

RUXSARƏ ABBASƏLİYEVƏ

**DİLDƏ EKSPRESSİVLİK VƏ
EMOSİONALLIĞIN VERBAL VƏ
QEYRİ-VERBAL İFADƏ
VASİTƏLƏRİ**

BAKI-2018

Redaktor: **Buludxan Xəlilov,**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəyçilər: **Məhərrəm Hüseynov,**
filologiya üzrə elmlər doktoru

Sərdar Zeynal,
filologiya üzrə elmlər doktoru

Ruxsarə Abbasəliyeva. Dildə ekspressivlik və emosionallığın verbal və qeyri verbal ifadə vasitələri. Bakı 2018. 160 səh.

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Abbasəliyeva Ruxsarə Ziyad qızının bu monoqrafiyasında çağdaş dövrün aktual mövzularından olan emosionallığın, ekspressivliyin dildə verbal və qeyri-verbal ifadə vasitələrinin müəyyənləşdirilməsi, onların qarşılıqlı əlaqəsinin aydınlaşdırılmasından bəhs olunur.

Monoqrafiyadan emosionallıq və ekspressivliyin ifadə vasitələrinin leksik bazasına dair izahlı lüğətin hazırlanmasında tətbiq oluna bilər. Kitabdan bir sıra fənlərin, o cümlədən psixolinqvistikanın, paralinqvistikanın, koqnitiv dilçiliyin tədrisində istifadə edilə bilər.

ISBN: 978-9952-37-040-9

©, Ruxsarə Abbasəliyeva

MÜNDƏRİCAT

Ön söz	4
I FƏSİL. EMOSİONALLIQ VƏ EKSPRESSİVLİYİN LİŦQVİSTİK ASPEKTLƏRİ.....	9
1.1. Emosionallıq və ekspressivliyin linqvistik statusu	9
1.2. Emosiyanın verbal ifadə vasitələrinin funksional-semantik sahəsi	26
1.3. Emosiyanın qeyri-verbal ifadə vasitələrinin təsnifi	39
II FƏSİL. EMOSİONALLIĞIN LEKSİK-SEMANTİK VƏ QRAMMATİK İFADƏ VASİTƏLƏRİ	54
2.1. Emosionallığın leksik ifadə vasitələrinin konseptual təhlili	54
2.2. Emosionallığın sintaktik ifadə vasitələri.....	73
2.3. Emosional vəziyyətin intensivləşməsinin dildə ifadə olunma xüsusiyyətləri	80
III FƏSİL. EMOSİONALLIĞIN QEYRİ-VERBAL İFADƏ VASİTƏLƏRİNİN REALLAŞMA XÜSUSİYYƏTLƏRİ	97
3.1. Qeyri-verbal ifadə vasitələrinin bədii mətndə təsvirlə verballaşması... ..	97
3.2. Ekspressivlik və emosionallığın mimika və jestlərlə ötürülməsinin verballaşdırılması	109
3.3. Emosionallığın qeyri-verbal ifadə vasitələrinin mətnyaratma xüsusiyyətləri	124
NƏTİCƏ.....	141
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	145

Ön söz

Nitqdə emosionallığın həm verbal, həm də qeyri-verbal ifadə vasitələrinin – sözlərin, frazeoloji vahidlərin, sintaktik konstruksiyaların, fonasiyanın, jestlərin, mimikanın və s. emotiv xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə son dövrlərdə xüsusi diqqət yetirilir. Bu sahədə indiyə qədər bir çox tədqiqatların aparılmasına baxmayaraq, emotivlik, emosionallıq və ekspressivlik problemi ilə bağlı tədqiqat işlərinin sayı getdikcə artmaqdadır. Bununla belə araşdırma və tədqiqatların təhlili emotivlik və emosionallıq anlayışlarının təyin olunmasında hələ də mübahisəli məqamların qaldığını göstərir. Onu da qeyd edək ki, emosionallığın verbal ifadə vasitələri və onların təsnifində də tədqiqatçılar arasında yekdil fikir yoxdur.

Azərbaycan dilçiliyində emosionallıq və ekspressivlik, demək olar ki, yalnız nidalarda, nida cümlələrində, bəzən vokativlər, alqış və qarğışlarla bağlı araşdırmalarda diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Emosionallığın verbal və qeyri-verbal vasitələri dilçiliyimizdə tədqiq olunmamış mövzu kimi qalmaqdadır.

Azərbaycan dilçiliyində diskursda emotivlərin işlənməsinin replikalarının məzmun və strukturuna təsiri aydınlaşdırılmamışdır. Bu baxımdan da mövcud kitab aktualıq kəsb edir.

Bu mövzunun konsept nəzəriyyəsi əsasında araşdırılması, habelə emosionallıq funksional sahəsinin qurulması, onun nüvə və periferiya konstituentlərinin müəyyənləşdirilməsi də indiyə qədər həllini tapmamışdır. Mövcud tədqiqatlarda hələ də baza emosiyaların, emosional konseptlərin tam dairəsi bütünlüklə əhatə olunmur.

Emotiv leksikanın lüğət və mətn səviyyəsində də dolaşılıq, yaygınlıq hökm sürməkdədir. Emosionallığın qeyri-verbal ifadə vasitələrinin mətndə verilmə xüsusiyyətləri isə ümumiyyətlə öyrənilməmiş

istiqlamətlərdəndir.

Bu kitab kommunikasiya prosesində emosional informasiyanın ötürülməsinin kommunikantlara təsir xüsusiyyətlərinin aydınlaşdırılması baxımından Azərbaycan dilçiliyində ilk kitablardan biridir.

Kitabda emosional vəziyyətin verbal və qeyri-verbal ifadə vasitələrinin mətndəki əsas funksiyası izah olunur. Bundan başqa, addresant və addresatın ümumi və xüsusi halda nitq fəaliyyətinin perspektivləri göstərilir. Danışanın, eləcə də dinləyənin daxili psixoloji vəziyyəti aydınlaşdırılır ki, dialoji nitqdə tərkibində addresatın emosional vəziyyəti barədə məlumat olan hökmlər dialoqun interaktiv əhəmiyyətli elementi funksiyasını yerinə yetirir. Onların mənası, strukturu və digər xüsusiyyətləri müsahiblərin nitq fəaliyyətinə təsir edir. Hökmdə addresant və addresatın emosional vəziyyəti ilə bağlı məlumat onların kommunikativ niyyət və maraqlarından xəbər verir.

Kitabda emosionallığın və ekspressivliyin ifadə vasitələrinə xüsusi diqqət yetirilir. Verbal ifadə vasitələri izahlı və digər lüğətlərdən seçilir. Qeyd olunur ki, emosionallığın qeyri-verbal ifadə vasitələrinin isə danışmaq prosesində meydana çıxması onların bədii mətnlərdə təsvir yolu ilə verilməsinə səbəb olur. Ona görə də qeyri-verbal ifadə vasitələrini müəyyənləşdirmək üçün emosionallıqla bağlı informasiya daşıyan kontekstlər tədqiqatın obyektini kimi istifadə olunmuşdur.

Bu kitabı yazmaqda müəllifin əsas məqsədi Azərbaycan dilində emosionallıq və ekspressivliyin verbal və qeyri-verbal ifadə vasitələrinin müxtəlif səviyyə vahidlərini müəyyənləşdirmək, onların intensivlik xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaqdır. Müəllif bu məqsədi həyata keçirmək üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsini nəzərdə tutmuşdur:

- emosiya anlayışını təyin etmək;
- emosiyanın əsas növlərini müəyyənləşdirmək;
- universal və ya bazis emosiyalarını təyin etmək;
- emosionallığın linqvistik statusunu təyin etmək;
- emosionallığın leksik, frazeoloji ifadə vasitələrini

- müəyyənləşdirmək;
- emosionallığın morfoloji və sintaktik ifadə vasitələrini müəyyənləşdirmək;
- emosionallığın mətnin təşkilindəki rolunu öyrənmək;
- emosional vəziyyətin adlandırılması və ya təsvir etdirilməsi üsulu ilə kommunikativ strategiyanın, taktikanın və niyyətin reallaşması xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmaq;
- Azərbaycan dilinin emotiv leksikasını təsnif etmək;
- Azərbaycan dilində emosional vəziyyətlə bağlı konseptlərin əsas dairəsini təyin etmək;
- emosionallığın fonasiya, kinesika vasitələrini müəyyənləşdirmək, onların verballaşma formalarını aydınlaşdırmaq.

Kitabın məzmunu təsdiq edir ki, Azərbaycan dili üçün ilk dəfə olaraq ekspressivliyin və emosionallığın kompleks tədqiq olunması burada öz ifadəsini tapır. Müəllif emosionallığın, ekspressivliyin dildə verbal və qeyri-verbal ifadə vasitələrinin müəyyənləşdirilməsinə, onların qarşılıqlı əlaqəsinin aydınlaşdırılmasına ilk dəfə qarşılıqlı əlaqədə baxır. Müxtəlif emosional vəziyyətlərin dil vasitələri ilə ifadə olunmasının oxşar və fərqli cəhətlərinin açılmasına diqqət yetirir. Ayrı-ayrı emosional vəziyyətlərin rabitəli nitqə təsir xüsusiyyətləri və bu xüsusiyyətlərin nitqin qurulmasındakı təzahür formaları sistemli şəkildə araşdırır. Emosional-ekspressiv vəziyyətdən irəli gələn qeyri-verbal ifadə vasitələrinin bədii mətndə verilməsini, eləcə də danışiq dilində özünü göstərməsini aydınlaşdırır, emosionallığın qeyri-verbal ifadə vasitələrinin mətnin təşkilindəki rolu və funksiyalarını öyrənir.

Bu kitabda ilk dəfədir ki, emosionallığın verbal və qeyri-verbal vasitələrinin qarşılıqlı əlaqəsi, onların kommunikasiyadakı rolu, psixolinqvistika və paralinqvistika aspektində müqayisəli araşdırılması Azərbaycan dilinin materialları üzrə həyata keçirilmişdir. Eyni zamanda diskursda iştirakçıların emosional vəziyyətini bildiren hökmlərin semantik xüsusiyyətlərinin sistemli təsviri verilmişdir.

Tədqiqatın materialını Azərbaycan dilində bədii əsərlərdən, izahlı lüğətdən, eləcə də emosional-ekspressivliyə aid tədqiqat işlərindən seçilmiş nümunələr təşkil edir.

Müəllif kitabında aşağıdakı əsas müddəaları irəli sürür:

1. Kommunikasiyada emosional vəziyyət qiymətləndirmə, aktivləşmə və təhrik, nitq fəaliyyətində pozulma və ekspressiya kimi üzə çıxır.
2. Ekspressiya ünsiyyətə yardım göstərən qeyri-verbal kommunikasiyanı təmin edir. Emosiyanın qeyri-verbal ifadə vasitələri daha çox ekspressiya ətrafında cəmləşir.
3. Emosiya və emosional vəziyyət dildən asılı olmayaraq mövcuddur.
4. Dil sistemində elə söz və ifadələr vardır ki, onlar insanın müəyyən daxili vəziyyətini ifadə edir. Belə sözlər bilavasitə emosiyanı əks etdirir.
5. Dildə emosiya iki üsulla aşkarlanır. Birincisi, emosiya dildə danışanın emosional vəziyyətinin təzahürü kimi yaranır, emosional müşayiət və emosional çalar şəklində üzə çıxır. İkincisi, emosiya obyektiv mövcud olan reallıq kimi dil işarələri ilə əks olunur.

Bu kitabın dilçiliyimizin nəzəri cəhətdən zənginləşməsində də əhəmiyyəti vardır. Belə ki, kitab ənənəvi dilçilik müstəvisində deyil, koqnitiv və pragmatik dilçilik aspektlərində yazılmışdır. Emotivliyin həm verbal, həm də qeyri-verbal ifadə vasitələrinin araşdırılması hər iki istiqamət üzrə dil vasitələrinin istifadə imkanları dəqiqləşdirilmişdir. Ünsiyyət prosesində qeyri-verbal formada özünü göstərən emosiyanın yazıda və ya mətndə təsvir məsələlərinə xüsusi diqqət verilmişdir. Kitabda emosionallığın verbal və qeyri-verbal ifadə vasitələrinin qarşılıqlı əlaqələrinin açılması da geniş təhlil olunmuşdur. Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq baza emosiyaları əsasında müxtəlif emosional konseptlər fərqləndirilmiş, hər bir konsept sahəsinin dominantı, nüvəsi və periferiya elementləri təyin edilmişdir. Kateqorial vəziyyətin

dilin müxtəlif səviyyə vahidləri ilə ifadə olunması xüsusiyyətləri funksional-semantik sahə prizmasından öyrənilmişdir.

Bu kitabdan bir sıra fənlərin, o cümlədən psixolinqvistikanın, paralinqvistikanın, koqnitiv dilçiliyin tədrisində istifadə edilə bilər. Həm də emosionallıq və ekspressivliyin ifadə vasitələrinin leksik bazasına dair izahlı lüğətin hazırlanmasında kitabdan faydalanmaq olar. Kitab emotivlərin ikidilli lüğətlərinin tərtibində istifadə oluna bilər.

Kitab üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Fəsilərdə məsələlərin qoyuluşu və izahı maraqlıdır. İstifadə olunmuş kitablar bu sahəyə dair əhəmiyyətli kitablar kimi diqqəti cəlb edir.

İnanırıq ki, kitab təkcə dilçilər üçün deyil, psixoloqlar üçün də əhəmiyyətli olacaqdır.

**Buludxan Xəlilov,
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor**

I FƏSİL

EMOSİONALLIQ VƏ EKSPRESSİVLİYİN LİŊVİSTİK ASPEKTLƏRİ

1.1. Emosionallıq və ekspressivliyin linqvistik statusu

Emosiya müxtəlif elm sahələrində öyrənilən anlayış olsa da, ilk növbədə psixologiya ilə bağlıdır. Bununla belə, emosiya haqqında ilk məlumatlar fəlsəfədə verilmişdir. Platon, Arsitotel, Spinoza, Kant və başqa filosofların əsərlərində emosiya məsələsi qoyulmuşdur. Emosiya latın dilindən «emovere» sözündən olub «həyəcanlanmaq, həyəcanlandırmaq» mənasındadır. Bu anlayışın təyininə müxtəlif aspektlərdən yanaşılır. Belə bir halın səbəbi, hər şeydən əvvəl, məsələyə hansı elmin prizmasından baxılmasıdır. Emosiya hissi, psixoloji vəziyyət olub qısamüddətli əhval-ruhiyyə ilə bağlıdır. Əhval-ruhiyyə və emosiya, adətən, ümumi səciyyə daşıyır, qiymətləndirmə nəticəsində meydana çıxır, orqanizmin fizioloji vəziyyəti olub insanın bütün hissələrini əhatə edir və subyektiv çalarları ilə seçilir. Subyektiv çalar hadisə və proseslərə insanın münasibətinə əsaslanır. Hər bir fərd digərindən müxtəlif xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Həmin xüsusiyyətlər insanın fizioloji, bioloji və sosial varlıq kimi formalaşmasından asılıdır. İnsanın fiziki güclülüyü, bədənin möhkəmliyi, şüurluluq dərəcəsi və s. onun psixikasına təsir göstərir. Fiziki və iradi keyfiyyətlərinə görə güclü insan qorxu və təşviş az keçirir, belə hissələrin təsiri altına düşmür. Zəif və qorxaq isə emosiyalarını cilovlaya bilmir.

Emosional vəziyyət həm insanın zahiri görkəminə, həm də daxili aləminə təsir edir. Ona görə də insan emosiyaları müxtəlif formalarda

təzahür edir. Spesifik mimik vasitələrin bütün insanlar üçün oxşarlığı müxtəlif emosiyalara uyğun gələn vəziyyətin genetik səviyyədə eyniliyini göstərir.

Emosiya insan təcrübəsinin əsas aspektlərindən biridir. İnsan ömrü boyu müxtəlif emosional vəziyyətləri keçirir. Emosiya obyektiv gerçəkliyin qavranma, inikas və qiymətləndirmə formalarındandır. Emosional prosesdə insan emosiyanın həm subyektivi, həm də obyektivi. Emosiya insan fəaliyyətinin motivlərinin əsasında duran tələblərlə sıx bağlıdır [89,18].

Emosiya neyrofizioloji proseslər nəticəsində yaranır. Bu proseslər həm daxili, həm də xarici amillər hesabına əmələ gəlir. Ənənəvi olaraq emosiyanı mənfi və müsbət olaraq iki yerə bölürlər. Belə bölgünün sərhədləri dəyişkəndir. İnisiasiya tələbinə görə, sadə emosiya (bioloji emosiya) və hiss fərqləndirilir. Birinci xalis bioloji tələblərdən qaynaqlanır, ikinci sayılan hiss isə sosial qarşılıqlı münasibətlərin formalaşması ilə də bağlıdır. Hiss müxtəlif amillərin qarşılıqlı təsirindən doğur və insana xas olur [115, 21; 120 112]. Yeməyə, təmiz havaya, suya və s. olan ehtiyaclardan irəli gələn hisslər heyvanlarda da vardır.

Emosiyaların təsnifi məsələsinə, ilk növbədə, psixologiyada baxılmışdır. Bu sahədə müxtəlif tədqiqat işləri aparılmışdır. Bütün bu işlərdə emosiyaların bir-birindən fərqləndirilməsi üçün meyarlar seçilmiş, həmin meyarlara görə emosiyaların növlərini təyin etmək cəhdləri göstərilmişdir. Seçilən meyarların sayı çox olduqca, emosiyaları bir-birindən ayırma da çətinləşmişdir. Emosiyanın təyini və onun növlərinin müəyyənləşdirilməsində R.Plutçikin tədqiqatlarına çox istinad olunur [197]. Psixologiyada emosiyaların təsnifi məsələsinə V.O.Leontyev daha geniş aspektdə yanaşmışdır. Tədqiqatçı emosiyaların təsnifinə aid ayrıca monoqrafiya yazmışdır [113, 29]. Həmin monoqrafiyada daha az meyar əsasında emosiyaların təsnifini verilmişdir. Bununla yanaşı, tədqiqat işində baza emosiyaları müəyyənləşdirilir.

Emosional sahənin diskret modelinin tərəfdarları emosiyaları ilkin və ikinci olmaqla iki yerə ayırırlar. P.Ekman 6 ilkin emosiyanın adını

çəkir: qəzəb, qorxu, ikrah, təəccüb, kədər, sevinc [183, 16]. R.Plutçikin təsnifatında dörd cüt emosiyanın hər cütü müəyyən hərəkətlə əlaqədardır:

1. Qəzəb (hücum, dağıdıcılıq) - qorxu (müdafiə)
2. Bəyənmə (təqdir, qəbuletmə) - ikrah (rəddetmə)
3. Sevinc (canlandırma, göstərmə) - məyusluq (hüzn, məhrum olma)
4. Gözləmə (öyrənmə, tədqiqetmə)- təəccüb (istiqamətlənmə) [197, 62].

Emosiyalar yaranma sürətinə, qüvvəsinə və davamlılığına görə müxtəlif şəkildə yəşənir. Bunlar insanın emosional vəziyyəti adlanır.

Tədqiqatlarda emosiyaları onların funksiyaları müstəvisində ayırmağa da cəhd göstərilmişdir. V.K.Vilyunas emosiyaların bioloji məqsədəuyğunluğundan danışıarkən aşağıdakı funksiyaları sadalayır:

1. Qiymətləndirmə
2. Təhriketmə (motivləşdirmə)
3. Tənzimetmə (təşkiletmə) və pozma
4. Möhkəmləndirmə (tormozlama)
5. Sezmə (qabaqlama, evristik) [61, 61].

V.O. Leontyev meyar kimi üç binar münasibəti əsas götürmüşdür: 1) emosiya işarəsi müsbətdir - mənfidir; 2) emosiya hadisədən əvvəl yaranır - emosiya hadisədən sonra yaranır; 3) emosiya fərdin özünə yönəlmiş fəaliyyət doğurur -emosiya başqasına yönəlmiş fəaliyyət doğurur. Binar cütlərin kombinasiyaları 52 növ emosiyanın yaranmasını təsdiq edir. Müəllif bunların arasından baza emosiyaları olaraq aşağıdakıları ayırır: 1) dərd; 2) sevinc; 3) qorxu; 4) ümid; 5) qəzəb; 6) sakitləşmə; 7) maraq; 8) biganəlik/laqeydlik [112, 42-43]. Qeyd olunanlar arasında iki emosiya növünü bir qədər də açmaq lazım gəlir. Çünki bu emosiyaların Azərbaycan dilində adlarında bir qədər dolaşlıqlıq hiss edilir. Bizim «razılışma» adı ilə verdiyimiz emosiyanı V.O.Leontyev «udovletvorenie» adlandırmışdır. Bu emosiya şəxsi tələbatla bağlı məqsəd üçün həyata keçirilən fəaliyyət və həmin məqsəd əldə olunduqdan sonra fəaliyyətin dayandırılmasıdır. Bu emosiya «razılışma», «məmnunluq» kimi də izah oluna bilər. Sakitləşmə qəzəb emosiyası ilə əks qütblüdür.

«Biganəlik» rus dilində «prenebrejenie» adlandırılan emosiyanı əvəz edir. Bu emosiya marağ emosiyası ilə qütbləşmə yaradır. Biganəlikdə tələb olunan fəaliyyətin gerçəkləşməyəcəyi nəzərdə tutulur. Yəni insanın biganə olduğu hadisə, predmet, obyekt, subyekt və s. onun tələblərinə yardımçı olmur və ya ola bilmir. Məhz bu cəhətdən biganəlik meydana çıxır. [112, 45].

R.Plutçik qəbuletmə/razılaşma/bigənəlik, qəzəb, ikrah, marağ, sevinc, dərd, qorxu, diksinməni baza emosiyaları kimi ayırır [197, 74]. V.O.Leontyev bu emosiyaları qəbul edir. Lakin onun formalaşdırdığı cütlər arasında fərqli emosiya adları da istifadə olunur: utanma = - ümid; marağ = - bigənəlik; qəzəb = -təəccüb; dərd = -sevinc. Müəllif cütləri qurarkən bir emosiyanın əksi olanı onunla cüt şəklində birləşdirir və bu zaman «bərəbərdir» və «mənfi» işarələrindən istifadə edir. O, qəbul etdiyi 8 baza emosiyası əsasında kombinə olunmuş mürəkkəb emosiya formalarını, həmçinin fərdi norma və qaydalara görə (təqsir, utanma, ikrah) emosiyalarını ayırır. Kombinə edilmiş emosiya növləri içərisində simpatiya, antipatiya, məsuliyyət, məsuliyyətsizlik, müştəbehlik, qürur və s. emosiyalarını göstərir [133, 53, 61].

Emosiya insanda özünü müxtəlif tərəflərdən göstərir. Emosional hiss, emosional və fizioloji vəziyyət bir-biri ilə sıx əlaqəlidir. Ona görə də, tədqiqatçılar bazis emosiyalarını fərqləndirirlər. Bazis emosiyalarına qorxu, sevinc, qəzəb, kədər, ləzzət və s. aid edilir. Bu məsələyə münasibətdə tədqiqatçılar müxtəlif fikirlər irəli sürürlər. Məsələn, K.İzard 10 bazis emosiyanı ayırır: 1) marağ; 2) sevinc; 3) təəccüb; 4) dərd; 5) qəzəb; 6) iyrenmə; 7) nifrət; 8) utanma; 9) təqsir; 10) qorxu (interest, coy, astonishment, sorrov, anger, aversion, conempt, shame, guilt) [89, 90].

Emosiyanın fiziologiyasına əsaslanan P.Ekman bədənin kompleks fizioloji reaksiyası ilə yaranan emosiyanın universal olduğunu göstərir və altı baza emosiyasını ayırır: qəzəb, qorxu, kədər, sevinc, nifrət, təəccüb [182, 86]. A.Ortoni baza emosiyalarının 5 növünü - sevinc, kədər, qorxu, qəzəb, nifrət ayırır [132, 324].

Hiss öz növbəsində etik, intellektual və estetik növlərə bölünür [113; 204]. Ən səciyyəvi müsbət emosiya həzzdir. Onun sosial əlaqələr sistemindəki oxşarı sevinc və xoşbəxtlikdir. Əks mənfi emosiyalara nifrət, qəzəb, əzab, dərd və s. aiddir.

Koqnitiv cəhətdən fərdi təcrübə toplanır və həyatda tətbiqini tapır. Emosiya fərdin həyat təcrübəsində iz buraxır, yaratdığı təsirləri möhkəmlədir. Emosional dəyərli hər şey yaxşı yadda qalır. Yadda qalan emosional vəziyyət və hallar oxşar şəraitləri aktuallaşdırır. Məsələn, insan özü üçün xoşagəlməz hesab etdiyi hadisələrdən yayınmaq istəyir. İnsanın fəaliyyət prosesində emosiyanın tənzimləyici funksiyası onun reallaşması gedişində təsirin subyektiv qiymətləndirilməsi, əmələ gələn effektin müqayisəsi yolu ilə üzə çıxır. İnsan bu və digər emosiyanın ona müsbət və ya mənfi təsirini nəzərə almaqla onu tənzimləməyə çalışır.

Dildə insan amilinin rolunu öyrənməklə bağlı tədqiqatlar artıqca emosiyanın ifadəsi və təsviri vasitələrinin tədqiq edilməsinin əhəmiyyəti də bir o qədər yüksəlir. Emosiya bütün insanlara xas olan universal psixoloji hadisədir. Emosiya gerçəkliyin həm özünəməxsus dərk edilmə formalarından biri, həm də gerçəkliyin inikasıdır. Emosiya insan fəaliyyətinin motivləri əsasında durur və insan tələbatı ilə bağlıdır. Emosiya ilə qiymətləndirmə sıx əlaqədardır. İnsan baş verən hadisələrə, deyilənlərə reaksiya verir. Bu reaksiyalar bir sıra hallarda emosionallığı ilə seçilir. İnsan hadisələri, predmetləri pis və yaxşı, böyük və kiçik, əhəmiyyətli və əhəmiyyətsiz, sevindirici və kədərləndirici və s. kimi qiymətləndirir. Bütün bunlar hadisələrə, predmetlərə münasibətlərdən doğur [159, 203].

Emosional vəziyyətin təhlilində emosiya ilə qiymət arasındakı əlaqə mərkəzi problemdir. İnsana, əşyaya, hadisəyə münasibətdə meydana çıxan hisslər və onların ifadəsi qiymətləndirmə kimi təzahür edir.

Emosiyanın psixoloji bölgüsü, təbii ki, linqvistik bölgüdən fərqlənir. Linqvistikada emosiyanın növlərini çox zaman müəyyən emosiyaların çalarını sadalamaq və sonda «və sair» ifadəsini artırmaqla göstərməyə çalışmışdır. Bu, başa düşüləndir. Əgər psixologiya bütün emosiya

növlərini ayırmaqda çətinlik çəkirsə, bu cəhət linqvistikada da özünü göstərməlidir. C.Cəfərov emosiyaların mənfi və müsbət təbiətli olduğunu göstərdikdən sonra yazmışdır: «Buraya sevinc, kədər, məhəbbət, nifrət, həyəcan, süstlük, qorxu, həzz və s. hisslər daxildir» [15, 159]. Göründüyü kimi, müəllif emosiyaları iyerarxik planda düzmür. Əslində, nidalaşma prosesindən bəhs edərkən emosiyaların müəyyən iyerarxiya ilə düzülməsinə ehtiyac da yoxdur. Müəllif emosiyaların müəyyən qisminin adını sadalamışdır və həll olunan problem çərçivəsində bu qənaətləndiricidir. Diqqəti cəlb edən cəhət odur ki, müəllif emosiya və hissləri eyniləşdirmişdir. Məlumdur ki, hiss öz növbəsində etik, intellektual və estetik növlərə bölünür [126, 48]. Ən səciyyəvi müsbət emosiya həzzdir. Onun sosial əlaqələr sistemindəki oxşarı sevinc və xoşbəxtlikdir. Əks mənfi emosiyalara nifrət, qəzəb, əzab, dərd və s. aiddir. Bütün bu qarşılıqlı əlaqəlilik hiss və emosiyaların bəzən substitut anlayışlar kimi işlənməsinə əsas verir.

V.I.Şaxovski göstərir ki, sözlər predmet və hadisələr haqqında məntiqi informasiya ilə yanaşı, danışanın bu şeylərə emosional münasibəti haqqında əlavə informasiya da daşıyır. «İnsan fəal əksedici subyektdir. Onun dili inikas vasitəsidir. Emosiya ətraf aləmə münasibətin təzahür formasıdır və semantik ifadəsini dil vasitələrində tapır. Emosiya dildə insan amilinin aparıcı komponentidir» [172, 239].

Funksional-emosional xüsusiyyətin kommunikativ cəhətlərinə qiymətləndirmə, aktivləşmə və təhrik, fəaliyyətin pozulması ekspresiyaya aiddir.

Qiymət fəaliyyət və əməliyyatın həyata keçirilməsi prosesində yaranır. İnsanın fəaliyyəti prosesində meydana çıxan çətinliklər onda müvafiq emosional reaksiyalar oyadır. Fəaliyyəti müşayiət edən emosiyalar keyfiyyət və kəmiyyətinə görə eyni olmur. Predmet və hadisələrə qiymət vermək onların insan tələblərinə uyğun gəlib-gəlməməsi əsasında gedir. İnsanın qarşısında qoyduğu məqsədə çatmasına mane olan hadisə və predmetlər onda mənfi, məqsədə çatmağa kömək edənlər isə müsbət emosiyalar oyadır. Hadisə və predmetləri qiymətləndirmə də bu

zəmində baş verir. Maneə sərt, çətin, keçilməz olduqda emosiya mənfi istiqamətdə intensivləşir. Aktivləşmə və təhrik keyfiyyəti təsəvvür və mümkün nitq təsiri ilə yaranır. Fəaliyyətin pozulması emosiyanın fakultativ təzahürüdür.

Ekspressiya ünsiyyətə yardım göstərən qeyri-verbal kommunikasiyanı təmin edir. Ona görə də emosiyanın qeyri-verbal ifadə vasitələri daha çox ekspressiya ətrafında cəmləşir. İnformasiya hiss ilə canlandırıldıqda və ya ötürüldükdə daha yaxşı qavranılır.

Emosiya konsepsiyasının yaradılması zamanı emosional hadisələrin müxtəlif tipləri - emosional reaksiya, fərdi emosional keyfiyyətlər, emosional proses, emosional vəziyyət nəzərə alınmalıdır. V.K. Vilyunas göstərir ki, müasir emosiya psixologiyasının obyektini hələ dəqiq təyin edilməmişdir [63, 24]. Emosional inikas sahəsində qorxu, qəzəb, sevinc kimi aşkar emosional vəziyyətləri nüvə olaraq ayırmaq mümkündür və adətən, bu nüvə elementləri öyrənilir. Həmin növlərdən kənar qalan emosional təbiətli hadisələr çox yayğındır [62, 50]. Məsələn, təəccüb ən qısamüddətli və neytral emosiya növüdür. Bu emosiya qəfildən yaranır və baş vermiş hadisənin qiymətləndirilməsinə qədər davam edir. Qəfil hadisə qiymətləndirildikdən sonra emosional vəziyyəti dəyişir.

«İfadənin ümumi mənasının formalaşması prosesində dərk edilən obyektin nitq subyektinin tələbinə uyğun gəlib-gəlməməsi qiymətləndirilir. Nitq subyektini həmin tələbə əsasən obyektini müsbət və ya mənfi qiymətləndirir. İnsan psixikasının emosional sahəsinə polyarlıq xas olsa da, ümumi qiymətləndirmə formalaşana qədər emosiya neytral ola bilər. Təəccüb emosiya kimi nitq subyektinin proqnozuna uyğun gəlməyən hadisə əsasında yaranır. Nitq subyektini bu hadisənin baş verməsini və ya baş verməməsini təəccüblə qarşılayır» [139, 28].

İnsanın gerçəkliklə qarşılıqlı təsiri nəticəsində meydana çıxan hadisənin qiymətləndirilməsi təəccübün sevincə, qorxuya, qəzəbə və s. çevrilməsinə səbəb olur.

Bazis emosiyaları fərdi xüsusiyyətlər daşıyır. Bazis emosiyalarının təyinedici xarakteristikalarına mimika və akustik vasitələr də daxildir.

Mimika üçün zaman diapazonu səciyyəvidir. Mimika müəyyən zaman intervalından çox davam etdikdə təbiiliyini itirir. Bazis emosiyaları intensivliyi ilə fərqlənir. İntensivlik fərdin emosiyalarını gizlətmək, boğmaq, tənzimləmək xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Bazis emosiyalarda sifətin cizgilərində dəyişmələr yaranır.

Emosiya və emosional vəziyyət dildən asılı olmayaraq mövcuddur. Uşaq dil açmamış onda müəyyən emosiyalar formalaşır. Uşaq diksinir, qorxur, sevinir və s. Təbii olaraq belə emosiyalarla bağlı onun həm daxili, həm də zahir halında dəyişmələr qeydə alınır.

Emosiya və hisslər daha çox psixologiya, psixofiziologiya, fəlsəfənin tədqiqat obyektidir. Emosiyanın linqvistik statusu, emosional konsept və emosional konsept sahəsi az öyrənilmişdir. «Emosiyanın linqvistik konsepsiyasının yoxluğu onunla bağlıdır ki, dilçilik emosiyanın ona aid predmet olmasını çox gec qəbul etmişdir. Nəticədə, emosiyanın linqvistik tədqiq edilməsinə yanaşma metod və üsulları da çox gec formalaşmışdır» [171, 23].

Emosiya problemi, onun dildə ifadəsi, emosiyanın kateqoriya kimi qəbul edilməsi, dildə emosiyanın semantik sahəsinin təyin olunması və bir çox digər məsələlər uzun müddət tədqiqatdan kənar qalmışdır [164, 34]. Hazırda emosionallıq problemi tədqiqatçıların daim diqqət mərkəzindədir və mətnə dair araşdırmalarda emotivlik aspektlərinə həmişə müraciət olunur. Mətnin emotivlik xüsusiyyətləri mürəkkəb və rəngarəng, eləcə də çoxcəhətlidir. Məhz ona görə də, mətnin emotivliyinə dilçilikdə müxtəlif aspektlərdən yanaşılır. Dilçilikdə emotivlik psixolinqvistik (Vitt N.V., Qridin V.N., Nosenko E.L., Şaxnaroviç A.M. və başqaları), üslubi (Bolotov A.Q., Matveyeva T.V., Əfəndiyeva T., Əliyev K., Abbasova N və başqaları), kommunikativ (Qorodnikova M.D., Zmeyeva Q.Y., Maslova V.A., Şaxovski V.I. və b.), linqvokulturoloji (Vejbitska A., Vilms L.Y. Tomaşeva I.V. və b.), koqnitiv (Baranov A.Q, Knipkens Y., Tsvan R və b.) aspektlərdən öyrənilir. Bununla yanaşı, onu da qeyd etmək lazımdır ki, dildə köməkçi nitq hissələrinə aid edilən nidaların tədqiq edilməsi, bu sözlərin böyük

əksəriyyətinin bilavasitə hisslərlə bağlılığı nidaların, həmçinin nida cümlələrinin araşdırılması prosesində emosionallığın, ekspressivliyin müəyyən məqamlarda diqqət mərkəzinə çəkilməsinə səbəb olmuşdur. Emosionallıq və ekspressivlik nida, sual, əmr cümlələrinin tədqiqi, modal sözlərin öyrənilməsi, adlıq cümlələrin, söz cümlələrin, intonasiya, prosodika, məntiqi və fraza vurğusu, həmçinin təsdiq və inkarın implicit reallaşması kimi məsələlərin araşdırılmasında, eləcə də üslubla bağlı müəyyən səviyyədə öyrənilmişdir. Ənənəvi təsviri dilçilik emosionallıq və ekspressivliklə bağlı məsələlərə, əsasən nidalar müstəvisində baxmışdır [114]. Azərbaycan dilçiliyində morfologiyanın, sintaksisin, leksikanın, eləcə də üslubiyyatın öyrənilməsində emosionallıq və ekspressivlik məsələləri ortaya atılmışdır [2; 5; 10; 16; 26 və s.].

Linqvistik araşdırmalarda emosiya probleminə daha geniş planda yanaşma A.A.Leontyevin nitqin emosional xüsusiyyətləri haqqında tədqiqatlarından sonra başlanmışdır [113, 31].

Dilin emosional məsələləri ümumi planda Fomina və Vecbitskayın işlərində qaldırılmışdır. Emosionallıq və ekspressivlik J.Ballinin tədqiqatında da özünə yer almışdır. O göstərir ki, «canlı nitqdə danışanın daxili vəziyyəti konkret şərait və sosial mühitdən asılı olaraq müxtəlif nisbətlərdə üzə çıxır.»[50, 29].

V.I.Şaxovski bu fikri bir qədər fərqli şəkildə söyləmişdir. O, belə hesab edir ki, emosiya dildə bu və ya digər dərəcədə adekvat ifadəsini tapır və ünsiyyət prosesinə daxil edilir [173, 16].

Ümumiyyətlə, dilçilərin böyük bir qismi emosionallığı psixoloji kateqoriya hesab edir [144; 165; 189]. Dil səviyyəsində linqvistlər «emotivlik» anlayışını daxil edir, onu dil kateqoriyası kimi ayırır və emosianın linqvistik ifadəsi sayırlar [93; 98; 133; 161].

Emosionallığın linqvistik statusu mürəkkəb məsələlərdən biridir. Məntiqi baxımdan bunun səbəbi aydındır. Madam emosiya və onun təsirindən meydana çıxan emosionallıq psixoloji hadisədir, onda bu hadisəyə linqvistik statusun verilməsi, şübhəsiz ki, mübahisə doğura bilər. Digər tərəfdən, insan hisslərini, duyğularını, həyəcanını, təşvişini,

qorxusunu, sevgisini, nifrətini və s. dillə ifadə edir. Deməli, dil emosiyanın ifadə və ötürülməsinin əsas vasitəsidir. Belə olan halda emosiyanın linqvistik statusu daha əhəmiyyətli və vacib hadisəyə çevrilir. Onu da qeyd edək ki, insanın daxili aləmində baş verən psixoloji dəyişmələr də daxili nitqdə təzahürünü tapır.

Emosiyanın reallaşmasının üç tipi fərqləndirilir: 1) emosiyanın translyasiyası; 2) emosiyanın ifadəsi; 3) emosiyanın təsviri [172, 46; 151, 102]. Fikrimizcə, tədqiqatçıların qeyd etdiyi translyasiya mahiyyətə emosiyanın ötürülməsini nəzərdə tutur. Emosiyanın ifadəsi və təsvirində də eyni hadisə, yəni ötürmə baş verir. Emosiya əsasən insandan asılı olmayaraq verballaşır. Yəni hər hansı hadisə insanın halına təsir edərək onu dəyişir. Dəyişmə özünü müxtəlif şəkildə göstərir. İnsanın daxili aləmində, eləcə də nitqində dəyişmə baş verir. Bu hallar qarşılıqlı əlaqəlidir. İnsanın daxili aləmindəki dəyişmə bəzən zahiri aşkar görüntülər alır, insanın baxışlarında, gözündə, reaksiyasında izini buraxır. Bu izlər sezilən və sezilməyən ola bilər. İnsanın emosional vəziyyətinin nitqlə, danışığıla müşayiəti mütləq deyildir. İnsan kədərini, sevincini nitqində ifadə etməyə bilər. Yaxud bir fərd başqasının emosional vəziyyətindəki gərginliyi hiss edə bilsə, başqa bir fərd bunu hiss etməyə bilər. Deməli, emosiyanın reallaşmasının fərqli cəhətləri vardır. Bu cəhətlərin hər birini aydınlaşdırmaq lazım gəlir. Qeyd olunanlar linqvistik baxımdan dil vasitələri ilə bağlıdır. Hansı vasitələrin emosional vəziyyətin göstəricisi funksiyasını yerinə yetirməsinə cavab axtarılmalıdır. İnsanın emosional vəziyyətinin linqvistik göstəricilərinin təyin edilməsi zəruridir.

İnsanın emosional vəziyyətini ifadə edən dil vasitələri geniş planlıdır və dilin müxtəlif səviyyələrində fərqli miqdarda, fərqli quruluşda mövcuddur. Nitqdə ən aşkar şəkildəki məlumat obyekt və predmetin adında və onunla bağlı xəbərdədir. Emosiyaların hər bir dildə qəbul edilmiş adları vardır. Məsələn, sevinc, kədər, qorxu, nifrət və s. Emosiya hal və vəziyyətlə bağlı olduğundan onların fellə ifadə edilən adları mövcuddur: sevinmək, kədərlənmək, qəhərlənmək, qəmlənmək, qorx-

maq, təəccüblənmək və s. Dilin lüğət fondunda belə sözlər kifayət qədər çoxdur. Əgər emosiyanın ifadə edən leksik vahidlərin leksik-semantik sahəsini qursaq, qeyd olunan sözlər emosionallıqla bağlı sözlər toplusunu yaradacaqdır. Müxtəlif nitq hissələrinə aidliyi nəzərə alsaq, emosiya ilə əlaqədar sözlərin, əsasən fel, isim və sifət olması aşkarlanır. Predmet, hal, vəziyyət, keyfiyyət bildirib emosiyaaya aid olan sözlər yazılı və şifahi nitqdə emosiyanın göstəricisi kimi çıxış edir. Dildə emosiyanın göstəricisi olan linqvistik vahidlərin mövcudluğu emosionallığın linqvistik statusluğunu ilk təsdiq edən vasitədir. Bununla yanaşı, leksik səviyyədə frazeoloji vahidlərin müəyyən qismi də bilavasitə emosionallıq və ekspressivliklə bağlıdır.

Dil sistemində elə söz və ifadələr vardır ki, onlar insanın müəyyən fəaliyyətini bildirir. Belə sözlər bilavasitə emosiyanı adlandırmır. Lakin həmin sözlər emosiyanın fizioloji, psixoloji gerçəkləşməsinin nəticəsi olan hadisələri ifadə edir. Deməli, bu sözlər dolayısı ilə olsa da, emosiya ilə sıx əlaqəlidir. Gülmək, ağlamaq, pıçıldamaq, yalvarmaq, ayağa düşmək, boynunu qucaqlamaq, saçını sığallamaq, başından vurmaq, sözünü kəsmək və s. Göründüyü kimi, dilin emosionallıq sahəsinin hüdudlarını genişləndirən xeyli miqdarda başqa dil vasitələri vardır.

İnsan hiss və həyəcanını yalnız konkret leksik mənalı sözlərlə deyil, köməkçi sözlərlə də ifadə edir. F.Əhmədov yazır: «Dil ancaq təfəkkür elementlərini deyil, eyni zamanda, hiss və duyğuları da ifadə edir.... emosional dilin intellektual nitqdən kəskin şəkildə ayrılması mümkün deyil. Dilin emosionallığını təmin edən, insanın hiss və duyğularını bildirən vasitələrdən biri də nidadır. Hər hansı dildəki nida həmin xalqa mənsub olan kollektiv tərəfindən başa düşülən kommunikativ məzmunu malikdir. Kommunikativ məzmun dedikdə ancaq fikrin ifadəsi deyil, hiss, duyğu, arzu və istəyin ifadəsi də başa düşülür» [19, 69].

Nidalarla yanaşı emosional dildə ədatlar, modal sözlər də özünəməxsus yer tutur. Emosionallıq və ekspressivliyin linqvistik statusu üçün əhəmiyyətli rol oynayan vasitələr sırasında intensivləşdiricilər ayrıca qrup təşkil edir.

İntensivləşmə üçün istiqamət səciyyəvidir. Intensivləşmə istiqamətləri bir-birinin əksidir. Onlardan biri zəifləməyə, digəri isə güclənməyə, şiddətlənməyə yönəlir. Emosiya yaranaraq müəyyən həddə qədər inkişaf edir. Kommunikasiya prosesi davam etdikcə, həmin emosional vəziyyətdə dəyişmələr baş verir. Adresantın yeni rep-likası formalaşmış emosional vəziyyəti müəyyən istiqamətə yönəldir. Məsələn, hirsələnmiş adamı sakitləşdirmək olduğu kimi, onu daha da qızıqdırmaq mümkündür. Intensivləşdirmə də müxtəlif vasitələrlə gerçəkləşir. Onun da verbal və qeyri-verbal ifadə vasitələri vardır. Yazılı dildə intensivləşmə ədatların, nidaların, modal sözlərin, digər leksik vasitələrin, frazeologizmlərin, bəzi sintaktik vahidlərin köməyi ilə göstərilir. Məsələn, qorxdu, çox qorxdu, lap çox qorxdu; Axır cana yetirərsiz Vaqifi, O qədər gəzərsiz əliçıraqlı.

Ekspressivlik leksik, eləcə də dilin başqa səviyyə vahidlərinin xassəsidir. Ekspressivlik sistem və nitq statusuna malikdir. O, inqerent və adqrent ola bilər. Ekspressivlik linqvistik deyil, sırf psixoloji hadisədir. Ona görə də, ekspressivlik fəaliyyətə, yəni nitqə aiddir. O, sözün işlənməsi zamanı üzə çıxır. Sözün işlənməsi ilə onun mənası sıx bağlıdır [88, 171].

Ekspressiv məna leksik vahidin sistem mənasıdır. Ekspressiv leksik vahid, ekspressiv söz, ekspressiv anlayışlar, leksemlər leksik-semantik variantlılığa malikdir. Ekspressiv leksik fond dilin leksik sisteminin bir hissəsidir, leksik alt sistemdir. Dilin ekspressiv fondu dil sisteminin ekspressivliyə malik müxtəlif səviyyə vahidlərinin toplusudur. Ekspressiv funksiya, ekspressiv effekt dilin ekspressiv vahidlərinin praqmatik funksiyasıdır. Deməli, ekspressivliyin semantik əsası ekspressiv leksik vahidin üzvi tərkib hissəsidir. Ekspressiv çalar isə dil vahidlərinin aktual mənasına aid olub praqmatika ilə bağlıdır.

Ekspressivlik leksik vahidin insanda gerçəkliyi qavrama prosesində yaranan subyektiv münasibəti obrazlı və ya obrazsız formada verballaşdırmaqla bağlı olan xassəsidir. Bu, danışanın reallığın kəmiyyət və keyfiyyət təzahürlərinə, bilavasitə emosiya, hiss və həyəcanla reaksi-

yasıdır. Nitq predmetlər haqqında subyektiv fikirlərdir. Leksik vahidin bu xassəsi koqnitiv-nominativ və kommunikativ proseslərdə insan bey-ninin sağ yarımkürəsinin işinə uyğun gəlir. Ekspressiv söz eynicins-li predmetlərə uyğun gəlir. Ekspressiv leksik vahid predmeti, əlaməti, hərəkəti, hadisəni adlandırmaqdan çox, onlara olan subyektiv münasibəti ifadə edir. Ona görə də dilin ekspressiv fondu bütövlükdə antropotent-rikdir. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, ekspressivlik nominativliklə oppozisiya təşkil edir. Eyni zamanda, ekspressiv funksiya nominativ funksiya ilə qarşılaşdırılır.

Bəzən ekspressivlik termini ifadəlilik termini ilə əvəz edilir. La-kin ikinci termin deyil və ekspressivliyi yalnız yazılı və şifahi nitqdə işlənmə zamanı qismən əvəz edə bilər. Ona görə də ifadəliliyi kommu-nikativ və ya praqmatik ekspressivlik kimi izah etmək mümkündür.

Ekspressiv leksik vahidlər və onların ekspressiv funksiyaları se-mantika ilə determinləşir. Ekspressivlik nəzəriyyəsinin ümumi əsası ekspressivliyin konnotativ təbiətini qəbul etməkdir. Lakin konnotasiya, eləcə də dilçilərin ekspressiv effekt yaratmaq üçün ayırdığı konnotativ semlərin miqdarı onların leksik mənadakı nisbəti müxtəlif şəkildə şərh olunur, ekspressivliyin əsası fərqli formalarda izah edilir.

Hazırda linqvistika insanın emosional aləmi haqqında xeyli elmi material toplamışdır. Emosionallıq əhəmiyyətli elmi amilə çevrilmişdir.

Emosiyanın dilinin öyrənilməsində əsas çətinlik tədqiq olunan obyektin özünün unikallığından və mürəkkəbliyindən irəli gəlir. Dildə emosiya iki üsulla aşkarlanır. Birincisi, emosiya dildə danışanın emo-sional vəziyyətinin təzahürü kimi yaranır, emosional müşaiyət və emo-sional çalar şəklində üzə çıxır. İkincisi, emosiya obyektiv mövcud olan reallıq kimi dil işarələri ilə əks olunur.

Nitq yalnız informasiyanın ötürülməsinə deyil, bu informasiyanın kom-munikativ prosesdə iştirak edənlərə təsirini müəyyən cəhətlərlə göstərilməsinə də xidmət edir. Ünsiyyətdə iştirak edən tərəflər istər ad-resant, istərsə də adresat funksiyasını yerinə yetirərkən danışmaq möv-zusundan, həmin mövzuya münasibətdən asılı olaraq müəyyən hisslər

keçirir. İnsanın daxili aləmi olduqca mürəkkəbdir. Bu aləmdə insanın hissləri, onun həyat hadisələrinə, eləcə də danışıq anında ətrafda baş verən hadisələrə münasibəti müxtəlif şəkildə təzahürünü tapır. Daxili aləm insanın hərəkətlərinə, nitqinə təsir göstərir. Bu hərəkətlərin bir qismi yaşanan hisslərlə əlaqədar insanın müəyyən orqanlarının [ürək, göz, nəfəsalma sistemi, sifət, qaş və s.) ya hərəkətində, ya zahiri, ya da daxili vəziyyətində dəyişmələrdə özünü göstərir. Dəyişmələrin bir hissəsi vizual görünəndir və qeyri-verbal işarələr sistemi ilə ətrafdakılara çatır, bəziləri isə yalnız insanın özünə bəlli olur. Məsələn, insanın əsəbiləşməsi onun əl-qol hərəkətlərində, dodaqlarının titrəməsində, səsinin tonunun qalxmasında, rənginin dəyişməsində və s. duyulur. Daxili vəziyyətdən asılı olaraq ürək döyünməsi güclənə və zəifləyə bilər. İnsanın boğazı quruya, səsi kəsilə bilər. Belə hallar, adətən, fərdin özünə məlum hadisələri, dəyişmələri əhatə edir. Bütün bu cəhətlərin kommunikativ prosesə, həm danışanın öz fərdi nitqinə, həm də adresatların nitqinə, nitq strategiyası və taktikasına, kommunikativ niyyətə təsirinin öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Linqvistika əvvəllər daha çox emosional və ekspressiv vəziyyətin verbal ifadə vasitələrini araşdırmağa diqqət yetirmişdir. Müasir dövrdə isə emosionallığın və ekspressivliyin kommunikativ, koqnitiv və praqmatik xüsusiyyətlərinin də araşdırılması çox aktual elmi problemlərdən birinə çevrilmişdir. Bununla belə, ilk növbədə emosionallığın verbal ifadə vasitələrini aydınlaşdırmaq, onların nitqdə istifadə olunması xüsusiyyətlərini açmaq lazım gəlir. Dilin müxtəlif səviyyələrində yer alan bu vasitələrin müəyyənləşdirilməsi vacibdir.

Ekspressivlik canlı nitqin, deməli, dialoqun mühüm xüsusiyyətlərindən biridir. Ekspressivliyin əldə olunması üçün yalnız leksik vasitələrdən deyil, qrammatik vasitələrdən də geniş istifadə olunur. «Leksika saxlanılmaqla qrammatik formaların dəyişdirilməsi ən incə, bəzən sadə, lakin əhəmiyyətli məzmun və üslubi əlaqələrin pozulmasına yol açır» [168, 28].

Linqvistik ənənəyə görə leksik semantikada iki makrokomponenti ayırırlar: 1)denotasiya; 2) konnotasiya. Denotasiya leksik semantikanın

çoxkomponentli, iyerarxik təşkil olunmuş, fəaliyyətin müxtəlif faktları barədə, o cümlədən insan emosiyaları barədə informasiya daşıyan hissəsidir. Ona görə də həmişə üzdə olmayan emosiya da denotat kimi çıxış edə bilər.

Konnotasiya leksik mənanın kənar, aralı hissəsidir. O da denotasiya kimi çoxkomponentlidir, danışan və onun emosional vəziyyəti barədə informasiya daşıyır [159, 56]. Konnotasiyanı bu cür qəbul etdikdə emosional məna onun komponentlərindən biri olur. Konnotasiyanın məzmunu ekspressivlik, obrazlılıq, qiymətləndirmə və emosionallıqla bağlıdır.

Denotasiya və konnotasiyanın qarşılıqlı münasibətinin xarakterini təyin edərkən, nəzərə almaq lazımdır ki, denotasiya dominant, nüvə mövqeli, konnotasiya asılı, ucqar mövqelidir.

Emotiv mənalar leksik semantikada çevik və variativ əks olunur [172, 78]. Bu baxımdan lüğətdən seçilmiş emotiv leksika (nominativ emotivlər) emotiv sem mənanın denotativ sahəsinə daxildir.

İlkin emotiv mənalar əsas emosiyalar toplusu ilə üst-üstə düşür və universal emosiyalara aidliyi ilə seçilir.

Ekspressivliyin üç semantik əsası vardır. Ekspressiv leksik vahidin semantikasında intensivlik, emotivlik və ya emotiv qiymət və obrazlılıq müxtəlif kombinasiyalar şəklində yer alır.

Emotivlik və emotiv qiymət komponentləri bir leksik mənanın sərhəddində kəsişir. Onlar müxtəlif leksik mənalara aid olurlar. Emotiv, emotivlik, emotiv qiymət terminlərini ilk dəfə V.I.Şaxovski istifadə etmişdir. Bu anlayışlar emosionallığı ətraf aləmi hissi qavrayan subyektin xassəsi kimi təyin edilir [172, 157].

Bir sıra tədqiqatçılar emotivliyi semantik kateqoriya kimi təyin edərək onun nominativ, adlandırma cəhətlərini ön plana çəkirlər, digərləri kateqoriyanın funksional cəhətlərinə üstünlük verərək, emosiyanın dilin müxtəlif səviyyə vahidləri ilə ifadə olunması məsələlərinə baxırlar [96; 99; 119; 124]. Emotivlik kateqoriyasının spesifik xüsusiyyətlərini, onun başqa kateqoriyalardan fərqli cəhətlərini aydınlaşdırmaq üçün bu

problemlə bağlı vacib fikirləri nəzərdən keçirmək lazım gəlir.

Elmi ədəbiyyatda «emosionallıq» və «emotivlik» terminləri sinonim kimi istifadə olunur. V.I.Şaxovski bu anlayışları fərqləndirmiş, onlara müxtəlif sahə terminləri kimi baxmışdır. O, emotivliyi bilavasitə dilə məxsus sintaktik xüsusiyyət olduğunu və dil vasitələri ilə emosionallığın psixi fakt kimi ifadəsini əhatə etdiyini göstərir [171, 24]. L.A.Piotrovskaya bu məsələyə münasibətdə bir qədər fərqli mövqə tutmuşdur. O, emotivliyi danışanın real gerçəkliyə emosional münasibətinin ifadəsi ilə bağlı olan dil funksiyası kimi qələmə verir [139, 44].

Y.M.Malinoviç «emosiya dili»ni ayırmağın mümkün olduğunu qeyd etmişdir. Bu, məntiqi nitqin fonetik sisteminə oxşar kommunikativ sistemdir. O, daha universal və ümumi dərk olunandır»[121, 11]. Eksperimentlər əsasında müxtəlif səslərin fərdiliyi və özünəməxsusluğuna baxmayaraq, emosiyanın hamı üçün eyni olan akustik əlifbasının mövcudluğu sübut edilmişdir. Emosiyanın başqa bir səciyyəvi cəhəti səsin qəbulunda və emosional çalarlı səsin formalaşmasında qeyri-sərbəstliklə bağlıdır. Emosiya dilinin universallığı adamlarda əsas fizioloji proseslərin oxşarlığından qaynaqlanır. Məsələn, qəzəb halında adamda bütün əzələ sistemi, o cümlədən də səs telləri və tənəffüs aparatı çox gərginləşir. Nəticədə bu, özünü səsin xarakterində də göstərir.

S.S.Tomkins verbal vasitələrin ciddi düşünmə məhsulu olduğundan yüksək dərəcədə qeyri-effektiv kommunikasiya vasitəsi olması haqqında fikirləri inandırıcı deyildir. Müəllif fikrini verbal ünsiyyətin xüsusiyyətlərinə aid olan izafilik, təkrar, çoxmənalılıq kimi amillərlə əsaslandırmağa çalışmışdır [199, 31].

Bir sıra tədqiqatçılar emotiv qiymətləndirmə leksikasının işlənmə aktının quruluşunun mürəkkəbliyini qeyd edirlər. İnsanlar dildən istifadə edərkən çoxlu sayda müxtəlif fəaliyyətləri həyata keçirirlər. Onlar nitqlərini planlaşdırır və onu idarə edirlər, bilikləri saxlayır və əldə edirlər, məlumatı almağa çalışırlar və s. Dil daşıyıcısının, konteks-

tin, nitq aktının koqnitiv anlayışları bir-biri ilə əlaqəlidir. Anlama və dilin törəməsi fenomeni də bununla izah olunur.

Dil vasitələrinin istifadə olunmasının koqnitiv nəzəriyyəsi hökmün koqnitiv emalının anlama, yadda saxlama kimi növlərinin meydana çıxmasına səbəb olan proses və strukturlara yaxınlaşmağa yol açmaqla yanaşı, nitq aktlarındakı emotiv qiymətləndirməni, planlaşdırmanı, anlamanın təbiətini izah etməyə imkan verir.

Praqmatikanın koqnitiv nəzəriyyəsinin bu tip emotiv qiymətləndirmə şəraitində nitq aktlarının uğurluğunun müxtəlif koqnitiv sistemləri və şərtləri arasındakı əlaqələrin mahiyyətini aşkara çıxarmağa çalışır. Təsəvvür, arzu, norma və qiymət kimi koqnitiv fenomenlərlə yanaşı, konvensional biliklərin də rolu böyükdür. Praqmatik nəzəriyyə praqmatik şərh qaydalarını formalaşdırır. Başqa sözlə desək, praqmatik nəzəriyyə müəyyən illokutiv gücə malik hər bir emotiv qiymətləndirmə hökmünün və ya müəyyən nitq aktının statusunu struktur-praqmatik konteksti nəzərə almaqla müəyyənləşdirən qaydaları təyin edir.

Nitq aktlarının eyniləşdirilməsi üçün informasiya aşağıdakı «kanal»larla daxil ola bilər: a) qrammatik strukturun xassəsi; b) paralingvistik xüsusiyyətlər; c) kommunikativ şəraitin müşahidəsi və ya qavranması, eləcə də verilmiş kommunikativ şəraitin digər xüsusiyyətləri haqqında informasiya; d) baş verən qarşılıqlı təsirin xarakteri və əvvəlki kommunikativ şəraitlərin strukturu haqqında bilik və fikirlər; e) başqa nitq aktlarında (əvvəlki diskursdan) alınmış bilik və fikirlər; ə) ümumi səciyyəli (hər şeydən əvvəl konvensia l) biliklər; f) biliyin başqa növləri.

Bu komponentlər emotiv qiymətləndirmə hökmünün ümumi mahiyyətini, onun mətdəki kommunikativ istiqamətini müəyyənləşdirməyi təmin edir. Eyni bir propozisional məzmun müxtəlif illokutiv funksiyalarla birləşir. Propozisiya mümkün və ya ehtimal olunan təsdiqin, vədin, arzunun, sual və cavabların ümumi məzmunudur [135, 8; 200].

Propozisiyaların relevantlığı onların illokutiv aktları və propozisiya təyinatlarının məzmununu ifadə etməyi ilə şərtlənir.

Beləliklə, aydın olur ki, psixoloji və fizioloji amillərdən irəli gələn emosionallıq və ekspressivlik insanın nitqində ifadəsini tapır. Nitq emosionallıqla bağlı dəyişmələrə məruz qalır. Daxili aləmdəki dəyişmələr nitqə təsir göstərir. Bütün bunlar insan nitqinin emosionallıq müstəvisində öyrənməyi aktuallaşdırır. Emosionallıq çoxtərəfli linqvistik xüsusiyyətlərə malikdir. Həmin xüsusiyyətlər həm emosionallığın verballaşdırılması üçün istifadə olunan vasitələr, bu vasitələrin nitqdə işlənməsində, həm də emosional vəziyyətin dil vasitələri ilə təsvirində üzə çıxır. Qeyd olunanlar emosionallığın mürəkkəb linqvistik statusa malik olduğunu təsdiq edir.

1.2. Emosiyanın verbal ifadə vasitələrinin funksional-semantik sahəsi

Emotivliyin dil kateqoriyası kimi statusu şübhə doğurmursa da, onun ifadə vasitələrinin miqdarı birmənalı şərh olunmur. Emosionallığın funksional-semantik sahəsinə, birinci növbədə emosiyanı bildirən leksik vasitələr daxil edilir [46, 28]. Bu ondan irəli gəlir ki, emosiyanın dil vasitələri ilə ifadə olunması üç üsulla həyata keçir: 1) nominasiya; 2) ekspressiya; 3) deskripsiya. Buna uyğun olaraq üç leksik qrup fərqləndirilir: 1) emosiyanı adlandıran leksika; 2) emosiyanı ifadə edən leksika; 3) emosiyanı təsvir edən leksika [171, 88-100].

L.Q.Babenko emosiya ilə hər hansı cür bağlılığı olan bütün leksikanı emotiv leksika adı altında birləşdirir. Onun fikrinə görə, emosiyanı adlandıran, təsvir edən, eləcə də emosiyanı ifadə edən (emosional leksika) sözlər emotiv leksikadır [47, 15].

V.I.Şaxovski emosiya ilə bağlı leksikadan bəhs edərkən göstərir ki, emosiyanın ifadə edilməsi bu emosiyanın daxilən yaşanması yolu ilə ötürülməsidir. Onun fikrinə görə, emosiyanın ifadəsi adlandırma, dillə canlandırma deyil, bilavasitə emosiyalarla kommunikasiyadır. Müəllif emosiyanı adlandıran və təsvir edən leksikanı assosiativ-emotiv leksika sayır, belə sözlərin mənalardakı emosiya semini daimi hesab edir

[171, 96].

Emotiv qiymətləndirmə emotiv semantika tipindən və onun sözün mənasındaki statusundan asılı olaraq aşağıdakı səviyyələrdə təcəssüm olunur: 1) affektivlər; 2) konnotativlər; 3) emotiv potensial.

Affektivlər emotiv məna statusu olan dil vahidləridir. Bura nidalar, incektivlər, vulqar sözlər, emosional adresativlər, emosional şiddətləndirici sifət və zərflər daxildir. Affektivlərin əsas funksiyası emosiyanı ifadə etməkdir.

Konnotativlərdə emosionallıq sözün semantikasında məntiqi-predmet (nüvə) mənasını müşayiət edən emotiv komponentlər olduqda üzə çıxır. Belə tipli emotivlik sözün yalnız bir mənasında reallaşır.

Emotiv potensial dil vahidinin semantikasında ya gizli şəkildə olur, ya da ona «inherent» və ya «adherent» formada kənardan daxil edilir [172, 110-115].

Emosionallığın verbal leksik və qrammatik ifadə vasitələri vardır. Bu vasitələr hər bir dildə müəyyən sistem təşkil edir. Verbal ifadə vasitələri emosiyanın müxtəlif tiplərinin təyin olunması prosesində üzə çıxır. Emosiyanın sevinmə, əsəbiləşmə, kədərlənmə, iyrenmə, nifrət və s. tiplərinin mətndə təzahür vasitələrini aydınlaşdırarkən bu tiplərin hər birinin şəraitdən asılı olaraq öz qanunauyğunluqlarının olması nəzərə çarpır. Təbii ki, emosiyanın başqa tipləri də vardır. Hər bir emosiya tipi mətndə özünün fərqli verbal ifadə vasitələri ilə üzə çıxır. Məlumdur ki, verbal informasiya sözlə ifadə olunan, mənası olan informasiyadır.

İnsanın emosional vəziyyəti onun hərəkət və halında özünü göstərir. Müvafiq vəziyyəti ifadə etmək üçün dildə kifayət qədər fərqli fellər vardır: hirslənmək, qəzəblənmək, qeyzlənmək, diksinmək, qorxmaq, sevinmək, kədərlənmək, qəmlənmək, həyəcanlanmaq, təşvişlənmək, dəhşətə gəlmək, heyran olmaq, qürurlanmaq və s. Bu fellərin hər biri insanın müəyyən emosional vəziyyətini birbaşa ifadə edir.

Ekspressiya nitqin obrazlılıq, emosionallıq keyfiyyətidir. Nəvaziş, zarafat, istehza, rişxənd, bəyənmemə, xoşlamama, laqeydlik, etinasızlıq və s. ifadə edən sözlər ekspressiv leksika adı altında qruplaşdırılır.

Emotiv və ekspressiv leksika, demək olar ki, bir-birinə çox yaxın və bəzən eynidir. «Emosional leksika sabit emosional rəngarəngliyə malik söz və ifadələrdir. Kiçiltmə və ya əzizləmə anlayışı bildirən şəkilçilər qəbul etmiş sözlər, nida mənalı sözlər emosional leksikaya daxildir [8, 95-96].

C.Cəfərov yazır: «Emosionallıq kateqoriyasının dildə özünəməxsus ifadə vasitələri vardır. Bunlar intonasiya, şəkilçilər, bəzi sintaktik konstruksiyalar, nida və müvəqqəti nidalaşan dil vahidləridir. Emosionallığın bu ifadə vasitələri içərisində nida və müvəqqəti nidalaşan dil vahidləri xüsusi yer tutur» [15, 159].

Şübhəsiz ki, emosional vəziyyət, emosionallıq və ekspressivlik nida cümlələri və nidalar vasitəsi ilə daha çox ifadə olunur. Əslində, bu, nidanın canlandırılması ilə bağlıdır. Qəfil yaranan vəziyyət, yaxud insanın halının qəfil dəyişməsi bu halın dərhal ifadə olunması tələbini yaradır. Psixika qəfil hadisəyə reaksiya verir. Reaksiya qəfil olduğundan onun dil vasitələrinin məntiqi əlaqələnmiş ardıcılığı ilə verballaşdırmağa vaxt vermir. Bunun nəticəsində insan müəyyən nidalar çıxarır. Dilin yaranmasının çığırtı və nidalar nəzəriyyəsi, həmçinin nidaların konkret leksik mənasının yoxluğu bundan qaynaqlanır.

M.Hüseynzadə göstərir ki, «nidalar, başlıca olaraq, subyektin daxili aləmi ilə bağlı olur. Bunlar subyektin hiss-həyəcanını, bütün duyğularını, istək və arzularını, hiddət və nifrətini, coşqunluğunu, nəşə və kədərini təzahür etdirən ifadə vasitəsidir. Nidalarda təsirli ton, intonasiya olduğu üçün onlar çox vaxt mimika və hərəkətlərlə əlaqədar olur» [30, 286-287]. Müəllif nidanın izahını verərkən hiddət, nifrət, nəşə, kədər kimi emosiyaların adlarını çəkmişdir. Nidaların məna növlərinin şərh zamanı M.Hüseynzadə inam, rəhm, yazıqlıq, nifrət, qınama, təəccüb, etiraz, qorxu, kədər, ağrı, təlaş, təəccüb, təəssüf, iztirab, ağrı, qəzəb, şadlıq, razılıq, istehza, həsrət, sevinc, zövq, nəşə, yalvarış, imdad, heyrət, təsəlli emosiya növlərini göstərir. Maraqlı odur ki, müəllif hiss və həyəcanı defislə yazır: «hiss-həyəcan» [30, 287-289]. Fikrimizcə, həyəcan konkret emosiya növüdür. Buna baxmayaraq, Azərbaycan dilçiliyində emo-

sionallığın və ekspressivliyin izahı zamanı çox vaxt «hiss-həyəcan» birləşməsindən istifadə edilir.

M.Adilov nidaların mənaca təsnifindən bəhs edərkən emosional vəziyyət və hisslə bağlı təəccüb, şadlıq, nifrət, qəzəb, alqış, məmnunluq, təəssüf, peşmançılıq, sevinc, narazılıq, arzu, zövq, razılıq, şikayət, qorxu, hədə, istehza, kinayə, etiraz, heyrət, ağrı, kədər, hiddət, tərəddüd, xəbərdarlıq, hədələmə, həsrət, etinasızlıq, məzəmmət, şöhrət, güman, xahiş, rişxənd, tərif, dəhşət, minnət, əzizləmə sözlərinin adlarını çəkir [6, 476-485].

Nidalara aid başqa tədqiqat işlərində də onların emosionallığından, müxtəlif emosiyaları, hissləri ifadə etməsindən bəhs edilir [23; 24; 31; 32; 34 və s.].

Nidalar yaranmış vəziyyətlə bağlı münasibət qəfil ifadəsini tapdığından eyni bir nida müxtəlif emosiyaları aid olur. Ayrılıqda və ya təcrid olunmuş şəkildə nidanın hansı emosiyaaya aid olmasını söyləmək, demək olar ki, mümkün deyildir. Bununla belə, nidalar emosionallığın və ekspressivliyin əsas və vacib ifadə vasitələri qrupunu təşkil edir.

Qrammatik formanın funksional dəyişməsinin ən ekspressiv halı transpozisiya zamanı baş verir. Bu zaman emosiyanın qiymətləndirilməsi və ya üslubi ifadəlilik adi qrammatik əlaqələrin pozulmasının nəticəsi kimi meydana çıxır. Transpozisiya zamanı əvəz edən üzv özünün funksional keyfiyyətini itirərək eyni zamanda iki funksiyanın daşıyıcısına çevrilir. Bu zaman ekspressiv zənginləşdirmənin qeyri-adi ifadə formasına köçürülməsi baş verir [40, 191].

Dildə bir sıra differensiallaşmamış ifadə vasitələri vardır ki, onlar kommunikativ müstəqilliyinə və nitqdə müəyyən məlumat bildirmək imkanına malik olur və adi cümlələrdən fərqlənirlər. Bu ifadə vasitələri arasında nida cümlələri xüsusi yer tutur. Nida cümlələrinin əsasında duran kommunikativ semlərin dörd qrupunu ayırmaq olur: 1) semantik, struktur bölgüyə xidmət edənələr; 2) məişətdə işlədilər (salamlama, təbrik, xeyir-dua, alqış və s.); 3) emotivlər; 4) sual-nida xarakterli ifadələr.

Emosiyanın xüsusiyyətləri, onların qrup xarakteri, polisemantikliyi, emotiv vasitələrin polifunksionallığına təsir göstərir. Bu cəhət emotivlərin dildə istifadə olunmasında və başa düşülməsində çətinlik yaradır. Emotiv leksik vasitələrin, o cümlədən də nidaların dil daşıyıcıları tərəfindən istifadə olunması bu dilin mənimsənilməsi prosesində formalaşır. Ona görə də hər bir dilin daşıyıcısı emosiyanı ifadə etmək zamanı hansı emotivdən, necə istifadə etmək üzərində düşünür.

Emotivlərin tətbiqi aşağıdakı yollarla olur: 1) paralingvistik vasitələrlə (mimika, jest, bədən hərəkətləri); 2) supersegment vasitələrlə (intonasiya, ton, səsin gərginliyi); 3) qeyri-verbal kontekstlə (nitq situasiyası ilə bağlılıq); 4) verbal kontekstlə (əlavə sözlərdən istifadə yolu ilə).

Sahə insan həyatının və insan təcrübəsinin müəyyən sahəsi ilə əlaqədar olan məzmunlu vahidlərin (məfhumların, sözlərin) məcmusu»nu bildirir [7, 230].

İnvariant semantikanın dil sisteminin müxtəlif səviyyələrindəki rəngarəng vasitələri əhatə etməsi, koqnitiv, məzmun və funksional-kommunikativ səciyyələri ilə seçilən dil vasitələrinin qruplaşması sahəni əmələ gətirir. İnvariant mənanın ötürülməsinin müxtəlif üsul və formalar çoxluğunun sisteminin qurulması sahəni yaratmaq prosesidir [36].

Dil sistemində sahə təşkil edən üsürlər real əlaqələri ilə diqqəti cəlb edir. Mürəkkəbliyə və mücərrədləşdirmə emosionallıqla bağlı da aşkar görünəndir. Ona görə də emosionallığın funksional-semantik sahəsi anlayışını ortaya atmaq olur. Məlumdur ki, müxtəlif dil səviyyələrinə aid ifadə vasitələrinin vahid sistemdə nə-zərdən keçirilməsi müasir dilçilikdə funksional-semantik yanaşma metodu ilə bağlıdır.

Dilin funksional-semantik emosionallıq sahəsini ayırmaq mümkündür. Lakin funksional-semantik sahənin təyini sahənin nüvə və periferiyasını müəyyənləşdirməyi tələb edir. Dilin emosionallığı ifadə etmək üçün dominant, daha doğrusu emosionallığı ifadə etmək üçün xüsusiləşmiş qrammatik vasitəsi yoxdur. Köməkçi nitq hissəsi kimi

nida da yalnız emosionallıq və ekspressivliklə bağlı deyildir və nüvə mövqeyində çıxış etmir. Emosionallığın qrammatik, eləcə də ixtisaslaşmış vasitəsinin yoxluğu onu funksional-semantik sahə kimi ayırmağı şübhə altında qoyur. Bununla belə, emosionallığın dildə çoxlu ifadə vasitələri vardır və həmin vasitələr dilin müxtəlif səviyyələrində - fonetik, leksik, qrammatik, semantik səviyyələrində yer alır. Bu vasitələrin invariant məna ətrafında qruplaşması da bir qədər mübahisəlidir. Çünki emosionallığın məna invarantlığını aydınlaşdırmaq çətindir. Belə olan halda, emosionallığı ifadə edən vahidlərin leksik-semantik sahəsini şərti olaraq ayırmaq mümkündür. Şərtlik bu sahədə yalnız leksik deyil, digər dil səviyyələri vahidlərinin olması ilə əlaqələndirilir.

Leksik-semantik sahə dil vahidlərinin məzmun ümumiliyi əsasında birləşmiş toplusudur. Bu vahidlər adlandırılan hadisənin anlayış, predmet və funksional yaxınlığını əks etdirir [97, 99; 52, 46].

Leksik-semantik sahə mənalı vahidlər (anlayış və söz) toplusu kimi, müəyyən leksik-semantik qruplardan təşkil olunur. Leksik-semantik sahədə vahidlər eyni nitq hissəsinə aid olub bir eyniləşdirici söz əsasında birləşir. Bu eyniləşdirici sözün mənası qrupun digər sözlərində müəyyən səviyyədə məna ifadəsini tapır. Bəzi kontekstlərdə eyniləşdirici söz başqa sözləri əvəz edə bilər [141, 159].

Leksik-semantik sahəyə bir sıra leksik-semantik yarımqruplar daxil ola bilər. Leksik-semantik qrupdan həm leksik vahidlərin çoxluğu, həm də bu vahidlərin fərqli nitq hissələrinə aidliyi ilə də fərqlənir.

Leksik-semantik sahədə də mərkəz və periferiyanı müəyyənləşdirmək mümkündür. Mərkəzdə daha vacib və əsas sözlər toplanır. Ucqar genişdir və bura başqa leksik-semantik qrupların müəyyən semlə sahəyə bağlanan vahidləri yerləşir. Ucqar hər bir alt sistemin dayanıqsız hissəsini təşkil edir və alt sistemin vahid sistemlə əlaqəsinin əsasında durur [141, 92].

Hər bir baza emosiyası əsasında müəyyən leksik-semantik yarımqrupu müəyyənləşdirmək imkanı vardır. Semantik sahənin təsvirində, integral və differensial əlamətlər vacib funksiya yerinə yetirir. Sahə

təşkilediciləri üçün birləşdirici mənə təyin olunur. Bu mənə bütün sahənin sözləri üçün eyni olub inteqrallaşdırıcı əlamətdir. Sahəyə daxil olan sözləri fərqləndirən mənə differensial əlamət sayılır [106, 159].

Sahə quruluşu paradigmatik əlaqəli sözlər və ya onların ayrı-ayrı mənalarının sırasını özündə birləşdirir. Semantik sahə iyerarxik prinsiplə təşkil olunur. Sahənin elementləri növ-cins münasibətləri ilə bir-birinə bağlanır. Mərkəzdə cinsi bildirən sözlər -hiperonimlər, ucqarda daha dar anlayışları bildirən hiponimlər yerləşir.

İnsan xarakterini təsvir edən sözlərin tədqiq edilməsinin aktuallığı «insan» semantikəli müxtəlif səviyyə vahidlərinin, ümumiyyətlə isə dilin ümumi semantik özünəməxsusluq cəhətlərini açılması ilə səciyyələnir. İnsan həm özünü, həm ətraf aləmi, həm də başqa adamları, onların zahiri və daxili keyfiyyətlərini, davranışlarını qiymətləndirir. Belə qiymətləndirmə üçün dil sisteminin müəyyən vahidlərindən istifadə olunur.

Dilin leksik tərkibinin fəal laylarından biri insanın mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərini adlandıran sözlər təşkil edir. Bu sözlərin ekspressivliyi davranış tərzini normaları ilə əlaqəlidir. Bu normalar ictimai şüurda möhkəmlənir və nəsilədən nəsilə ötürülür. Həmin sözlər insan xarakterinin mənfi və müsbət cəhətlərini, münaqişəli vəziyyətləri, həmçinin insanın davranış tərzini dəyişən şəraitləri ifadə etmək üçün istifadə olunur.

«İnsanın mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri»ni ifadə edən sözlər mikrosahəsində iki yarım sahə vardır. İnsan xarakterinin müsbət və mənfi cəhətlərini ifadə edən vahidlərin yaratdıqları mikrosahələr ayrılır. İnsan xarakterini müsbət qiymətləndirmə mikrosahəsinin mərkəzində «xeyirxahlıq» sözü yerləşir. Mikrosahəyə aşağıdakı sözlər daxil olur: yaxşı, mehriban, əziz, həlim, güləruz, şən, doğma, mərhəm, xoşbəxt, uğurlu, hörmətli, rəhmətli, vicdanlı, məsum, məsud, xoşrəftar, xoşqılıq, təmiz, günahsız, sevimli, zərif, yumşaq, xoşagəlimli, xoşsifət, qayğıkeş və s.

Göründüyü kimi, mikrosahənin yarım sahəsinə dominant mənəli mərkəzi sözə semantik yaxın vahidlər daxil olur. Bu sözlər özlərində

əsas mənanın differensiallaşdırıcı semlərini daşıyırlar.

Mənfi keyfiyyətlərin ifadə edilməsi üçün istifadə olunan sözlərin yarım sahəsində «xeyirxah» sözünün antonimi - «bədxah» mərkəzi mövqedə durur. Bu sözün differensiallaşdırıcı əlamətlərini ifadə edən sözlər mərkəzin ətrafında toplanır. Məsələn, pis, rəzil, alçaq, vicdansız, kobud, ziyankar, müftəxor, rəhmsiz, qəzəbli, hirsli, sərt, bəd, bədxah, əzazil, şeytan, acgöz və s. Bu sözlərdən bəziləri mərkəzi elementə yaxın, bəziləri isə ondan uzaqda durur. Seçilmiş sözlər özlərinin semantik quruluşlarına görə bircinsli deyil. Həmin sözləri müxtəlif qruplara ayırmaq mümkündür. Qeyd edək ki, əsas, mərkəzi sözə mənə yaxınlığı bəzi hallarda kontekst səviyyəsində açılır. Bu da leksik-semantik sahənin ucqarında duran sözlərlə bağlıdır. Həmin sözlərin mənə əlaqələri müəyyən şərh və təsvirlər tələb edir.

Baxılan leksik vahidlər insan xarakterini yalnız səciyyələndirmir, həm də qiymətləndirir. Qiymətləndirmə müəyyən sosial norma-ya görə aparılır. Eyni zamanda, bu sözlər danışanın qiymətləndirənə münasibətini ifadə edir. Danışanın qiymətləndirməsi subyektiv səciyyə daşıyır. Bu qiymət ümumi qiymətlə üst-üstə düşməyə də bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, insan xarakterinin müsbət cəhətlərini bildirən sözlər mənfi cəhətləri ifadə edənlərə nisbətən azdır. Mənfi mənalı sözlər həm çox, həm də onlar arasındakı mənə əlaqələri mürəkkəbdir.

Emosional müsbət və ya mənfi səciyyəsi neytral vəziyyətə əsasən təyin olunur. Deməli, emosionallığı ifadə edən vahidləri iki qrupda birləşdirmək mümkündür: 1) mənfi emosiyaları bildirənlər; 2) müsbət emosiyaları bildirənlər. Neytral hal emosional vəziyyət deyildir. Bu halda emosiya bəlli olmur.

Emosionallığın və ekspressivliyin verbal ifadə vasitələrinin təsnifi məqsədilə mümkün qrupları təyin etməyə çalışaq.

Qeyd olunduğu kimi, dildə müvafiq emosional vəziyyətin bilavasitə adını bildirən sözlər vardır. Bunlar həm adlar, həm də fellər kimi dilin lüğət tərkibinə daxil olur. Məsələn, qəzəb -qəzəblənmək; hirs - hirsələnmək; kədər - kədərlənmək, şən -şənələnmək; təəccüb -

təəccüblənmək; təəssüf - təəssüflənmək; hiddət -hiddətlənmək; qeyz -qeyzlənmək və s. Emosiyanın və emosiya halının adının eyni kök əsasında formalaşması halı ilə yanaşı, bəzən bu halın pozulmasına da rast gəlinir. Məsələn, sevinmək - sevinc; utanmaq - utanc; nifrət - nifrət etmək; məmnunluq -məmnun olmaq; peşmançılıq - peşmançılıq çəkmək; narazılıq - narazılıq etmək/ narazı olmaq; arzu - arzulamaq; zövq - zövq almaq; həzz - həzz almaq; qorxmaq - qorxu; istehza - istehza etmək; etiraz -etiraz etmək; tərəddüd - tərəddüd etmək; xəbərdarlıq - xəbərdarlıq etmək; həsrət - həsrət çəkmək; etinasızlıq - etinasızlıq etmək; biganəlik - biganə olmaq; məzəmmət - məzəmmət etmək; dəhşət - dəhşətə gəlmək; minnət - minnət qoymaq və s. Bu sadalananların hər birinin müəyyən emosiya və emosional vəziyyəti ifadə edən sözlər olması, şübhəsiz ki, dəqiqləşdirmə tələb edir. Məsələn «xəbərdarlıq etmək» və «qəzəblənmək» sözlərini qarşılaşdırsaq ikincinin emosional vəziyyəti, halı ifadə etdiyini söyləmək mümkündür. Lakin «xəbərdarlıq etmək» insanın müvafiq emosional vəziyyətini bildirmir. İnsan neytral emosional vəziyyətdə də xəbərdarlıq edə bilər. «Hədə» konkret emosiya deyil. Başqasını hədələmək müəyyən emosiyanın təsirindən doğa bilər. Qorxu, qəzəb, hirs və s. insanı başqasını hədələməyə sövq etdirə bilər. Hədələməyin hansı emosiya və hiss ilə bağlı olduğu müvafiq situasiyadan aydınlaşa bilər. Linqvistik yolla bu kontekst əsasında təyin olunur. Çünki kontekst situasiyanı açır. Emosiyanın verbal ifadə vasitələri olan leksik vahidlərin təyini prosesində meydana çıxan bu cür mübahisəli məqamları tam ortadan qaldırmaq çətindir. Tədqiqatçıların «nifrət», «inam», «ümid», «xəbərdarlıq», «hədə» və başqa bu kimi sözləri emosional leksikaya daxil etməsi də bu çətinlikdən irəli gəlir.

Emosional leksikadan bəhs edərkən bəzi tədqiqatçılar bilavasitə emosional vəziyyətin, emosiyanın adı ilə bağlılığı olmayan bir sıra sözləri də qeyd edirlər. Məsələn, N.K.Abbasova emosional leksikaya aid bir məqaləsində yazır: «A.Şaiq, H.Cavid, C.Cabbarlının əsərlərində əzab, izzət ilə yanaşı sızıltı, üzüntü; fəryad sözü ilə yanaşı, hiçqırıq, inilti; məyus olmaq, məyusluqla bərabər darğınlıq, darılmaq, pozulmaq,

pozğunluq; təlaş etmək, təlaş sözü ilə müvazi şaşmaq, şaşqınlıq və s. emosional vahidlər istifadə olunur» [2, 40-41]. Müəllifin «əzici -sızıltı» paralelinə aid verdiyi «Daxilində əzici bir sızıltı duydu» nümunəsi personajın daxili aləmindəki gərginliyi göstərir. Lakin «əzici bir sızıltı» və ya «əzici bir sızıltı duymaq» bilavasitə emosional vəziyyəti bildirən birləşmə deyildir. Burada emosional vəziyyət təsvir olunur. Personaj daxili gərginlik keçirir. Onun həyəcan, təşviş, qorxu və ya başqa bir emosiyayı yaşaması bəlli deyildir. Bunu tam aydınlaşdırmaq üçün ya bütün kontekst, ya da emosional vəziyyətlə bağlı prepozisiya nəzərə alınmalıdır. İnildəmək, sızıldamaq, üzülmək və s. emosiyanın adı deyildir. Bu sözlər emosional vəziyyətin doğurduğu hallardır. Onlar emosiyanın qeyri-verbal daşıyıcılarının mətndə təsviri zamanı istifadə olunan sözlərdir. Bu tipli sözlər neytral deyil, emosional vəziyyətin yaranmasını göstərir.

Emosionallığın və ekspressivliyin əsas ifadə vasitələri kimi nidalar müəyyən sistem təşkil edir. Dildə olan bütün nidaları tam şəkildə qeydə almaq çətinidir. Bu çətinlik ən azı eyni bir nidanın fonetik variantlılığı ilə əlaqədar artır. Məsələn, mətndə «ay» və ya «a» nidasının müxtəlif variantları rast gəlinir.

“Ayy, nə yaxşı sizdən, xoş gəlibsiniz, sizdən çıxmayan iş, heç gözlərimə inanmıram, Aman Allah, belə murdar havada!” [119].

«Mən! A-a-a... mən heç güllə atmamışam axı ömrümdə...» [216, 94]

Bu nümunələrin hər ikisində istifadə olunan nidalar təəccüb bildirir. Misallarda «ay» nidasının «ayy» variantı, «a» nidasının «a-a-a» variantı qeydə alınmışdır.

«Vay, köpək oğlu! -dedi. - Kül olsun belə kişinin başına! Kişi niyə olur e...» [216, 75] «Vay» nidası bu nümunədə qəzəb emosiyasını ifadə edir. «Ala e! Ala! Qara yerə girəsən elə!» [216, 75]. Burada nida nifrəti bildirir. Aydın olur ki, nidaların hansı emosiyayı ifadə etməsi kontekstdən və situasiyadan asılıdır. Dildə kifayət qədər çox nida vardır. Nida qəfil emosional vəziyyətlə bağlı canlandırılan vasitə olduğun-

dan onun dildə müxtəlif formaları yaranır. Sözlərin nidalaşması da bu qəbildən olan hadisədir. C.Cəfərov göstərir ki, «nidalaşan dil vahidləri müvəqqəti olaraq, yəni əsasən mətnlə əlaqədar şəkildə nidalar kimi emosionallıq ifadə edir, morfoloji cəhətdən qismən daşlaşmış vəziyyətə düşür, sintaktik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqəyə girə bilmir» [15, 161].

Müvəqqəti nidalaşan sözlər və birləşmələr, heç şübhə yoxdur ki, emosionallığı və ekspressivliyi ifadə etmək üçün istifadə olunur. Bir sıra hallarda bunlar emosionallıq və ekspressivliyin gücləndirmə, intensivləşdirmə vasitəsi rolunda çıxış edir. Müvəqqəti nidalaşan sözlər və söz birləşmələrinin bir xüsusi cəhəti də vardır. Həmin cəhət emosionallıq və ekspressivliyin adresantın nitqi ilə adresata təlqin edilməsi vasitəsi rolunu oynayır. Həmin məqamda alqış və qarğışlar xüsusi mövqe tutur. Alqış da, qarğış da ya adresata, ya da birinci adresat vasitəsilə ikinci, üçüncü və s. şəxslərə ünvanlanır. Alqış və qarğışların, həmçinin müvəqqəti nidalaşan sözlərin nitqdə işlənməsi zamanı adresat və adresatın emosional vəziyyəti haqqında məlumat situasiyadan və ya kontekstdən aydınlaşır. Bütün hallarda bu sözlər emosionallıq və ekspressivliyin göstəriciləri kimi çıxış edir. Ona görə də, müvəqqəti nidalaşan sözlər emosionallıq funksional-semantik sahəsinin konstituenti kimi qəbul olunmalıdır.

Aydındır ki, cümlədə danışanın, nəqlədən reallığa münasibəti müxtəlif şəkildə ifadəsini tapır. Buna görə də modallıq, ilk növbədə cümlədə ifadə olunan məzmunun nə dərəcədə həqiqi olmasını, onun ehtimal və ya güman edilməsini, eləcə də arzu edilməsini və s. nəzərdə tutur. «Hər bir cümlə mühüm təşkeildici əlamətlərdən olan modallıq mənasını özündə əks etdirir. Yəni gerçəkliyə münasibət bildirir. Hər hansı bir fikir, hiss gerçəkliyi hansı şəkildə nəqlətmədən asılı olaraq, müəyyən dilin sistemində mövcud olan cümlə intonasiyası sxemlərindən birinin cildinə girərək, küll halında modallıq kateqoriyasını əmələ gətirən sintaktik mənalardan birisini ifadə edir» [117, 41].

Hər bir emosional halın özünün verbal etalon tipləri vardır. Məsələn,

mətnədə hansı dildə olmasından asılı olmayaraq təəccübü ifadə etmək məqsədilə müxtəlif konstruksiyalardan istifadə edilir. Belə konstruksiyalara aşağıdakıları aid etmək olar: 1) gözləri bərəlmək; 2) ağız açılmaq; 3) qaşları dartılmaq; 4) alnı qırıqlanmaq; 5) matı-qutu qurumaq və s. Qorxu hissənin ifadəsi zamanı daha çox etalon vasitədən istifadə edilir: 1) qışqırmaq; 2) çığırmaq; 3) ağarmaq; 4) quruyub qalmaq; 5) əsmək; 6) dili əsmək; 7) ayaqları əsmək; 8) dizləri bükülmək; 9) rəngi solmaq; 10) tükləri biz-biz durmaq; 11) ağız əyilmək; 12) əsməcə tutmaq; 13) tir-tir əsmək; 14) üstündə ölmək və s. Belə konstruksiya və qəliblər müxtəlif sistemli dillərdə bu və ya digər şəkildə işlənir. Deməli müxtəlif dillərin ifadə vasitələri arasında insana xas olan müxtəlif hal və vəziyyətləri, emosionanı ifadə etmək üçün mənaca bir-birinə yaxın olan dil vasitələri vardır. Bununla yanaşı, eyni ifadə vasitəsi müxtəlif emosional vəziyyətləri də təsvir edə bilər.

Emosional vəziyyət qradual səciyyə daşıyır. Yəni insanın sevin-ci, kədəri, qorxusu dərəcələyə bilər. Dildə bu dərəcələnməni də ifadə etmək üçün əlavə vasitələrdən istifadə olunur. Məlumdur ki, təkrarlar əsas mətnyaradıcı vasitələrdən biridir. «Dildə real olaraq təkrar hadisəsi mövcuddur. Ümumi təkrar anlayışını dilin ayrı-ayrı ünsürlərinin (qlossemlərinin) səslərin, sözün morfoloji hissələrinin, sözlərin və sintaktik konstruksiyaların təkrarı kimi müəyyənləşdirmək olar. Buna müvafiq olaraq dildə bütöv təkrarlar sistemi olduğunu söyləmək mümkündür: səs təkrarı, morfoloji təkrar, leksik təkrar, sintaktik təkrarlardır» [43, 22].

Təkrarlar dildə emosional vəziyyətin göstəricisi kimi də çıxış edir. «Qarnın yansın sən! Göz dikdikləri çörəyin üzünü neçə yerdən közə yapışmış yanıq-yanıq olmuşdu. Üzün yansın sən, qarnın yansın sən, Dəstəgül. Gör necə xallandı, heyif oldu! Ümid buna idi. Hayif elədin, üzün yansın, sən!» [218, 220].

Nümunədə çörəyin yanmasını görüb Sara çörəyə baxmağı tapşırdığı Dəstəgülə olan qəzəbini «yansın» sözünü müxtəlif leksik ətraflarda təkrarlamaqla ifadə edir. Kontekstdən görüldüyü kimi hirsli soyuma-

dığına görə eyni qarğışı Sara həm kontekstin əvvəlində, həm də sonunda təkrarlayır. Onu da göstərmək lazımdır ki, verilmiş kontekstdə «heyif» sözünün leksik təkrarı ilə Saranın təəssüf hissini intensivliyi gücləndirilmişdir. İngilis dili materialında da emosional vəziyyəti ifadə edən emotivlərin təkrarlanması hissini emosionallıq dərəcəsini gücləndirmək üçün istifadə olunması təsdiqini tapır.

Emosionallığın funksional-semantik sahəsində aşağıdakı konstituentləri ayıra bilərik:

1. Müxtəlif emosional vəziyyətlərin adlarını bildirən leksik vahidlər (adlar).

2. Müxtəlif emosional vəziyyəti ifadə edən sözlər (fəllər).

3. Müxtəlif emosional vəziyyətlərə aid olan nidalar.

4. Emosional vəziyyətin ifadəsi məqsədilə nitq prosesində nidalaşan sözlər.

5. Emosional vəziyyəti təsvir edən sözlər.

6. Emosional vəziyyətlə bağlı insanın halını təsvir edən sabit söz birləşmələri.

7. Emosionallıq və ekspressivliklə bağlı olaraq nidalaşan söz və birləşmələr.

8. Emosional və ekspressiv sözlər əmələ gətirən morfoloji vasitələr.

9. Emosionallığın kontekstual ifadə vasitələri.

10. Alqış, qarğış və andlar.

11. Emosionallıq və ekspressivliyi ifadə edən vokativlər.

12. Ritorik sual və əmr cümlələri modelləri.

13. Qəti narazılıq, etiraz, razılaşmamaq ifadə edən bəzi inkar vasitələri.

14. Emosionallıq və ekspressivlik ifadə edən ideomatik cümlə sxemləri.

15. Ekspressiv müqayisə quruluşları.

16. Ekspressiv-kinayəli danışmaq qəlibləri.

Emosionallığın və ekspressivliyin verbal ifadə vasitələri sırasına intonasiya və prosodik elementləri daxil edilməmişdir. Lakin fonetik

səviyyəyə aid olan bu vahidlər emosionallıq və ekspressivliyin ifadə olunmasında xüsusi yer tutur. Həmin vasitələr danışıq dilində üzə çıxır. Mətnə onların müəyyənləşdirilməsi düzgün işarələri və kontekst vasitəsilə reallaşır. Səsin tonunun qalxması, tembrinin dəyişməsi, xəzitasiya, natamam cümlələr ardıcılığı, fikrin məntiqi dolaşıcılığı, nitqin anlaşılmaz hissələrə parçalanması, kəsik-kəsik nitq («Sonra yenə kəsik-kəsik sözüne davam etdi: Məən səənə işin oolurunu diyeerəm, haaradan eəşitmişəm, kim deeyib, sooruşma, boooğazıma diri ilan saalsan daa deeyən döyüləm. Zaddı daana» [221, 33], danışıq bilməmək və s. emosionallıqla bilavasitə bağlıdır. Danışıq dilində və yazılı dildə müxtəlif şəkildə üzə çıxan bu vasitələr emosionallığın daha çox verbal deyil, qeyri-verbal ifadə vasitələrinə yaxındır. Çünki dil normalaşmış ünsiyyət vasitəsidir. Dilin qrammatik, leksik, semantik normalarının hər cür pozulması onun ümumi sistemindən kənara çıxır və müxtəlif səbəblərlə izah olunur.

1.3. Emosiyanın qeyri-verbal ifadə vasitələrinin təsnifi

Qeyri-verbal informasiya sözlə ifadəsini tapmır. Emosiyaların insanın daxili vəziyyəti, psixoloji durumu, onun halı və hərəkətlərində, eləcə də insan orqanlarının zahiri və daxili vəziyyətində yaratdığı dəyişmələr ekstralinqvistik informasiyalar olub qeyri-verbal ifadə vasitələrinin köməyi ilə ötürülür. Dəyişmələrin vizual müşahidə olunması, eşidilməsi, eyni zamanda, həm görünməsi, həm də eşidilməsi bilavasitə ünsiyyət prosesinə aiddir. Təbii ki, bu halda kommunikativ prosesdə meydana çıxan emosional vəziyyət nəzərdə tutulur. İnsan tək olanda da onun emosional vəziyyətində dəyişmələr baş verə bilər. Məsələn, pis və ya yaxşı hadisəni xatırlamaq, oxunan kitabdan, eşidilən mahnıdan təsirlənmək və s. Bu cür emosionallıq yalnız yazılı mətnə təsvir olunur və ya bu halı yaşayana bəlli olur. Təsvir verbal vasitələrdən fərqli şəkildə istifadə olunması ilə reallaşır. Emosionallığın qeyri-verbal ifadə vasitələrinin öz adları və təsvir xüsusiyyətləri vardır. Məsələn,

üzü gülmək, dodaqları qaçmaq, sifəti allanmaq, başını bulamaq, ah çəkmək, hirsindən fisıldamaq, qorxudan dili tutulmaq, qorxudan dizi əsmək və s. Belə hallar ya müşahidə, ya da təsvir olunmalıdır. Qeyd edilən məsələni aydınlaşdırmaq üçün konkret nümunələri təhlilə cəlb etmək lazım gəlir.

«Nisə bütün ömründə oğlanla birinci dəfəki öpüşdən sonra gözlərini açanda lap qəfildən, birdən-birə ay işığında nar ağaclarının arasından boylanıb maraqla, bir az da heyrətlə, bir az da həsədlə onlara baxan girdə, ətli sifəti, yaşına yaraşmayan bir parıltıyla parıldayan yekə qara gözləri gördü:

- Vaxsey! Zübeydə!

Bu ikicə söz pıçılısındakı qorxu, ürkəklik ... yelsizlikdən bir yarpağı belə titrəməyən tutları da diksindirdi və Zübeydə də bu ikicə sözü pıçıldayan səsin xofundan qeyzə gəldi, nar ağaclarının budaqlarına ilişə-ilişə irəli yeridi.

-Nədi, balam? Nə xəbərdi? Cini-şeytan göründü gözlərvə?! Nöşü-ü-ü-n!» [217, 8].

Emosionallıq və ekspressivlik yazılı və şifahi nitqdə, eləcə də bu nitqlərin müxtəlif formalarında fərqli şəkildə ifadəsini tapır. Verilmiş nümunə nəsr əsərindən götürülmüşdür. Bu hadisələr müəllif dili ilə nəql olunur. Adresat oxucudur. Oxucu hadisələrin baş verdiyi məkan və zamanda kənardadır. O, hadisələrin birbaşa iştirakçısı deyildir. Müəllifin də bu hadisələrin baş verdiyi dövrdə onun iştirakçısı, müşahidəçisi olması, hadisəni başqasından eşidib nəql etməsi bəlli deyildir. Bu baxımdan təsvir edilən obrazların emosional vəziyyətində subyektiv səciyyə də vardır. Subyektivizm müəllif təsvirindən irəli gəlir.

Nəsr əsərində təsvir olunan hadisədə emosiyanın təzahürü gözlənilməzlik qəfilliklə bağlılığa malikdir. Müəllif gözlənilməzliyi, qəfilliyi ifadə etmək üçün dilin leksik sistemində müvafiq semantikaya malik sözləri seçmişdir. «Lap qəfildən», «birdən-birə» sözləri hadisə iştirakçılarında birinin gözlənilməz hadisəyə emosional reaksiyasını göstərmək üçün işlədilmişdir. Zübeydə görməli olmadığını gö-

rür, Nisə isə heç bir başqa şəxsin görməli olmadığı hadisəni kiminsə görməsini qəfildən, gözlənilmədən müşahidə edir. Zübeydənin şahidliyi Nisə üçün olduqca pis hadisədir. Nisənin emosional vəziyyəti iki sözlə verilir. «Vaxsey! Zübeydə!». Bu leksik vahidlərdən birincisi emosiyanın birbaşa göstəricisidir. İkinci söz isə daha çox kommunikasiyaya istiqamətlənmişdir. Nisə Ağagülə gördüyü şəxs haqqında məlumat verir. Bu məlumat adlıq cümlə ilə verilir. Cümlə predikativsizdir. Oxucu adlıq cümləni nida cümləsinə qədər inkişaf etdirir və ya onu predikativləşdirir. Oxucunun presuppozisiyası vardır. O, müəllifin hadisələri ardıcıl təsvir etməsi sayəsində ilkin biliklər almışdır. Oxucu Zübeydənin ağacların arasında olmasından xəbərdardır. Nisə də ağacların arasında dayanmış Zübeydəni görmüşdür. Nisə Zübeydəni qəfildən görmüşdür. Bütün hiss və düşüncələri tamamilə başqa bir aləmdə olan, daha doğrusu, tamamilə başqa emosional vəziyyətdə olan qız Zübeydəni görməklə həm real gerçəkliyə qayıdır, həm də baş vermiş hadisənin qorxusunu, dəhşətini ani şəkildə yaşayır. Hadisənin dəhşəti «Vaxsey!», emosional vəziyyətin dəyişməsi isə «Vaxsey!+Zübeydə!» nidalarında aşkarlanır. Mətnə bunu göstərmək üçün xüsusi işarədən - «nida işarəsi»ndən istifadə edilmişdir. Danışığ dilində isə emosionallığın bu cəhəti səsin tonu ilə ifadəsini tapacaqdır. Səsin tonu qeyri-verbal informasiyanın daşıyıcısıdır. Deməli, yazılı mətnə qeyri-verbal informasiyanın ötürülməsi vasitələrindən biri rolunu «durğu işarəsi» yerinə yetirə bilər.

Adresantın nitqində «dixsinmək» sözü istifadə edilmişdir. Müəllif nəql-etməsində emosional vəziyyətin təbiət obyektləri üzərinə köçürülməsi aşkar görünür: «Bu ikicə söz pıçıltısındakı qorxu, ürkəklik ... yelsizlikdən bir yarpağı belə titrəməyən tutları da dixsindiridi». «Dixsinmək», «dixsinərək qorxmaq» Nisənin emosional vəziyyətidir. «Yelsizlikdən bir yarpağı belə titrəməyən tutları da dixsindiridi» cümləsi isə oxucunun daxili aləminə nüfuz etmək, onun, yəni oxucunun emosional vəziyyətinə təsir göstərmək məqsədini daşımaqla yanaşı, Nisənin emosional vəziyyətinin intensivlik dərəcəsini açmağa da xidmət edir.

Beləliklə, qorxu və diksinmək emosional vəziyyətinin Azərbaycan dilində ifadə vasitələrindən biri «vaxsey» sözü və ya «Vaxsey!» nidasıdır. Bu cür emosional vəziyyət nominativ vahidin emosional səslənməsi ilə ifadəsini tapa bilir. Belə ifadə situasiyadan asılı olandır. Ayrılıqda götürüldükdə «Zübeydə» insan adıdır. Onun emosional-ekspressiv çaları yoxdur. Bu söz dilin lüğət tərkibinə daxil olan leksik vahidlərin emosionallıq və ekspressivlik bildirən qrupuna aid oluna bilməz. Lakin ad situasiyadan asılı olaraq situativ emosionallıq göstəricisi daşıyır. Dildə nominativlərin belə funksiyalarda işlənməsinə aid nümunələr kifayət qədərdir.

Nitqdə dilin bütün funksiyaları, o cümlədən emotiv, estetik funksiyaları konsituasiyadan asılı olaraq az və ya çox dərəcədə ifadəsini tapır. Emotiv və estetik funksiyaların, ekspressivliyin müasir Azərbaycan dilindəki xüsusiyyətləri yazılı mətnədə bir formada, danışiq dilində başqa bir formada reallaşır. Deməli, emosionallıq və ekspressivlik elementlərini, belə vəziyyətin ifadə konstituentlərini həm yazılı, həm də danışiq dilində axtarmaq gərəkdir. Canlı danışiqdan istifadə etmək imkanı olmadıqda danışiq dili materialını bədii əsərlərdəki dialoqlar əvəz edir.

Yuxarıda verilmiş nümunədə Zübeydənin emosional vəziyyətinin dəyişməsi də aşkardır. Zübeydə onun hadisəni müşahidə etməsini heç kimin görməməsini istəyirdi. Bu istəyin iki tərəfi vardır. Birincisi, Zübeydənin hərəkəti əxlaqi normaları pozur. İkincisi, Zübeydə üçün hadisənin davam etməsi maraq kəsb edir. Lakin birdən Nisə onu görür və Zübeydə də onun günahının üzə çıxmasını qəfildən anlayır. Qəfilliklə bağlı «diksinmə», «diksinərək qorxma» Zübeydə üçün də səciyyəvidir. Lakin Zübeydədə qorxma emosional vəziyyəti anidir. Çünki Zübeydənin suçu, demək olar ki, yoxdur. Bu cəhət müəllif nitqində «Zübeydə də bu ikicə sözü pıçıldayan səsin xofundan qeyzə gəldi» cümləsi ilə verilir. Zübeydənin qorxu və diksinməklə bağlı emosional vəziyyəti dəyişir. Onda qeyz emosional vəziyyəti yaranır. Bu vəziyyət də situasiyadan qeyri-verbal kommunikasiyaya girmiş şəxslərin bir-birinə

münasibətindən irəli gəlir. Nisə günahkardır. Onun diksinməsinə, qorxmasına səbəb olan subyekt Zübeydədir. Zübeydə öz adının səslənmə tonundan qeyzlənir. Zübeydənin emosional vəziyyəti onun nitq aktında aşkar şəkildə özünü göstərir: «-Nədi, balam? Nə xəbərdi? Cini-şeytan göründü gözlərvə?! Nöşü-ü-ü-n!» Zübeydənin işlətdiyi cümlələrdən yalnız birində emosional vəziyyətin verbal ifadə vasitəsi vardır. «Nədi, balam?», «Nə xəbərdi?», «Nöşü-ü-ü-n!» emosional vəziyyətin situativ ifadə vasitələridir. Onların emosionallıqla bağlılığı kontekst və qeyri-verbal vasitələrlə aşkarlanır. «Cini-şeytan göründü gözlərvə?!» ifadəsində işlənmiş «gözünə cin-şeytan görünmək» frazeologizmi isə Azərbaycan dilində emosional vəziyyəti ifadə edən frazeoloji vahiddir. Zübeydənin emosional vəziyyəti onun hərəkətlərində də qeyri-verbal şəkildə ifadəsini tapır. O, nar ağacının budaqlarına ilişə-ilişə gedir, sözləri uzadır, səsini qaldırır və s. Emotivlərin dildə istifadə olunmasının xüsusiyyətlərindən biri onların kontekstuallığı, konsituasiya ilə birbaşa bağlılığıdır. İntonasiya müəyyən ünsiyyət şəraitində cümlələrin məna və məzmununu konkretləşdirməkdə və onların kommunikativ növlərini təmin etməkdə mühüm rol oynayır. İntonasiya bəzən ümumi qrammatik baxımdan «qüsurlu» görünən cümlələrdəki fikrin adresata çatmasına, nizamlanmasına şərait yaradır.

Dialog iştirakçısından biri, bəzən hər ikisi müxtəlif vasitələrlə bir-birinin emosional vəziyyətinə təsir göstərir. Bu cəhət diktorlardan birinin digərini öz maraq dairəsinə yaxınlaşdırmaq istəyinə müsbət reaksiya almaq cəhdləri dialoji nitqdə emosionallığı, ekspressivliyi gücləndirməklə müşayiət olunur. Dilin leksik sistemində elə sözlər, hazır konstruksiyalar (məsələn, alqışlar) vardır ki, onlar emosional vəziyyətə birbaşa təsir edir. Müsahiblərin statusundan asılı olaraq belə vasitələrin müxtəlif formaları istifadə edilir. Tərif, yalvarış, hədə-qorxu, şantaj, alqış və s. belə məqamlarda seçilib nitqdə daxil edilən vasitələrdir.

«Cini şeytandan ki, belə qorxursan, yaxşı, balam, anam-bacım, nöşün camaatın getdiyi düz yolla, işıqlı yolla evivüzə getmirsən? Hə? Nöşü-ü-n? ...A-a-a!.. Adə, qara məni basınca, mən qaranı basım, hə?

Keçməz, atam balası, keçməz! Nolar, camaat durur, biz dururuq! Baxarıq görərik mən düz adamam, ya siz düz adamsuz ki, ...» [217, 9]

«-Heç kimə demə... Heç kimə demə, qələt eləmişik, Zübeydə... Zübeydə xala...»[217, 9].

İki diktorun nitq aktlarından birində hədə-qorxu, digərində yalvarış vardır. Nitq prosesində emosional vəziyyət əlini əlinə vurmaq, fit çalmaq, ah çəkmək, ağlamaq, gülmək və s. kimi qeyri-verbal vasitələrin köməyi ilə də ifadəsini tapır. Nisə «-Heç kimə demə... Heç kimə demə, qələt eləmişik, Zübeydə... Zübeydə xala...» cümlələrini ağlaya-ağlaya deyir. Müəllif buna diqqəti çəkmək üçün «Gözünün yaşı burnunun ucundan gilə-gilə süzülən Nisə içini çəkə-çəkə deyir» cümləsini mətnə daxil etmişdir. Emosionallığın qeyri-verbal ifadə vasitələri nitqi müşayiət edir. Paralingvistik vasitələr nitqi müşayiət etməklə kommunikasiyanın emosional tərəfini tamamlayır, müsahibin həmin andakı vəziyyəti barədə əlavə məlumat verir (sakit, həyəcanlı, inamlı, yorğun, ümitsiz, təlaşlı və s.).

Emosiyanın konseptuallaşdırılması problemlərinin öyrənilməsi emosiyanın simvollaşdırılmasının həm verbal, həm də qeyri-verbal üsullarını fərqləndirməyə imkan verir. Qeyri-verbal vasitələr funksional əhəmiyyətlidir, kommunikasiya prosesində mühüm rol oynayır.

Qeyri-verbal amillər fərdlərarası kontekstdə sözün mənasını təyin edir. Tədqiqatçıların hesablamalarına görə, sözlər danışıqın sosial mənasının 30-35% -ni açır, xəbər in adresata ümumi təsirinin 93%-ni isə kommunikasiyanın qeyri-verbal komponentləri həyata keçirir [191, 270; 201].

Emosiya və hisslər qeyri-verbal vasitələrlə verbal vasitələrdən daha tez ötürülür. Kommunikasiya hökmün həqiqi niyyət və mənasını daha çox açır. Qeyri-verbal davranış nitq üçün səciyyəvi şüurlu nəzarət olmadıqda baş verir [203].

Kommunikasiyanın qeyri-verbal vasitələri metakommunikativ funksiyaları yerinə yetirir. Metakommunikativ funksiya məqsədilə verbal və qeyri-verbal ifadə vasitələri eyni zamanda istifadə olunduqda

adresat ilk növbədə diqqətini qeyri-verbal ifadə vasitələri üzərində cəmləşdirir.

Kommunikasiyanın qeyri-verbal komponentləri işarənin ötürülməsi üçün ən yaxşı vasitələrdir. İmplikasiya, işarə insanın ünsiyyət prosesində əhəmiyyətli rol oynayır. Kommunikasiya aktının strukturu ideya və emosiyaların birbaşa deyil, dolayısı ilə təsirinin daha effektiv olduğunu göstərir. Məlum səbəblərə görə, işarə verbal vasitələrdən çox, qeyri-verbal vasitələrlə daha sıx assosiasiya yaradır [195, 5].

Qeyri-verbal kommunikasiyanın sərhədlərini dilçilər müxtəlif cür izah edirlər. Paralingvistik vasitələrin verilmiş təsniflərinin də nata-mamlığı bunu sübut edir.

Bəzi tədqiqatçılar paralingvistik vasitələrin linqvistik tədqiqat sahəsindən çıxarılmasını təklif etmişlər. Onlar fonasiya səciyyəli hadisələrə (metr, ton, modulyasiya, intonasiya) linqvistik olmayan fakt-lar kimi baxmış, emosiyanın ifadəsini isə dil ifadəsinə yad hadisə say-mışlar [70, 18; 202].

Ötən əsrin ortalarından başlayaraq ABŞ-da paralingvistikaya maraq kəskin artmışdır. Bu tədqiqatlar zamanı paradilin ümumi ünsiyyət pro-sesinin bir hissəsini təşkil etməsi qənaəti hasil olmuşdur. ABŞ alimləri G.Altmann və S.Smit paradili metalinqvistikanın bir hissəsi saymış, qeyri-verbal kommunikasiyanın sərhədlərini açmağa çalışmışlar. On-lar ton, tembr, temp, ritm və vurğunu fonasiya səciyyəli paralingvistik hadisələr hesab etmişlər [186; 188].

U.Ceyms melodikanı (əsas ton, səsin yüksəkliyi), vurğunu (güc, in-tensivlik, yüksəklik), səsin zamana görə davam etməsini, tembr, tempi, ritmi, pauziasiyaları paralingvistik hadisələr sırasına daxil etmişdir [81, 88].

A.S.Nikiforov və Y.Y.Myaqkova paralingvistik hadisələri funk-sional baxımdan təyin etmişlər. Onların fikrinə görə, bu hadisələr dil ifadələrini onların substansiyasından asılı olmayaraq müşayiət edir. Ki-netik hadisələr substansiyaya görə təyin edilmişdir [130, 98; 129, 36].

K.Rollenhagen və C.Dalkvistin konsepsiyasına görə, qeyri-verbal

kommuni-kasiya aşağıdakı komponentləri əhatə edir:

1. Kinetik davranış (bədən hərəkətlərinin dili);
2. Paralinqvistik davranış (fonasiya hadisələri);
3. Sosial və fərdi məkandan istifadə;
4. Cəzəbetmə;
5. Dərinin hissiyyatı (taktil hiss);
6. Süni amillər (paltar, makiyaj və s.) [198, 154].

Müasir dövrdə paralinqvistikaya fonasiya (prosodika), kinetik və qrafik vasitələr aid edilir. Prosodik vasitələr nitqin tembrini, səsin yüksəkliyini, pauzanı dolduran vasitələrin tipini, melodik hadisələri, eləcə də səsli nitqin tələffüz xüsusiyyətlərini (dialekt, sosial, idiodialekt) əhatə edir. Müxtəlif emosional vəziyyətlərdə bu vasitələr fərqli şəkildə istifadə olunur. Məsələn, qəzəb emosional halında aşağıdakı prosodik vasitələr tətbiq olunur: 1) -qalxan tonlu, sürüşən, pilləvari və ya yüksək müntəzəm şkala; 2) informativ növdə orta və yüksək səviyyəli enən və ya yüksələn-enən ton müşahidə edilir; 3) yüksək və ya orta tonal səviyyə; 4) frazanın ümumi diapazonu geniş olur; 5) maksimal səs yüksəkliyi informasiya mərkəzində və ya frazanın nüvədən əvvəlki hecasında lokallaşır; 6) temp sürətlənən və yavaşayan variativliyə malik olur.

Genetik vasitələr, əsasən, mimika və pozanı əhatə edir. İnformasiya mübadiləsinin qədim üsullarından biri jestlərdir. S.M.Eyzenşteyn intonasıyanı səsli jest hesab etmişdir. Jest emosiya dilinin üzvi komponentidir. Səstəqlidi nəzəriyyəsinə görə sözlərin yaranmasına ilkin təkan səsin təqlidi olmuşdur. Qədim insanlar predmet və hadisələrə onların çıxardıqları səsləri təqlid etməklə ad vermişlər. Eyni zamanda, predmetlərin emosional-obrazlı xüsusiyyətləri də səslə təqlid olunmuşdur.

Yaşanan emosiyalar çox zaman insanın iradəsindən asılı olmayaraq onun mimikasında və pantomimikasında əks olunur, ötürülür.

Məsələn, qəzəb emosiyasını ifadə edən hökm danışanın dəyişən pozaları ilə müşaiyət oluna bilər. Vargəl etmək, yerindən sıçramaq, əlini harasa çırpmaq, ayağı yerə döymək və s. bu cür hərəkətlərə aiddir. Belə

pozalar sintaktik pauzaya səbəb olur.

Qəzəb ətrafdakılar üçün daha neqativ olan emosiyadır. Qəzəbli olarkən üzün qızarması, damarların şişməsi, çənə əzələlərinin gərilməsi, gözlərin böyüməsi, qaşların dartılması, üz əzələlərinin səyirməsi, yumruqların düyünlənməsi və s. bu kimi hallar baş verir. Qəzəb intensivliyə malikdir və intensivliyə görə dəyişir.

Kədər ağlamaq, hönkürməklə müşaiyət olunur. Kədərli insanın mimikasında spesifik dəyişmələr baş verir. Qaşların kənarı yuxarı dartılır, gözlər daralır, ağızın kənarları aşağı sallanır və s.

Emosiyanın genetik və prosodik siqnalları müəyyən məqamlarda verbal vasitələri əvəz edə bilər.

Danışiq dilinin ifadə vasitələri sistemində qeyri-verbal vahidlər vardır. Qeyri-verbal ifadə vasitələri insanın vəziyyətini, halını, hərəkətlərini göstərmək üçün istifadə edilir. Kommunikativ aktda iştirak edib nitq aktını gerçəkləşdirən tərəf - adresant nitq aktını qəbul edən -adresat kommunikasiya prosesində bir-birini əvəz edir. Adresant adresata və əksinə, adresat adresant funksiyasını yerinə yetirir.

Danışiq prosesində adresat və ya adresant qarşı tərəfin hərəkətlərini, onun özünü görür. Məsələn, adresant gülə-gülə danışırsa, adresat bu gülüşü doğuran səbəbləri dərk etməyə və qiymətləndirməyə çalışır. Elə buna görədir ki, istehzal gülüş qarşı tərəfi əsəbiləşdirir, mehriban gülüş əksinə qarşı tərəfdə də xoş emosiya yaradır. Birinci tərəfin müəyyən fikrinə gülə-gülə cavab vermək sevinclə bağlı olduğu qədər, istehza ilə də bağlı ola bilər. Bunu aydın dərk etmək situasiyanı, danışanlar arasındakı münasibəti, mövzunu və s. bilməyi tələb edir. Kommunikantlar bu məsələlərdən xəbərdar olurlar. Yazılı bədii əsərdə isə oxucu kommunikasiya prosesinin iştirakçısı deyildir. Oxucu müəllifin nəql etdiyini oxuyur.

Son illərdə isə dilin kommunikativ, koqnitiv, emotiv və meta-dil funksiyaları ilə bağlı tədqiqatlara geniş yer verilir. Mövcud elmi ədəbiyyatda qeyd olunan problemlə bağlı məqalə və monoqrafiyalarda irəli sürülən fikir və mülahizələr təsdiq edir ki, nitq kommunikasiyası

artıq ümumi dilçilik daxilində qapanıb qalmaqdan kənara çıxmış, yeni elmi istiqamətə çevrilmişdir. Kommunikasiyanın altı əsas funksiyasını - referentiv, emotiv, koqnitiv, poetik, metadil və fatik funksiyalarının hər birinin mahiyyəti nitqə təsir edir, sözlərin seçilməsində, emosional vəziyyətin yaranmasında rol oynayır.

Dilin emotiv funksiyası ünsiyyət prosesində insanın emosional vəziyyətini aydınlaşdırmağa xidmət edir. İnsanın hissləri, onun həyat hadisələrinə, eləcə də danışıq anında ətrafda baş verən hadisələrə münasibəti ünsiyyət prosesində müxtəlif şəkildə ifadəsini tapır. Onların bir qismi görünən olur və qeyri-verbal işarələr sistemi ilə ətrafdakılara çatır, bəziləri isə yalnız insanın özünə bəlli olur. Məsələn, insanın əsəbiləşməsi onun əl-qol hərəklərində, dodaqlarının titrəməsində, səsinin tonunun qalxmasında, rənginin dəyişməsində və s. hiss olunur. Bu, psixika ilə bağlıdır və insanın hansı dilin daşıyıcısı olmasına baxmır. Müxtəlif sistemli dillərdə emosional vəziyyəti ifadə edən vasitələrin tipologiyası həmin vəziyyətin dil vasitələri ilə necə verilməsini açmaqla yanaşı, ayrı-ayrı dillərdə bu səviyyədə oxşar və fərqli cəhətləri aydınlaşdırmağa da kömək edir.

Dilçilik tipologiyasının obyektii dillərdir. Tipologiyanın aparılması üçün dillərin sayı ən azı iki olmalıdır. Bu tipoloji tədqiqatın aşağı həddidir. Yuxarı həddə heç bir məhdudiyət qoyulmur. Eyni sistemli və müxtəlif sistemli dillər, eləcə də qohum və qohum olmayan dillər tipoloji tədqiqata cəlb olunur. Bununla belə, tipoloji araşdırmalar bir dilin vahidlərinin ifadə etdiyi müəyyən halla bağlı da aparıla bilər. Belə tipoloji tədqiqatlarda çox zaman müəyyən halı ifadə edən vahidlərin qruplaşdırılması və təsnifi məsələləri həll olunur. Məsələn, ayrı-ayrı dillərdə emosional vəziyyəti ifadə edən vahidləri tipoloji aspektdə öyrənmək mümkündür.

V.I.Şaxovski emosiyanın kommunikasiyasını və verballaşdırılmasını öyrənən sahəni emotologiya adlandırmışdır [157, 8]. Dildə emotivliyin işarə və nişanlarının təyini məsələsinə bir çox tədqiqatçılar diqqət yetirmişlər [174, 3-15; 171; 117; 3]. Şübhəsiz ki, bu tədqiqatlarda emo-

tivliyin qeyri-verbal vasitələrinə də müəyyən səviyyədə toxunulur.

Dialogi nitqdə emosional vəziyyətin birbaşa ifadəsi daha çox qeyri-verbal vasitələrin köməyi ilə olur. Məsələn, əlini əlinə vurmaq, fit çalmaq, ah çəkmək və s. Bu vasitələr nitqi müşayiət edir. Emotivlərin dildə istifadə olunmasının xüsusiyyətlərindən biri onların kontekstuallığıdır.

Qeyd olunduğu kimi, nidalar da daha çox danışq dilində işlənir. Bununla belə, onlar həm şəraitlə, həm də əsas hökmlə birbaşa bağlıdır. Nidalar onları səsləndirən şəxsin daxili vəziyyətini ifadə edir. Yazıda bu vəziyyəti başa düşmək çətindir. Eyni bir nida müxtəlif şəraitlərdə bir-birinə zidd olan emosiyaları göstərə bilər. Çoxmənalı sözlərdə belə xüsusiyyət yoxdur. Məsələn, ingilis dilində ooh həm ağrını, həm məmnunluğu, ləzzəti ifadə edir.

Emosional vəziyyət müxtəlif ola bildiyi üçün həmin vəziyyətlərin hər birində baş verən hərəkətlər və istifadə edilən sözlər də fərqli səciyyə daşıyır. İnsan müəyyən hadisə ilə bağlı qəzəblənə bilər. Qəzəb emosional vəziyyətin növlərindən biri kimi fərqləndirilir. İngilis dilində qəzəb atalar sözlərindən birində belə ifadə olunmuşdur: ANGER IS HOT FLUID IN THE CONTAINER - Qəzəb qabda olan qaynar mayedir. Bu atalar sözü istər bədii ədəbiyyatda, istərsə də danışq dilində müxtəlif məqamlarda istifadə olunduğu kimi, onun mənasının nitqdə fərqli şəkillərdə verilməsi də özünü göstərir.

Listening, as the words continued Mel sensed that Cindy was getting close to boiling point. [Hartley L.P., "Go-Between", p.178] -Mel danışdıqca hiss olunurdu ki, Sindinin qəzəbi artaraq qaynama nöqtəsinə çatırdı.

Bu nümunədə «was getting close to boiling point» ifadəsi qəzəbin artmasını ifadə edir. Bu cümlənin Azərbaycan dilinə tərcüməsində müəllifin ifadə etmək istədiyini məzmunun alınması üçün yuxarıda qeyd olunmuş atalar sözü haqqında Azərbaycan oxucusunun məlumatının olub-olmaması müəyyən rol oynaya bilər. Çünki hərfi tərcümədə «Sindi qaynama nöqtəsinə yaxınlaşırdı» ifadəsi alınır. Azərbaycan dilində «qaynama nöqtəsi», insanın qəzəbdən qaynaması ifadələri yoxdur. Bu-

nun müqabilində «içi yanmaq», «içi odlanmaq», «ürəyi partlamaq» və s. frazeologizmləri qəzəblə bağlı emosional vəziyyətin göstərilməsi zamanı istifadə oluna bilər.

İngilis dilində istifadə olunan atalar sözündə nəzərdə tutulan mənənin açılması üçün qabda olan qaynar mayenin törədə biləcəyi fəsadları aydınlaşdırmaq lazım gəlir. Maye qaynadıqca o maddənin bir halından digərinə keçir. Bu zaman buxar yarandığına görə həcmnin genişlənməsi baş verir. Lakin qabın qapalılığı ilkin həcmnin genişlənməsinə imkan vermir. Nəticədə qaynama maksimal həddə çatdıqda qabın partlaması, dağılması hadisəsi baş verir. Məsələyə bu yöndən yanaşdıqda qəzəbin partlama səviyyəsinə gəlib çatması mənəsi ortaya çıxır. Azərbaycan dilində bu fikrə adekvat və ya yaxın olan fikir «Sirkə nə qədər tünd olsa, öz qabını çatladar» atalar sözündə ifadəsini tapır. «İnsan nə qədər hirsli, qəzəbli olsa özünə ziyan vurur» anlamı qeyd edilən atalar sözünü səciyyələndirir.

«-Yadigar müəllim, tutduğumuz oğlan yenə özündən çıxıb. Ağzına gələni bizə deyir. Bizi hədələyir.

Yadigar başını qaldırıb eynəyi altından polis işçisinə baxıb bir müddət susdu. Sonra mənəli-mənəli gülümsəyərək: -Sirkə nə qədər tünd olsa, qabını çatdadar, -dedi» [s. 47]

İngilis dilindəki atalar sözündə ikinci məzmun qaynar mayenin qabdan daşib yandırmaq xüsusiyyəti ilə bağlıdır.

«Me?» She suddenly burst into anger. «You get out of my kitchen!» [Maugham W.S., “Theatre”, p. 401].

Bu nümunədə qəzəbin yaranması və özünün son həddinə çatması ifadə olunmuşdur. Sonda personaj dözməyərək qəzəbdən partlayır. Əlbəttə, «partlamaq» məcazi mənada verilməmişdir. Personajın qəzəbi o qədər artır ki, axırda davam gətirmir (suddenly burst into anger) və «You get out of my kitchen!» -deyir.

Emosiya subyektiv psixoloji vəziyyətdir. Bu vəziyyət danışan (adresant) və dinləyəne (adresat) də aiddir. Danışanın və dinləyənin emosional vəziyyətləri fərqli və oxşar ola bilər. Emosiya fərdin nitq

prosesindəki halı, bu proses zamanı baş verən hadisələrə, eləcə də nitq prosesinin iştirakçılarına münasibəti, həmçinin insanın psixoloji və fizioloji xüsusiyyətləri ilə bağlı olduğundan müxtəlif şəkillərdə özünü göstərə bilər. Fərdlərin emosional vəziyyətlərinin eyniliyi nisbi səciyyə daşıyır. Nisbi eynilik fərdlərin eyni zamanda sevinməsində, kədərlənməsində, qəzəblənməsində və s. təzahürünü tapır. Bu vəziyyətlərin dəqiq ölçü hədləri olmadığından onları bərabərləşdirmək də mümkün deyildir.

Uncle Vernon waited until Piers was safely out of the house before starting on Harry. He was so angry he could hardly speak. He managed to say, "Go - cupboard - stay - no meals," before he collapsed into a chair and Aunt Petunia had to run and get him a large brandy [K.C. Rowling «Harry Potter»].

Bu kontekstdə müəllif personajın yaşadığı emosiyayı bilavasitə sözlə ifadə etmişdir. «Angry» ingilis dilində «hirsli, acıqlı, qeyzli, tündxasiyyət, qəzəbli, hiddətli», «acıqlandırılmış, hirsəndirilmiş, əsəbiləşdirilmiş» mənalarını verir. Bunlar bir-birinə yaxın mənalar olub sinonim cərgə təşkil edir. Lakin qeyd edilən sözlərin hər biri insanın müəyyən emosional vəziyyətini ifadə edir. Mətn daxilində söz emosional vəziyyətin təsviri vasitəsi kimi çıxış edir.

Personaj o qədər acıqlıdır ki, o, çətinliklə danışır. Bu emosional vəziyyət şifahi danışmaq prosesində iştirak edənlərdən, kommunikantlardan birinə aiddir. Digər iştirakçılar bu vəziyyəti hiss edirlər. Yəni onlar danışanın acıqlı, hirsli, qəzəbli olmasını onun zahiri görkəmindən, nitqindən hiss edirlər. Yazılı mətdə subyektin vəziyyətini göstərmək üçün mütləq əlavə ifadə vasitələrindən istifadə olunur. Yuxarıdakı nümunədə müəllif «He was so angry he could hardly speak» cümləsi ilə personajın emosional vəziyyətini təsvir etmişdir. Bu cümlə yazılı mətnin oxucusuna yaranmış emosional vəziyyətin dərk olunmasında kömək edir. Deməli, emosiyanın qeyri-verbal vasitələrlə təzahürünü mətdə ifadə etmək, verballaşdırmaq vasitələrindən istifadə edilmişdir.

İngilis dilinə aid nümunənin təhlili emosional vəziyyətin istər ver-

bal, istərsə də qeyri-verbal ifadə vasitələrinin oxşar sistem yaratmasını göstərmək məqsədi daşıyır. Azərbaycan dilində «sirkə nə qədər tünd olsa öz qabını çatladar», «hirsli başda ağıl olmaz» tipli idiomatik ifadələrin təhlili zamanı da ekvivalent nəticələrə gəlmək mümkündür. Emosional vəziyyətin gərginləşməsi və ya intensivləşməsi insanın halında, daxili aləmində, hərəkətində, davranışında dəyişmələr yaradır. Bütün bu dəyişmələr danışmaq dilində və dialoji nitqdə qeydə alınmır. Adresat adresantda, adresant adresatda baş verən dəyişmələri görür, hiss edir və ya bununla bağlı müəyyən qənaətə gəlir. Məsələn, «A»-nın rəngi qızarmaya bilər, «B» isə elə fikirləşə bilər ki, «A» qızardı. «A» qorxmaya bilər, «B»-yə isə elə gələ bilər ki, «A» qorxur və s. Emosionallığın qeyri-verbal ifadə vasitələrinin müəyyən qismi eksplisitdir, müəyyən qismi isə implisit səciyyəlidir.

Emosiyanın ötürülməsinə xidmət edən bütün verballaşdırılmış işarələr işarə-simvol funksiyası daşıyır. İşarələr dil və qeyri-dil işarələrinə bölünür. Bəzi tədqiqatçılar dil işarələrinin xarakterindən bəhs edərkən göstərirlər ki, dil işarələri ikona, indeks və simvol səciyyəsi daşıya bilər. Emosiyanın təsvirində simvolik xarakter üstünlük təşkil edir. Dil işarəsi ilə onun ifadə etdiyi emosiya arasında simvolik əlaqə mümkündür. Emosional vəziyyətə ayrılıqda götürülmüş bir səsin də işarə etməsi mümkündür. K.Abdulla yazır: «... insan qavrayışında həqiqətən bəzi səslər var ki, onlar öz-özlüyündə müəyyən hissləri oyada bilir. Məsələn, «f» səsinə bolluca istifadə etməklə, sən dinləyicidə nifrət duyğusu yarada bilərsən. «L» səsi məhəbbət və sevginin bünövrəsidir. «İ» səsinə mülayimlik, həlimliklə bağlayırlar» [3, 37].

Ayrılıqda götürülmüş bir səsin, hətta üzvlənən bir səsin müəyyən emosiyanın, hissənin yaranmasındakı funksiyası qeyri-verbal işarə ilə əlaqələndirilir.

Ünsiyyətdə paralingvistik vasitələrdən istifadə olunur. Bu vasitələr mənşəcə bioloji səciyyə daşıyır. Paralingvistik hadisələr səs fonasiyası xüsusiyyətlərini, mimika və jestləri, digər ifadəli hərəkətləri əhatə edir. Fonasiya əlamətləri olan səsin gücü, tembr, oberton, diksiya kimi

hadisələr fərdi olub fizioloji, eləcə də psixoloji amillərlə bağlıdır. Deməli, onlar emosionallıqla birbaşa əlaqəlidir. Bundan əlavə ifadəli hərəkətlər sistemində daxili hərəkətlər - nəfəsalma, qan dövranı, üz əzələlərinin hərəkəti (bura göz qaş, dodaq, göz, kiprik və s. hərəkətlərini də daxil edirik) -mimika, pantomimik hərəkətlər (bədən üzvlərinin hərəkətləri) aiddir. Fonasiya və qeyd olunmuş üç hərəkət növü bir toplu kimi bütün qeyri-verbal işarə sistemini təşkil edir.

Beləliklə, emosionallığın və ekspressivliyin qeyri-verbal ifadə vasitələrinin müxtəlif və rəngarəng olması bir daha təsdiqini tapır. Qeyri-verbal ifadə vasitələrinin aşağıdakı əsas qruplarını ayırmağı məqsədəuyğun sayırıq: 1) kinetik davranış -bədən hərəkətlərinin dili; 2) fonasiya; 3) dəri hissiyatı -taktil hiss; 4) daxili hərəkətlər; 5) mimika.

II FƏSİL

EMOSIONALLIĞIN LEKSİK-SEMANTİK VƏ QRAMMATİK İFADƏ VASİTƏLƏRİ

2.1. Emosionallığın leksik ifadə vasitələrinin konseptual təhlili

Mətn, kontekst, diskurs emosional və neytral ola bilər. Sözlərin müxtəlif hissi xüsusiyyətlərlə əlaqəsi semantik vahidlərin emosional və qiymətləndirmə imkanlarından təcrid olunmuş vasitələr olması fikrini inkar edir. Emosional keyfiyyət kontekstdən, situasiyadan asılı olaraq dil vahidlərində cəmləşir [86, 5-15].

Emosiyanın leksik ifadə vasitələri dildə xüsusi lay təşkil edir. Bu ifadə vasitələri emotivlər adlandırılır [46, 14].

Emotiv leksikaya emosiya ifadə edən sözlər və emosional leksika daxildir. Emosiyanı adlandıran sözlər müxtəlif emosiyanın adlarıdır. Məsələn, sevinc, kədər, qəzəb, hiddət və s. Emosional leksika danışanın və ya dinləyənin emosiyanının ifadə üsulunu adlandıran sözlərdir [41, 107]. Belə sözlər ekspressiv funksiya yerinə yetirir. Emosional leksika emosional çalarlı söz və ifadələri də özündə birləşdirir. Məsələn, zəvzək, təlxək, yüngülbeyin, sarsaq və s.

Emosional qiymətləndirmə leksikası milli şüurla, milli mədəniyyətlə, ənənə və adətlə bağlıdır. Bu ondan irəli gəlir ki, dil sosial təcrübəni özündə cəmləşdirən vasitə, emosiya isə bu təcrübənin bir hissəsidir.

Emosional münasibət hissini ifadəsidir. Hissi bildirən sözlər əsas emosiya sahəsinə daxil olur. Emosiyanın qütblərində, bir qayda olaraq, «bəyənmə» və «bəyənməmə» durur.

Emosiya insanın ayrıca şəxsə və ya şəxslər birliyinə müsbət, yaxud mənfi münasibətini ifadə edən, eləcə də insanın praktik fəaliyyətini və

bu fəaliyyətin nəticəsini əks etdirən xüsusi psixoloji vəziyyətdir. Emosiyanın dil şərhini verməyin çətinliyi, mürəkkəbliyi onun tədqiq olunmasına marağı artırır. Emosiyanın tədqiq olunması özündə bu və ya digər emosiyanın yaranmasının səbəb və şərtlərini birləşdirən konseptlərin kompleks təsviri ilə həyata keçirilir. Hər bir dil daşıyıcısı eyni baza emosiyanı keçirdiyinə görə emosiya universal fenomendir. Lakin emosiyanın intensivliyi, dəyişməsi fərqli səciyyə daşıyır. Bir fərddə emosionallıq və onun ifadəsi özünü açıq və güclü şəkildə göstərsə, başqasında bu zəif ola bilər.

Kommunikasiya mürəkkəb mexanizmdir. Kommunikasiya prosesində çoxlu sayda linqvistik və ekstralingvistik amillər qarşılıqlı əlaqədə istifadə olunur. Gerçəklik hadisələrinin konseptuallaşdırılması və onların dildəki təqdimatı konseptlərin müxtəlif təsnifatlarının verilməsinə səbəb olmuşdur. Konseptlərin təsnifi ilə yanaşı, onların baza vahidlərinin təyini, eləcə də struktur modelləşdirilməsi də aktuallaşmışdır. Son dövrlərdə aparılmış tədqiqatlarda konsept linqvokoqnitiv, psixolinqvistik, linqvokulturoloji və linqvistik hadisə kimi öyrənilir. Belə tədqiqatlar bir-birini qarşılıqlı şəkildə inkar etmir, əksinə, tamamlayır. «Konsept» fərdin şüurunda yaranmış mental quruluş kimi solumun konsept sahəsinə, son nəticədə mədəniyyətə gedib çıxır. Mədəniyyət vahidi kimi konsept fərdin məhsuluna çevrilən kollektiv təcrübənin qeyd olunması kimi özünü göstərir [133].

Konsepti fərdi məna ilə cəmiyyət mədəniyyətinin, təcrübənin müxtəlif məna oblastlarını və müxtəlif biliklərini, hisslərini birləşdirən dayaq nöqtəsi kimi götürən V.I.Karasik onları məzmununa görə parametrik və qeyri-parametrik mental quruluşlar kimi qarşılaşdırır. Parametrik konseptlər obyektlərin real səciyyələrini -məkan, zaman, kəmiyyət, keyfiyyət və s. təsnif edən kateqoriyalardır. Predmet məzmununa malik konseptlər qeyri-parametrik konseptlərdir. «Parametrik konseptlər prinsipial universal, ümumbəşəri təbiətə malikdir, onların dəyər komponenti daxilən onlara xas deyildir. Belə konseptlər bircinsli deyildir. Onların tərkibində həm kateqoriyalar (fəlsəfi, elmi), həm də universal

mental quruluşlar vardır. Qeyri-parametrik konseptlər müntəzəm və qeyri-müntəzəm olur. Birincilərin məzmununda dəyər komponentləri («xoşbəxtlik», «borc» və s.), ikincilərdə sinkretik mental quruluşlar («səyahət», «hədiyyə», «sağlamlıq» və s.) olur. Tənzimləyici konseptlərdə verballaşdırılmış mənalar yer alır. «Xoşbəxtlik», «məhəbbət», «qürur», «xeyirxahlıq» tənzimləyici konseptlərdir [93, 29-30].

M.V.Pimenova konseptlərin təsnifatına başqa aspektdən yanaşır. O, konseptləri üç kateqorial sinfə ayırır: 1) baza konseptləri (dünyanın bütün mənzərəsini və dilin əsasını təşkil edənlər: kosmik, sosial, psixi, mənəvi və s.); 2) deskriptor konseptlər; baza konseptlərini müəyyən xüsusiyyətə görə qiymətləndirən: dimensional (ölçü, həcm, dərinlik, hündürlük), kvalitativ (isti-soyuq, bərklik-yumşaqıq); kvantitativ (bir, çox, kifayət qədər, yetərsiz və s.); 3) relyativ konseptlər münasibətlər tipini gerçəkləşdirənlər: qiymət konseptləri (yaxşı-pis, düz-əyri; faydalı-ziyanlı və s.); mövqe konseptləri (əleyhinə, birgə, irəli-arxa, müasir-qədim və s.); privativ konseptlər (özününkü-başqasınınkı, almaq-vermək, daxil etmək-istisna etmək). Müəllif emosional konseptləri baza konseptlərinə aid edir və onların arasında üç qrupu ayırır: 1) xarakter konseptləri (aludəlik, səbrlilik, qürur, kobudluq, xəyalpərəstlik və s.); 2) emosiya konseptlər (şadlıq, sevinc, xoşbəxtlik, kədər, qəm, qısqancılıq və s.); 3) mental konseptlər (bilik, ağıl, yaddaş, təsəvvür, ilham, şüur və s.) [137, 79].

Mental quruluş kimi konseptlərin tipologiyası onların standartlaşması (fərdi, qrup, milli və s.) əlaməti üzrə aparıla bilər. Baza quruluşunun daimiliyinə görə daimi və dəyişən, məzmununa görə təsəvvür, sxem, anlayış, freym, qurulma aktuallığına görə aparıcı və ikinci dərəcəli, dil ifadəsinə görə leksik, frazeoloji, sabit söz birləşməsi, sintaktik konstruksiya, mətn, mətn çoxluğu kimi konseptlər fərqləndirilir [143, 83; 138, 83].

Konseptlərin koqnitiv parametrləri onlara intensional, emosional və intellektual qiymətləndirmə halları kimi baxılması prosesində aşkar-

lanır. Deməli, konseptin koqnitiv əsasında üç halın - intensionallığın, emosionallığın, qiymətləndirmənin mövcudluğu durur.

Ünsiyyət iştirakçıları kommunikativ niyyətlərinə və nitq fəaliyyətinə əsaslanaraq dil formaları seçirlər. Həmin formalar onların psixi və emosional vəziyyəti, həmçinin kommunikativ akt haqqında nəticələr çıxarmağa imkan verir. Bu isə dilin yalnız obyektiv gerçəkliyi inikas etdirmək sistemi deyil, həm də insanın dərk etmə fəaliyyəti prosesində formalaşan uyğunlaşma sistemi, bu prosesin reallaşma aləti, bilikləri formalaşdırıb təqdim etmə üsulu kimi də çıxış edir [101, 320].

İntensionallıq anlayışı linqvistikada geniş tətbiqini C.Serlin işlərində tapmışdır. Onun fikrinə görə, məna yalnız linqvistik təşkiledici deyil, həm də dillə intensional düşüncə aktının qarşılıqlı təsiri üzrə formalaşır reallaşır [154].

İntensional vəziyyət nitq aktında əvvəl formalaşır və həmin vəziyyət nitq aktına, ifadənin illokutiv gücünə öz təsirini göstərir. Emosional nitq aktının vəzifəsi adresatın emosional vəziyyətini ifadə etməkdir. Bundan sonra adresatın emosional vəziyyətinə təsir reallaşır. Emosional gərginlik halında adresant müvafiq emosional şəraiti yaratmaq üçün dildə emosional funksiyaları yerinə yetirmək üçün nəzərdə tutulmuş sözlərdən istifadə edir. Emosional işarələr ifadənin tərkibinə daxil edilir. Güclü emosional təsiri olan işarələr fikri ümumi informasiyadan yayındırır. Nəticədə diqqət ötürülən informasiyaya deyil, ifadə olunan emosiya yönəlir. Bu, ifadənin emosional təsir gücünü artırır, adresatın daxili aləminə nüfuz edir, onun emosional qiymətləndirməsinə zəmin yaradır [69, 233].

Subyekt-subyekt, subyekt-obyekt münasibətləri öz inikasını mexaniki şəkildə tapmır. İnsan hadisələri öz daxili aləmindən keçirir və onlara münasibətini ifadə edir. İnsan başqasına qarşı laqeyd, biganə, neytral münasibətdə ola bildiyi kimi, o, başqasına mənfi və müsbət münasibət də bəsləyə bilər. Deməli, obyektiv münasibət ikiqütblüdür və neytral, orta vəziyyəti olan bir hadisədir.

Mənfi-----orta/neytral-----müsbət

Qütblərə doğru münasibətin intensivliyi artır. İnsan münasibəti dil və paralingvistik vasitələrlə ifadəsini tapır. Verballaşan emosiya emosiya konseptinin adıdır. Leksem emosiya konseptinin verbal formalaşdırılmasının vacib vasitəsidir.

Hər bir emosional konsept müəyyən sosial-tarixi şəraitdə konkret etnik birlikdə yaranır. Emosional konsept strukturu və mənası olan inteqrativ mental quruluşdur. Konsept cəmlənmiş düşüncə konstruksiyası olub verbal formada anlayışı, onun dəyərini ifadə edir. Konseptdə insanın müəyyən hadisəyə münasibətinin nəticələri toplanır [102, 4].

Emosional konseptlərin müxtəlif növləri vardır. Məsələn, qorxu, həyəcan, kədər, sevinc, məhəbbət, nifrət və s. Emosiyanın psixoloji təbiəti və fizioloji aşkarlanması universal hadisədir. Emosiya insanda onun hansı mədəniyyətə, etnik birliyə mənsubluğundan asılı olmayaraq yaranır. K.İzard göstərir ki, insanların əksəriyyəti «həyəcan» anlayışından istifadə edərkən, onun nəyi bildirməsini dərk etmirlər. Həyəcanlı vəziyyət narahatlıq, səksəkə, titrəmə kimi amillərlə müşayiət olunur. Bütün bunlar onunla bağlıdır ki, həyəcanın kökündə qorxu hissi durur. Qorxu baza emosiyasıdır. Həyəcanda qorxu zəif, orta və güclü şəkildə ola bilər. «Başa düşmək lazımdır ki, həyəcan məqamında biz bir emosiyanı deyil, bir sıra emosiyaların kombinasiyasını yaşayırıq. Onlardan hər biri bizim sosial qarşılıqlı vəziyyətimizə, qavrayışımıza, fikir və davranışımıza, eləcə də fizioloji durumumuza təsir göstərir» [89, 260].

Emosional konseptlərin xassələri daha qabarıq şəkildə isimlərdə ifadəsini tapır. Belə adların dinamik xassələrinin təhlili zamanı dildə birləşmə imkanları haqqında müəyyən qənaətə gəlmək mümkündür.

N.A.Krasavskinin fikrinə görə, hər bir sosial-mədəni fenomen kimi, emosiya dillə gerçəkləşir. Verbal formalaşdırılmış bu və ya digər hadisənin mahiyyətini dərk etmək üçün onun adlandırılması texnikasını dilin diaxronik müstəvisində təhlili zəruridir. Predmetlərin adlandırma üsullarını öyrənmə dilin konsept sahələrinin formalaşması və təkamülünü müəyyənləşdirməyin zəruri şərtidir. Məhz daxili və xarici aləmin fraqmentlərinin obyektivləşdirilməsinin dil vasitələrinin

öyrənilməsi «əşyaya daxildən baxmağa» imkan verir [102, 7].

Son dövrlərdə emosiya probleminə koqnitiv tədqiqatlar çərçivəsində baxılmasına diqqət artmışdır. N.Branskomb qeyd edir ki, affektin, koqnisiyanın və onların qarşılıqlı əlaqəsinin baş verməsinin dərk olunması ilə əlaqədar məsələlərin işlənməsində əsas çətinlik emosiya və bu kateqoriyanın necə qavranmasındadır. «Affekt və koqnisiya təcrid edilmiş şəkildə qavranıla bilməz. Onları şüurun başqa vasitələri ilə birgə tədqiq etmək lazımdır. Affekt və koqnisiya asılı deyil və əsaslı fərqli mexanizmlərlə şərtlənmir. Onlar şüurlu və qeyri-şüurlu proseslərlə bağlı olub bir-birindən asılı olmayan təsəvvürlər yaradır» [184, 21].

Emosiyanın verbal konseptuallaşdırılması vasitələri müxtəlif səviyyəlidir. Real nitqdə onlar kompleks şəkildə çıxış edir və nitqə obrazlılıq, ekspressivlik verir. Dilin leksik və frazeoloji sistemi daha kommunikativ sistemdir. Leksik vasitələr emosional konseptin ifadəsinin əsas bazasını təşkil edir. Müəyyən leksemin mövcudluğu anlayışın varlığını təsdiqləyir [71, 13].

Emosional konseptlərin tədqiqatını bir neçə istiqamətdə aparmaq mümkündür. Bunun üçün emosional vəziyyətin yaranması və gerçəkləşməsinin mücərrəd koqnitiv strukturunu qurmaq lazımdır. Emosiya üçün bir neçə frazanın mövcudluğu ümumi səciyyə daşıyır: 1)emosiyanın səbəbi; 2)emosiya; 3)emosiyanın nəticəsi. Belə nöqtəyi-nəzərə əsasən emosiya kateqoriyası vəziyyət ardıcılığı kimi təsvir olunur: emosional sakitlik halı → emosiyanın yaranma səbəbi→emosiyanın fəaliyyəti→emosiyaya nəzarət cəhdi→nəzarətin itirilməsi→fəaliyyət →emosional sakitlik halı» [94, 184-185].

Emosiya konsept sahəsinin özünəməxsusluğunun və xüsusiyyətlərinin tədqiqi göstərir ki, emosional konseptlər sahə quruluşuna malikdir. Bu sahədə baza konsepti nüvədə yerləşir və dominant olur. Emosiya konsept sahəsinin struktur təşkilinin 5 səviyyəsi müəyyənləşdirilmişdir: 1) baza konseptləri səviyyəsi; 2) emosiyanın polyarlığı və yaranmasının əsas səbəbi haqqında informasiya daşıyan konsept səviyyəsi; 3) müştərək konsept səviyyəsi: iki və daha artıq tematik sahənin sərhəddində duran

və tərkibində iki və daha baza səbəbini saxlayan konsept səviyyəsi; 4) baza məlumatından başqa emosiyanın yaranma səbəbini dəqiqləşdirən məlumat və ya intensivatoru (emosiyanın intensivliyinin göstəricisi) olan konsept səviyyəsi; 5) tərkibində bir neçə səbəb dəqiqləşdirici və intensivatoru olan konsept səviyyəsi [148, 14].

Emosional konseptlərin strukturunun modelləşdirilməsi zamanı prototiplərin tətbiqi emosional vasitələrin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Emosional konseptin prototipinin müəyyənləşdirilməsi və onun etalon invariant olması dil materialı əsasında yoxlanılır. Bəzən prototip kimi qəbul edilən variant daha yüksək tərtibli konsept sahəsinə daxil olur. İngilis dilində təəccüb konsept sahəsinə amazement (a feeling of great surprise), astonishment (complete surprise), shock (a feeling caused by an unexpected or unusual event) sözləri daxil olur və bunlar arasında surprise dominant mövqe tutur.

Hazırda müxtəlif sahələrdə-psixologiya, linqvistika, psixolinqvistika, koqnitiv dilçilik və sosiolinqvistikada emosiyanın tədqiq olunmasına diqqət xeyli artmışdır. Tədqiqatçılar müxtəlif emosional konseptləri həm ayrılıqda, həm də müqayisəli şəkildə araşdırırlar. Azərbaycan dilçiliyində konseptual təhlil metodu üzrə araşdırmalar, demək olar ki, yoxdur. Emosionallıq sahəsində konseptləri bazis emosiyaları kimi seçə bilərik. Psixologiya psixolinqvistika, kommunikativ və koqnitiv dilçilikdə emosiyanın K.İzardın təklif etdiyi 10 əsas növü bazis emosiyalar kimi qəbul olunur: 1) maraq; 2) sevinc; 3) təəccüb; 4) dərd; 5) qəzəb; 6)iyrənmə; 7) nifrət; 8) utanma; 9) təqsir; 10) qorxu [89, 90].

Bazis emosiyaların leksik ifadə vasitələrini konseptlər üzrə nəzərdən keçirək.

Maraq konsepti. MARAQ is. 1. Bir şeyə diqqət, bir şeyi bilmək, öyrənmək həvəsi, meyli, arzusu. Hələ Novruza və çərşənbələrə hazırlanmaq daha da böyük bir maraq təşkil edərdi. (Çəmənəminli). Bibixanımın üzündə bir maraq ifadəsi gəzdi. (B.Bayramov). Maraq etmək (eləmək) - 1) b a x maraqlanmaq; 2) təşviş etmək, narahat olmaq,

düşünmək. Saraya girdisə o, etmə maraq; Var səbəb, fitnə-fəsad ondan iraq. (A.Şaiq). Maraq göstərmək - həvəs göstərmək, maraqlanmaq. Şirmayı böyüklərin söhbətinə qulaq asmağa sonsuz bir maraq göstərirdi. (M.Hüseyn). Maraq oyatmaq (doğurmaq) - həvəs oyatmaq, maraqlandırmaq. Məndə uşaqlıqdan folklorə maraq oyadan Yusif əmi olmuşdur. (A.Şaiq).

2. Maraqla şəkildə zərf - maraqlanaraq, həvəs göstərərək, böyük həvəslə, şövqlə. Maraqla oxumaq. Maraqla baxmaq. Maraqla qulaq asmaq.

MARAQLANMAQ f. Bir şeyə maraq göstərmək, bir şeyi bilməyə, öyrənməyə böyük həvəs və diqqət göstərmək. İdmanla maraqlanmaq. - Mən bu qadının xüsusiyyətini öyrənməyə çalışdıqca onunla maraqlandım. (S.Hüseyn). [Rəşid:] Əlbəttə, mən bunun səbəbi ilə maraqlanırdım. (I.Hüseynov).

MARAQLI sif. 1. Maraq oyadan, marağa səbəb olan. Maraqlı söhbət. Maraqlı xəbər. Maraqlı kitab. Maraqlı tamaşa. ... 2. Maraq ifadə edən [12].

Rus və ingilis dillərində «maraq» konseptini tədqiq etmiş S.A.Şişkina bu dillərdə maraq leksik-semantik variantının «maraq-xeyir» və «maraq-emosiya» bölünməsinə, konseptin nüvəsində leksik səviyyədə 1) vnimanie/attention i 2) enthusiasm / увлеченност, влечение təşkil etdiyini, periferiyada motivasiya (deətelğnosti, osobenno uçebı); razvleçenie; prazdnostğ(prazdnoe löbopıtstvo); novizna; privlekatelnost, krasota; celanie,osobenno celanie uznatğ çto-libo; vacnostğ, znaçenie; neobiçnostğ, otklonenie ot normı; simpatia, vleçenie, löbovğ; kruqozor//motivation; diversion; annoying interest (being nosy); news, newsworthiness, topicality; concern; wanting to know or learn; strangeness əlamətlərinin durduğunu qeyd etmişdir [178; 181].

Maraq konseptinin əsas sırasını maraq, diqqət, həvəs, meyl, arzu sözləri yaradır. Emosional vəziyyətin göstəricisi və adı «maraqlanmaq» felidir. Bu sıraya diqqət göstərmək, həvəslənmək, meyl etmək, arzulanmaq felləri də daxil olur. Konseptin dominantı «maraq» sözüdür. Bu

leksik vahid təklikdə və başqa sözlərlə birləşmə tərkibində, eləcə də yeni sözün komponenti (maraqlanmaq, maraqlandırmaq, maraqlı və s.) kimi emosianı ifadə etməyin əsas vahidi olur.

“Gördü cır alça yemiş adamlar kimi üz-gözlərini turşudub maraqla hadisənin sonunu gözləyən bu cavanlardan kömək ummağa dəyməz, özünü ələ almağa çalışdı:

- Ay qardaşlar, mənə elə baxırsınız, elə bil erməniyəm” [214].

Bu nümunədə «maraqla gözləyən» birləşməsi hadisəni müşahidə edənlərin emosional vəziyyətini bildirir. Cavanlar emosional halın daşıyıcılarıdır.

“Evləri-eşikləri, maşınları. Kiminin çayxanası vardı, kiminin mağazası, kiminin də restoranı. Çayxanası, dükanı olmayanların da hardan, necə qazandığı ilə maraqlanmaq da ayıb sayılırdı” [214].

Bu nümunədə emosianın adı istifadə olunmuşdur. Lakin müəllif nitqi kiminsə belə bir emosional vəziyyətdə olduğu barədə informasiya daşımır. Əksinə, başqalarının nəyisə olmasına münasibətdə belə emosianın yaranmasının «ayıb sayıla» bilməsi faktı söylənilir. Emosianın adının (maraqlandırmaq) və «maraqlı deyil» birləşməsinin işləndiyi aşağıdakı nümunələrdə də hadisənin emosional vəziyyəti yaratmaq vasitəsi olmadığı ifadəsini tapmışdır.

“Rəşid Behbudovun şeylərini kim aparıb, bir saatdan sonra burda olmalıdır. Kim aparıb, niyə aparıb, məni maraqlandırmır. Heç kim də cəzalanmayacaq” [214].

“Amma Komandır “Quran” götürüb camaatın üstünə getməmişdi: “Kimin nə danışdığı mənə maraqlı deyil, özüm ki bilirəm nə var, nə yox” [214].

«Maraqla tamaşa etmək» sintaktik konstruksiyası isə tamaşa edənlərin emosional vəziyyətini aydınlaşdırır. Məsələn, “Daşları götürüb çox maraqla bir-bir tamaşa edib demişdilər ki, dünyada bu gözəllikdə şahmat görməyiblər” [214].

Emosionallıq sahəsinin müxtəlif konseptləri həm bu konsept sahəsindəki dominant leksik vahidləri, həm də konsept sahəsinin pe-

riferiyasında yerləşən və emosiyanı, eləcə də emosiyanın müxtəlif əlamətlərini ifadə edən vahidləri aşkara çıxarmağa, onları qruplaşdırmağa imkan verir. Deməli, fərqli emosional konseptlər nə qədər çox təhlil olunarsa, emosionallığın leksik və digər ifadə vasitələrini bir o qədər də çox aşkara çıxarmaq mümkündür.

Dildə «təəccüb» konsepti də geniş istifadə olunur. Təəccübün yaranma səbəbləri, onun təsvir və ifadə vasitələri ilə yanaşı, təəccübün doğurduğu qeyri-verbal davranış hərəkətlərinin də müəyyənləşdirilməsinə xüsusi diqqət verilir. Təəccüb emosional vəziyyəti qəfil yaranmaq xüsusiyyətinə malikdir. Bu emosional vəziyyət temporal parametrlərdən asılıdır. Təəccüb daha çox hadisənin əlavə müşahidəsi, dəqiqləşdirilməsi tələbini doğurur. Aşağıdakı nümunələrdə təsvir və informasiyalar deyilənləri təsdiq edir.

«Buna onun qəbul etdiyi yazılmamış oğru qanunları yol vermirdi. Ona görə də Komandir çox təəccübləndi: - Niyə?

- Pul istəyib, verməyib...» [214]

«Nitsşenin adını eşidən jurnalist - heç özü Nitsşeni oxumamışdı, sadəcə adını eşitmişdi və bir də onu bilirdi ki, Hitlerin ən çox sevdiyi filosof olub - təəccübünü gizlədə bilmədi».

«Baş Mühasib ayaq altındakı butulka qırıqlarına təəccüblə baxıb soruşdu: - Müdir, nə olub?

- Canına azar olub. Ordan bir araq çıxart» [214].

«Hələ indiyədək ağzından bir dəfə də olsun «bəli», «xeyr»dən başqa ayrı bir kəlmə eşitmədikləri Çayçının bu sözləri məclisdəkilərin hamısını şaşırtdı, təəccüblə bir-birlərinə baxdılar» [214].

«O da Pələngin anası kimi ömründə ilk dəfəydi bu qədər pul görürdü, təəccüblə soruşdu: - Bunlar nədi, ə?

- Korsan? Görmürsən puldu?!

- Görürəm ey puldu, deyirəm nədi?» [214].

«Həmişə avropalıların kəskin tənqidi ilə rastlaşan Böyük Rəis raporu oxuyub təəccüblənmişdi və Kiçik Rəisi çağırmışdı» [214].

«Çayxanadakılar təəccüblə gah yerdə zarıyanlara, gah da ona ba-

xırdı» [214].

Nitq aktlarında fərqli konsept sahəsinə aid olan emotivlərin yaxın ətrafda işlənməsi də tez-tez müşahidə edilir. Bir emosional vəziyyət, ona yaxın olan emosional vəziyyətlə ifadəsini tapa bilər. Yaxud iki emosional vəziyyət arasındakı sərhədi həmişə dəqiq təyin etmək mümkün olmur. Belə halın ifadə olunması üçün dildə müxtəlif vasitələrdən istifadə edilir. Məsələn, «Elə İkincinin özü də gözləmədiyi bu sözlərdən hirsələnməkdən daha çox təəccübləndi:

- Nə dedin?

- Heç. Dedim ki, xahiş edirəm bizim Katibi təhqir eləməyin» [214].

Nümunədən göründüyü kimi, baş vermiş hadisəyə reaksiya zamanı gözlənilən deyil, ona qismən yaxın emosional vəziyyətin yaranması baş vermişdir. «İkinci» hirsələnməli olduğu halda təəccüblənmişdir. Doğrudur, subyektin emosional vəziyyəti müəllif tərəfindən qiymətləndirilir. Müəllif intensiyasına görə «ikinci» təəccüblənəli deyil, hirsələnməli idi.

Təəccüb konsepti sahəsinə «heyrət» emosional vəziyyəti də daxildir. Heyrət təəccübdən daha güclü hissdır.

«Bu toxumlardan elə qəribə, elə gözəl gül-çiçək çıxmışdı ki, ömürlərində ilk dəfə gördükləri bu gözəllik camaatı heyrətə gətirmişdi» [214].

N.A.Krasavski emosional konsepti belə təyin edir: «Emosional konsept etnik, mədəni şərtlənmiş mürəkkəb struktur-məna, mental, bir qayda olaraq leksik və frazeoloji verballaşmış gerçəkliyin özündə obraz, mədəni dəyər daşıyan refleksiya və kommunikasiya prosesində insanın hissi münasibətini yaradan anlayış əsaslı predmetləridir [102, 60].

Emosional konsept yalnız mədəni deyil, həm də konkret etnomədəni cəmiyyətin əxlaq, adət, ənənə, düşüncə tərz, davranış modelləri və s. ilə təyin olunan etnik əsaslarla şərtlənir.

Emosional kontekstdə integrativ düşüncə konstruksiyası kimi fərdin dil şüuru obrazları qeyd olunur. Ona görə də, belə konseptə etnik səciyyəli məna xüsusiyyətləri xasdır.

Konseptlərin, o cümlədən də emosional konseptlərin mövcudluq forması qeyri-aşkar, dağınıq ola bildiyindən nitq səviyyəsində onların ötürülməsi üçün perifrastikalar yaradılır [122, 43].

Emosional konseptlərin milli dil mənzərəsində mədəni əsaslandırılmış yeri vardır. Onlar insan şüurunun qiymətləndirmə fəaliyyətində iştirak edir. Emosional konseptlər insanın daxili psixoloji aləminin proyeksiyası olub əsasında qiymət dayanan emosional anlayışlardır.

İnsan həyatında xüsusi yer tutan «sevinc» emosiyası konseptual sahə təşkil edir. Bu sahədə «sevinmək» dominant leksik vahiddir. Konseptual sahənin digər elementləri sırasında şadlanmaq, kefi kökəlmək, şənəlmək, bayram etmək, ürəyi açılmaq kimi vahidlər də vardır. Emosiyanın və konseptin adını ifadə edən «sevinmək» vahidi dildə müxtəlif şəkillərdə işlənir.

Baxmayaraq ki, dolu bağı-bağata da, avtomobillərə də, pəncərə şüşələrinə də, kasıb evlərinin kasıb damlarına da, çölü-biyabanda yaxaladığı adamlara da çox böyük zərər vururdu - dəxli yox idi, camaat uşaq kimi sevinərdi.

Elə ki dolu başladı, camaat həsrətlə gözlədiyi dolunun gətirdiyi zurna-qavalın səsinə eşitdi, sevinclə tökülərdi bayıra.

Balacalar isə böyüklərin əsəbləşmələrinə, çığırıp-bağırmaclarına baxmazdılar, dolunun altında sevinclə atılıb-düşər, yerdən ovucalayıb yığıqları buz parçalarıyla bir-birini daşlar, arabir də ağızlarına atıb konfet kimi sümürər, dolunun kefini çıxarardılar.

«Hamı Dolunun sevincini yaşamağa, gətirdiyi soyulmuş baldırğan qoxusunu ciyərlərinə çəkməyə başladı.»

«Rəislə prokuror təzədən doğulmuşdular, amma Rəşid bəy onların sevincini gözlərində qoydu:

Kənddən gələnlər də burda eşitdiklərinin üstünə beşini qoyub danışmaq üçün sevinə-sevinə dönürdülər kəndə, şəhərdən gələnlər də çayxanalara» [214].

Dilin emosional konsept sahəsi emosional baza konseptləri ilə

formalaşır. Konseptologiya konseptlər, onların məzmunu, bir sahə daxilində konseptlərarası münasibətlər haqqında elmdir. Konsept insanın düşüncə fəaliyyətinin qlobal vahididir. İnsan şüuru qeyri-verbal olub reallaşır. İnsan şüurunda konseptlərin nizamlanması konsept sahəsi yaradır. Etnosun konsept sahəsi mental təcrübə, mifologiya, folklor, ədəbiyyat, mədəniyyət, din və s. əsasında formalaşır. Dil insan şüuruna yol açmağın əsas vasitələrindən biridir. Dil vasitəsilə şüurun konseptual mahiyyətini dərk etmək və aşkarlamaq olar.

Konsept təfəkkür vahidi kimi insanın koqnitiv şüurunda sözlərlə məcburi əlaqəsiz şəkildə mövcuddur. Konseptin verballaşması nitq vasitəsilə həyata keçir. Verballaşma şifahi və yazılı nitq vasitəsilə gedə bilər.

Konseptlərin representasiyasına aşağıdakı səviyyələrdə baxmaq təklif olunur:

- hazır leksem və frazalar;
- sabit söz birləşmələri;
- sintaktik konseptlər; cümlələrin struktur və mövqeli quruluşları;
- sözlərin assosiativ sahələri;
- mətn və mətn topluları [142, 150].

I.A.Krasovski emosianın verbal konseptuallaşma vasitələrinin müxtəlif səviyyəli olduğunu qeyd etmişdir. Onun fikrinə görə, leksik və frazeoloji səviyyələr daha kommunikativdir. İstənilən konsept sahəsi müxtəlif linqvistik vasitələrlə obyektivləşir. Həmin obyektivləşdirmə inventarı vasitəsiz, vasitəli, törəmə nominantlar ola bilər. Emosional konsept sahəsi əsasən törəmə və vasitəli adlandırma işarələri ilə formalaşır. Məsələn, metafora, metonimiya, funksional köçürmə və s. [104, 42].

Azərbaycan dilinin emosional konsept sahəsi son dərəcə zəngindir. O, müxtəlif səviyyə vahidləri ilə verballaşır. Həmin verballaşdırma vahidlərinə emosemlər, frazemlər, idiomlar, sözlərin assiativ sahələri, törəmə adlandırma vasitələri (metafora, metonimiya və s.), emosional sintaktik kontsruksiyalar daxildir. Emosional konsept sahəsinin

belə çoxsəviyyəli Azərbaycan dilinin daşıyıcılarının fikri obrazlı ifadə ənənələri, çoxəsrlilik tarixi, adət və ənənələrin qədimliyi kimi xüsusiyyətlərdən bəhrələnir. Azərbaycan dilinin daşıyıcısının zəngin daxili aləmi vardır. Onun hiss və həyəcanları, çoxtərəfflidir, hadisələrə münasibəti ilə bağlı emosiyaları zəngin və rəngarəngdir.

Təbii ki, bu cəhətlər başqa dillərin daşıyıcılarının emosional konseptlərində də özünü göstərir.

F.B.Sanyarovanın hesablamalarına görə başqırd dilində 3500-dən çox emosional leksem vardır. Müəllif M.Q.Usmanova istinadla göstərir ki, başqırd dilində fellərin bütövlükdə 16733 mənası vardır və bunlardan 30% emosional vəziyyətlə bağlıdır. O, başqırd dilinin leksik emotivlərini belə təsnif edir: 1)emotiv-affektivlər; bunlar xalis emosiya bildirir; 2) emosiya və hissləri adlandıran leksik emotivlər; emosional konsept sahəsinin sabit vahidləri; 3) emotiv-ekspressivlər; emosional çalarlı sözlər [152, 93].

İnsanın emosional vəziyyəti zaman oxu üzrə dəyişir. Emosional vəziyyət yarandığı anda öz pikinə doğru inkişaf edir. Emosiyanın pik səviyyəsi çatdıqdan sonra onun əks istiqamətdə inkişafı başlanır. Lakin emosional vəziyyətin dəyişməsi hadisələr ardıcılığından da asılı olur.

«BMP-nin vurulduğunu gören Komandir sevinclə bağırdı:

- Drakon beempeni vurdu!» [214].

Bu fraqmentdə düşmənin BMP maşının vurulmasından yaranan sevinc emosiyası barədə informasiya verilir. Şübhəsiz ki, xəbər bütün döyüşçülərdə sevinc hissi yaradır. Sevinc həm də ruh yüksəkliyi hissini doğurur. Əsgərlər sevincdən sonra ruh yüksəkliyi ilə döyüşə girir və qalib gəlirlər. Lakin onların Drakonun ölümündən xəbərləri yoxdur. Qələbə sevincini yaşayan əsgərlər meşədə «drakonu» ölmüş görəndə əvvəlki emosional vəziyyət dəyişir. Sevinc kədərə çevrilir.

«Qələbə sevincini bir andaca itirən uşaqlar başlarını aşağı salıb sakitcə gözləyirdilər. Gözləyirdilər ki, bu illərdə ilk dəfə göz yaşlarını gördükləri Komandir ürəyini təmiz boşaltsın. Nəhayət, Komandiri Drakonun üstündən qaldırdılar və...».

Emosional vəziyyətin intensivləşməsi də xüsusi ifadə vasitələri və təsvir tələb edir. «Axşam saat səkkiz xəbərlərində oxunan Prezident fərmanı Çadır Şəhərini Dolu kimi vurdu. Bu qəfil dolunun sevinciylə hamı çadırdan bayıra atıldı. Şəhərdə bir vur-çatlasın başladı ki, sanki camaata demişdilər sabah evinizə qayıdırsınız».

Sonuncu dəfə belə toy-bayram Türkiyə futbolda Dünya üçün-cülüyünü qazanan gecə olmuşdu. Camaat «urrey» eləyib necə çölə tökülmüşdüsə... ağlayan kim, bayraq yelləyən kim, tonqal qalayan kim...

Qəfil səs-küyə yuxudan hövlənək qalxan Musanın Anası oğlunun üz-gözündəki sevinci görüb soruşmuşdu:

Əsgər Köynəkli Sürücü elə sevindi ki, Komandir öz şirin yalanıyla bu cavanı sevindirməyindən çox xoş oldu.

- Əmi, mənim atam doğrudan özünü tankın altına atıb?

Hamısının üz-gözündə sevinc vardı, hamısı arzusuna çatmışdı - hamısı balıq tutmuşdu.

Və göy üzündən də yuxarıdan necə bir Dolu başladısa... camaat dik atıldı və sevinclə özünü atdı bayıra...

Elə ki dolu başladı, camaat həsrətlə gözlədiyi dolunun gətirdiyi zurna-qavalın səsini eşitdi, sevinclə tökülərdi bayıra. Və çölə tökülən bu camaat dolunun tutmadığı bir yanda daldalanır, dolunun gətirdiyi qeyri-adi, soyulmuş baldırğan qoxusuna bənzər bir qoxunu ləzzətlə ciyərlərinə çəkib xoşallanar, əllərini dolunun altına tutub göylərə - buludların arasından süzülən Tanrı işığına tamaşa eləyə-eləyə bu dolunun damları, torpağı, ağacları, pəncərələri döyəcləməsindən yaranan Tanrıdan başqa heç bir bəstəkarın bəstələyə bilmədiyi qeyri-adi bir musiqiyə qulaq kəsilirdilər» [214].

Azərbaycan dilində «həyəcan» konseptinin linqvistik təhlilini verməyə çalışaq. Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğətində «həyəcan» sözünün sinonimlər cərgəsi verilmişdir. İlk növbədə konseptin prototipinin «həyəcanlanmaq» sözünün işlənmə xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirək.

«Avtobus kəndə yaxınlaşdıqca Rəhim müəllim həyəcanlanırdı. Öz-özünə deyirdi ki, ay Allah, kaş cücü olaydı, kəpənək olaydı, nə bilim nə olaydı ancaq evə çatanadək heç kim onu görməyəydi və soruşmayaydı ki, ə, Rəhim, bu nə vədənin gəlməyidir. Niyə belə axşama qalmısan? Ay insafsız, kəndin gözü qaralıb, sənin yoluna baxmaqdan. Adam da belə naxələf olar?! Quş quşluğuynan dünyanı dolaşib genə yuvasına qayıdır. Bəs sənə nə olub belə?» [220, 62].

Nümunənin birinci cümləsində emosional anlayışın «həyəcan» adından istifadə olunmuşdur. Anlayışın adından düzəlmiş «həyəcanlanmaq» feli emosional vəziyyətin yaranmasını göstərir. İndiki zamanın hekayə şəkli prosesin başlanıb davam etməsini ifadə edir: Rəhim müəllim həyəcanlanırdı.

Konsept sahəsinin təhlili üçün müxtəlif kateqoriyalardan istifadə edilir. Z.Kevareş event, state, object, instrument, property, amount, product kimi kateqoriyaları qəbul etmiş və hər kateqoriyanın kateqorial əlamətlərinin olduğunu qeyd etmişdir. O, kateqorial əlamətləri leksemlərin sem təhlili yolu ilə müəyyənləşdirir və bu zaman əsas mənanı ifadə edən vahidin və ya onun sinonimlərinin birləşmələrini nəzərdən keçirir [94, 9].

Emosional konseptin hər hansı bir növünün təhlili prosesində bütün kateqoriyalarının nəzərə alınması vacib deyildir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, başqa kateqoriyalar da konseptə daxil oluna bilər.

State kateqoriyası emosional vəziyyəti doğuran səbəblərin aktuallaşmasını əhatə edir. Verilmiş nümunədə isə «həyəcan» emosiyasını doğuran səbəblər verilməmişdir. Rəhim müəllim həyəcanlanır. Lakin onun nə üçün həyəcanlanması səbəbləri əvvəlcədən göstərilməmişdir. Fəallıq kateqorial əlaməti (həyəcanlanırdı) vardır, lakin onu doğuran kateqorial əlamətlər məlum deyildir. Doğrudur, birinci cümlədən sonrakı kontekstdə müəllifin qəhrəmanın daxili nitqi kimi verdiyi fikirlər oxucuda «aktivləşmə» kateqorial əlamətinin bəzi səbəblərini aydınlaşdırmaq, dərk etmək hissini yaradır. Məsələn, «Niyə axşama qalmısan?», «Ay insafsız, kəndin gözü qaralıb sənin yoluna baxmaqdan!»,

«Quş quşluğuynan dünyanı dolaşib genə yuvasına qayıdır. Bəs sənə nə olub belə?»

Bu cümlələr Rəhimin kəndə gecə qayıtması, ümumiyyətlə, kəndə qayıtmaması ilə bağlı emosional aktivləşmə səbəblərini doğurur. Lakin qeyd edilən səbəblər həyəcanlamağa əsas vermir. Yəni kəndə gecə də qayıtmaq olar. Bunun müxtəlif səbəbləri ola bilər. Bundan başqa kontekstdə Rəhimin heç kimin gözüne görünməmək istəyi sezilir. Onun emosional vəziyyətində həyəcan və qorxu vardır. O, görünməmək üçün cücü, kəpənək olmaq istəyir. Bütün bunlar qeyd edilmiş həyəcan səbəblərinin emosional vəziyyəti kateqorial aktivləşmə əlamətləri sırasından çıxarır.

«Avtobusun pəncərəsindən doğma yerlər sanki ona soyuq baxırdı. Bəlkə işdən hali idilər. Bilirdilər ki, o məsələ...» [220, 62].

Mətnin ikinci abzasında da Rəhimin daxili fikirləri onun nədənsə həyəcanlanmağını ifadə edir. Lakin onlar da motivi bəlirtmir. Bununla belə, həmin fikirlər əvvəlki kontekstlə əlaqə zəminində Rəhimin hansısa qəbahətinin olmasını və onun bu qəbahətin açılmasından qorxduğunu aydınlaşdırır. Emosional «həyəcan» vəziyyəti emosional «qorxu» vəziyyətinə yaxınlaşır. Kontekstdə işlənmiş «soyuq baxmaq» frazeoloji vahidi emosional vəziyyətlə bağlıdır. Hekayədə «kəndin doğma yerləri» şəxsləndirilmişdir. Soyuq baxan məhz bu yerlərdir. «Soyuq baxmaq» küsmək, incimək, biganəlik kimi emosional vəziyyətin qeyri-verbal ifadə vasitəsidir.

«Bəs avtobusdakı adamlar pəncərədən niyə tərs-tərs baxırdılar ona» [220, 64]. Bu cümlədəki «tərs-tərs baxmaq» ifadəsi «soyuq baxmaq» frazeologizmi ilə eyni semantik yükü daşıyır. «Tərs-tərs baxmaq», «tərs baxmaq» frazeologizmləri də emosional vəziyyətin qeyri-verbal ifadə vasitələridir. Bu birləşmələr «narazılıq», «inciklik» emosional vəziyyətini bildirir.

Ümumiyyətlə, hekayədə Rəhim müəllimin həyəcanlanmaq səbəbi bir qədər sonra açılır. Məlum olur ki, Rəhim kənddəki evini satmaq istəyir. Daha doğrusu, arvadının təkidi ilə satmaq fikrinə düşmüşdür.

Onun kəndə səfərinin məqsədi də budur. Rəhim müəllim onun bu məqsədinin açılmasından qorxur. O, kənddəkilərin evi satmaq istəyindən xəbərdar olmasına razı deyil. Onu həyəcanlandıran bu hadisənin açılma ehtimalıdır. Rəhim kəndə gəlişini görənlərin bunu fikirləşəcəklərini düşünür və həyəcanlanır.

Kəndə gediş, orada müxtəlif adamlarla görüş, uşaqlıq və gənclik xatirələri Rəhimin emosional vəziyyətinin dəyişməsinə səbəb olur. Rəhim bu müddətdə müxtəlif hisslər keçirir. Eyni zamanda hekayədə təsvir olunan başqa personajların da emosional vəziyyətləri yeri gəldikcə açıqlanır.

«Həyəcan» konsepti bədii mətnlərdə çox işləkdir. Məsələn, «Amma di gəl yenə də Xanımqızın ürəyi qızmadı. Nimçələri süfrəyə düzəndə, cavanlığında olduğu kimi bir balaca həyəcanlandı» [220, 79].

Emosionallıq, ekspressivlik sözlərdə özünü müxtəlif şəkillərdə göstərir. Emotiv və ekspressiv leksikada ekspressiya sözün semantikasında yer alır. Yəni söz emosional vəziyyəti ifadə edir. Qorxmaq, həyəcanlanmaq, hirslənmək, əsəbiləşmək, qeyzlənmək, qəzəblənmək, sevinmək, xoşhallanmaq və s. sözlər emosional vəziyyəti bildirir.

Dilin inkişafı prosesində emosional konsept sahəsi genişlənir. Bu sahəyə yeni vahidlər daxil olur. Bir dilin emosional konsept sahəsinə aid vasitə başqa dilə keçərək həmin dildə də eyni konsept sahəsində işlənir. Məsələn, surprise (sürpriz) sözü Azərbaycan dilinə keçmişdir. Bu söz təəccüb emosional sahəsində işlənir. Eyni məqamda shock «şök» sözü də işləkdir.

İngilis dilində təəccüb konsept sahəsi son illərdə genişlənmişdir. Bu da təsdiq edir ki, konsept sahələri emosiyanın yeni ifadə vasitələri ilə zənginləşir.

Tədqiqat göstərir ki, əvvəllər surprise, astonish, amaze, astound, shock, startle, flabbergast, stupefy, shatter kimi leksik vahidlərlə təəccübü ifadə etdikləri halda, hazırda bu vasitələrdən başqa, dumbfound, shell-shock, nonplus sözləri də işlədilir. Emosiyanı ifadə vasitələrini «klasik» və «müasir» olmaqla iki yerə bölmək şərti səciyyə daşıyır. Bununla

belə, təəccübün daha mürəkkəbləşdirilmiş şəkildə ifadəsinə meyl artır. Kommunikantlar ünsiyyəti elə qururlar ki, dil vasitələri informasiyanı ifadə etməklə yanaşı, onların emosional vəziyyətini intensivləşdirilmiş şəkildə bildirsin.

Eyni emosiya müxtəlif vasitələrlə ifadə olunduqda onun konsept sahəsi genişlənir [76, 27].

V.İ Şaxovski göstərir ki, T.A.Novitskaya fransız dilində «qorxu» sahəsində aşağıdakı qarşılaşdırmaları ayırmışdır:

- 1) kəskin qorxu - intensivliyi qeyd olunmayan qorxu;
- 2) nəşə pis olanın gözlənilməsi ilə bağlı qorxu - nəşə pis olan hadisəyə reaksiya;
- 3) qorxu «şəxsi» emosiya kimi (subyektin şəxsi marağını əhatə edən şəraitlə bağlı emosiya) - kənar emosiya;
- 4) nəzarət olunan qorxu - nəzarət olunmayan qorxu;
- 5) qorxu qəfil baş verən hadisə kimi - qəfil olmayan qorxu (gözlənilən qorxu);
- 6) davamlı qorxu - qısamüddətli qorxu;
- 7) birbaşa stimulla yaranan qorxu - zaman və məkan baxımından uzaq səbəblərdən yaranan qorxu [175, 76].

Qorxu ifadə edən sözlər və frazeologizmlər arasında semantik fərqləri qeyd olunan qarşılaşdırmalar əsasında təhlil etmək mümkündür.

Qorxu və ona yaxın olan digər emosional vəziyyətlər bir-birindən fərqlənir. Məsələn, təlaş emosional halı insanın davranışı üzərində nəzarəti itirməsinə səbəb olursa, qorxu zamanı nəzarət itirilmir. Diksinmək qorxuya yaxın hiss olsa da, özünün səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə seçilir. Diksinmək birbaşa impulsun nəticəsi kimi ani meydana çıxır. Diksinməkdən qorxuya və ya normal vəziyyətə, eləcə də təlaşa keçid baş verə bilər. Bu, diksindirici impulsun mahiyyətindən və davamlılığından asılıdır. Vahimə daha intensiv və davamlı hissidir. Bundan başqa «dəhşət» emosional vəziyyəti olub baş vermiş hadisəyə reaksiyadır. Qorxu isə standart halda gələcəyə söykənir. Qorxu fərdi emosiyadır. Bu emosiya insanın özü və yaxınları üçün xoşagəlməz

hadisənin gözləntisindən törəyir. Dəhşət isə subyektin şəxsi maraqları çərçivəsindən kənara çıxmağa bilər. Məsələn, mövcud siyasi vəziyyət, müharibə, təbii fəlakət fərdi maraq çərçivəsindən daha böyük sahəni əhatə edir.

Beləliklə, aydın olur ki, emosional konseptləri verballaşdıran dil vasitələrini müvafiq semantik sahə daxilində qruplaşdırmaq mümkündür.

2.2. Emosionallığın sintaktik ifadə vasitələri

Emosional və rasionallıq qiymətləndirmə, onların nisbəti, emosional qiymətin ifadə vasitələri Azərbaycan dili üçün tədqiq edilməmişdir.

Emosional qiymət probleminə I.V.Arnoldun, V.I.Şaxovskinin, N.A.Luk-yanovun, V.A.Maslovun, V.N.Teliyanın, Y.M.Malinoviçin və başqalarının əsərlərində yer ayrılmışdır. Bu müəlliflərin işlərində emosional qiymətin məzmun tərəfi, emosional qiymətin növləri, emosional və rasionallıq qiymətin nisbəti kimi məsələlərə baxılmışdır.

Emosional qiymət psixoloji qiymətləndirmənin ayrıca növü kimi fərqləndirilir. Bu növ intellektual və ya rasionallıq qiymətləndirmə ilə bir sırada durur. Ona görə də, məndə emosional və rasionallıq qiymətin nisbəti məsələsi diqqəti cəlb edir. Bu məsələyə üç cür yanaşılır. Birinci yanaşmaya görə rasionallıq qiymət emosional qiyməti üstələyir. Emosional tərəf rasionallıq qiymətin bir əlamətidir. Emosiya və qiymətlər isə bizim təsəvvürlərimizdən asılı olur. Əgər obyekt haqqında fikir dəyişirsə, qiymət də dəyişir.

İkinci yanaşmaya görə, qiymətdə emosional cəhət rasionallıq cəhəti üstələyir. Bu yanaşmada qiymətləndirmənin psixi vəziyyətinə xüsusi üstünlük verilir.

Üçüncü yanaşmaya görə rasionallıq və emosional qiymətə bir tam kimi baxılır. «Dildə bir-birindən ciddi şəkildə təcrid edilmiş iki sistem yoxdur. Məntiqi və affektiv qiymət sistemləri tam təşkil edir. Onların bölünməsi zəruri mücərrədləşdirmənin nəticəsidir. Hissi və iradi aktlar

arasında fərq yoxdur. Həqiqətdə onlar ayrılıqda mövcud deyildir» [64, 23].

Doğrudan da, iradi və hissi qiymətləndirmənin sərhədi yoxdur. Onların bir-birinə keçid məqamları dəqiq təyin oluna bilmir.

Emosional qiymət rəasional qiymətdən yüksək fərdilik, subyektivlik dərəcəsi, eləcə də spontanlığı, situativliyi ilə seçilir [136, 88]. Emosional qiymət ictimai fikrə deyil, fərdin üstünlük verdiyi fikirlərə əsaslanır və hansısa hadisəyə reaksiyanın verilməsi məqamında formalaşır. Emosional qiymət üçün əsas onun insan üçün adi olan çərçivədən kənara çıxmasıdır. Qeyri-standart, gözlənilməz şərait mənfi və ya müsbət emosiya yaradır. Rəasional qiymət isə obyektin kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikalarına əsaslanır. Bu zaman emosional amil təyinedici olur. Beləliklə, emosional qiymət üçün təyinedici əlamətlərdən biri intensivlikdir. İntensivlik keyfiyyət və kəmiyyət anlayışları ilə sıx bağlıdır [121, 99].

Qiymətin ifadə üsulları dilin müxtəlif səviyyə vahidləri ilə gerçəkləşir. Şəkilçilər, sözlər natamam və tam sintaktik konstruksiyalar qiyməti ifadə edə bilir. Dildə qiymətin ən məhsuldar və geniş istifadə olunan ifadə vasitəsi leksik vahidlərdir. Dilin leksik səviyyəsində qiymətin adlandırılması üçün ən çox sifətlərdən istifadə olunur. İkinci mövqedə zərflər durur. Yaxşı/pis və onun sinonim cərgəsi daha yüksək işlənmə tezliyinə malikdir. Qeyd edilən cəhət dünya dillərində oxşarlığı və eyniliyi ilə seçilir. Məsələn, ingilis dilində «good-bad», -rus dilində «xoroşiy-ploxoy», «xoroşo-ploxox» və s.

Qiymət hərəkət, hal adlarında da vardır. Məsələn, sevinmək-kədərlənmək, əsəbiləşmək-sakitləşmək və s.

Dilin leksik tərkibində əşya və predmetlərlə yanaşı, cəmiyyətdə, eləcə də fərdin psixoloji durumunda baş verən dəyişmələri ifadə edən sözlər kifayət qədərdir. Bəzi leksik vasitələr isə əsas mənadan başqa həm də keyfiyyəti ifadə edir [122, 14].

Qiymət öz ifadəsini affikslərin köməyi ilə də tapır. Məsələn, uşaqcıyöz, oğlancıq və s. Qiymətin sözdüzəltmə vasitələri ilə ifadə

olunması bu və ya başqa dərəcədə bütün dillə xasdır. Məsələn, rus dilində -ışk-, -ihe, -enüiə və s., ispan dilində illo/illa, -ito/ita, -on/-ona; ingilis dilində -ich,-ling və s.

Qiymət mənası sintaktik səviyyə vahidləri ilə də ifadə olunur. Qiymətləndirmə semantikalı hökmlərin sintaktik modellər sistemi rəngarəngdir. «Bu hadisənin əsasında yalnız qiymətləndirmə mənasının leksik-semantik xüsusiyyətləri deyil, həm də «sistem»in, «mühit»lə qarşılıqlı təsiri durur. Belə qarşılıqlı təsiri kontekst, ünsiyyət şəraiti və sosial əlaqə əsasında müşahidə etmək mümkündür»[122, 92-93].

Cümlə fikrin formalaşdırılmasının və ifadəsinin başlıca vasitəsi olduğundan emosional qiymətin sintaktik üsulla ifadəsini öyrənmək daha vacibdir [64, 3].

Qiyməti müxtəlif cümlə tipləri ifadə edə bilər. Şübhəsiz ki, emosional qiymətləndirmə əsasən nida cümlələri ilə reallaşır. Nida cümlələri emosional çaları və yüksək ekspressivlik dərəcəsi ilə başqa cümlə tiplərindən fərqlənir. Bütün kommunikativ tipli cümlələr nida cümləsi kimi istifadə olunur. Deməli, emosional qiymət nəqli, sual və təhrik cümlələri ilə də ifadə olunandır.

«Çaşqın halda gah ətrafa, yaralıya baxır, gah da uzaqları, qaynaşan, bir-birinə dəyən sərhədciləri və atəş nöqtəsini gözdən keçirirdi.

Hər halda kədəroyadan mənərə idi» [219, 137, 138].

Sual cümlələrində əsas məqsəd adresatdan informasiya almaqdır. Bu cümlələrdə adresanta məlum və ya məlum olmayan hadisə, vəziyyətlə bağlı sual formalaşır. Qiymətləndirmə semantikalı sual cümlələrində funksional transpozisiya baş verir. Sualın kommunikativ vəzifəsi qiymətləndirmə hökmü barədə fikir üçün sorğuya çevrilməkdir. Əvəzlikli suallarda müəllifin nöqtəyi-nəzəri deklarativ səciyyəli olur. Adresata müraciət deyilmiş fikrin hansısa cəhətini dəqiqləşdirməyə xidmət edir.

Təhrik cümləsinin məqsədi adresatı hansısa fəaliyyəti həyata keçirməyə sövq etdirməkdir. Təhrik cümlələrində əmr, xahiş, xəbərdarlıq, tələb, sifariş, məsləhət, qadağan və bu kimi təhrik növləri

ifadəsini tapır. Belə cümlələrin qiymətləndirmə xüsusiyyəti adresata və ya nitq predmetinə istiqamətlənir.

Qeyd etmək lazımdır ki, emosional səciyyəli qiymətləndirmə yarımçıq, natamam konstruksiyalarla da ötürülür. Rasional qiymət isə bir qayda olaraq, əsasən, tam cümlələr və genişləndirilmiş konstruksiyalarla verilir.

Mətn hissələrinin montaj üsulu ilə qurulması nəticəsində yaranan emosional podtekst sintaktik yolla modus mənalarını mətnə köçürür. Onun ümumi mətnin məna strukturunda yer alması oxucuya nitq subyektlərinin nöqteyi-nəzərlərini, mətndə «insan amilinin» iştirakını çatdırmaq, habelə oxucunu mətni müəllifin niyyətinə uyğun şəkildə qavramağa sövq etdirmək məqsədi güdür. Mətn çoxölçülü quruluşa çevrilir, onun hər planında müxtəlif subyektlərlə bağlı xüsusi məna kombinasiyaları yaranır və bu kombinasiyaların aşkara çıxarılması oxucunun işi olur [44].

Beləliklə, emosional səciyyəli qiymət mənaları müxtəlif formalarla ifadə olunur və rasional qiymətin verilməsindən fərqlənir.

Frazeoloji vahidlər adlandırmaya görə dilin obrazlı vasitələridir. Frazeoloji vahidlərin əsasında duran ideal obrazlar ünsiyyət prosesində yaranır və koqnitiv fəaliyyətin nəticəsi kimi dil mənaları ilə bağlı olur. Bu obrazlı dil mənaları müəyyən diskursiv şəraitdə aktuallaşır.

Frazeoloji vahidlər insanın onu əhatə edən gerçəkliyə münasibətini daha effektiv ifadə edir. İnsan ətraf aləmlə qarşılıqlı təsir şəraitində yaşayır. O, maddi aləmi öz tələbatlarına uyğunlaşdırmağa çalışır. İnsanın hadisə və predmetləri dəyərləndirmə, qiymətləndirmə xüsusiyyətləri vardır.

Dəyərləndirmənin «koqnitiv fenomen»i insan fəaliyyətinin başlıca əsası olub dilin müxtəlif səviyyə vahidləri, o cümlədən, frazeoloji vahidlərlə möhkəmlənir. Dildə elə ifadə vasitələri, elə vahidlər vardır ki, onlar müxtəlif nəsillərin birgə fəaliyyətinin nəticəsi kimi yaranır, xalqın mədəniyyətinin ayrılmaz bir hissəsi olur [83].

İnsan dünyaya, başqalarına münasibətini, öz təsəvvürlərini dil işarələri, o cümlədən, frazeoloji vahidlərlə verballaşdırır, ekspilisit formaya salır. Frazeoloji vahidlərin nitqdəki mənasında danışanın niyyəti, onun real aləmə aid faktı necə dəyərləndirməsi xüsusi yer tutur [74, 22]. Qeyd etmək lazımdır ki, frazeoloji vahidləri öyrənmiş tədqiqatçılar daha çox gerçəkliyin hadisə və faktlarını adlandıran və semantikasında mənfə qiyət olan frazeoloji vahidləri müsbət qiyət semantikalı vahidlərdən daha çox öyrənmişlər. Bu cəhət dil daşıyıcılarının hadisələrə münasibəti zamanı yaranan emosiyalardan asılıdır. Mənfə emosiyalar özünü tez büruzə verir, fərqli çalarların çoxluğu ilə seçilir. Cəmiyyətdə formalaşmış ənənə, adət, qayda-qanun və dünya barədə təsəvvürlər frazeoloji vahidlərdə ifadəsini tapır, onların vasitəsi ilə nəsil-dən-nəslə ötürülür. Ona görə də frazeologizmlər müəyyən konseptlərin verballaşması vasitəsinə çevrilirlər [83, 101].

Emosiya bildirən frazeologizmlərdə, sintaktik konstruksiyalarda danışan subyektin daxili «Mən»inin vəziyyəti, onun psixikası, halı barədə informasiya olur [172, 73].

Müəyyən emosiyalar xarici vəziyyətlərə, şəraitə reaksiya vermək kimi meydana çıxır və dayanıqlığı ilə seçilir. Belə şəraitin müsbət və ya mənfə qiyətləndirilməsi ünsiyyət prosesində adresantın müvafiq emosional vəziyyəti frazeologizmlərlə ifadə etməsinə zəmin yaradır. Belə frazeologizmlər insana xas olan müxtəlif emosional vəziyyətləri bildirirlər. Məsələn, donub qalmaq, quruyub qalmaq, özündən çıxmaq, özünü itirmək, özündə olmamaq, haldan hala düşmək, haldan çıxmaq, od tutmaq, ruhdan düşmək, başını itirmək, başı qızmaq, gözündən qan dammaq, gözü bərəlmək və s.

Belə frazeoloji vahidləri birləşdirən, onları bir qrupa daxil edən inteqral əlamət emosiyadır. Emosiyaları konkretləşdirməklə emotiv frazeologizmlərin frazosemantik sahələrini ayırmaq mümkündür.

Frazeoloji vahidləri onların tərkibindəki komponent təhlili metodu ilə inteqral və differensial semləri fərqləndirmək mümkündür.

Qeyd edilən differensial əlamətə görə frazeoloji vahidlərin müxtəlif tematik qruplarını yaratmaq olar. Məsələn, qorxu, qəzəb, qəm, sevinc, həyəcan və s. İstər mənfi, istərsə də müsbət emosiyalar vəziyyətin müxtəlif intensivlik dərəcəsini göstərə bilər. Ümumi mənfi və ya müsbət emosional tondan başlayaraq emosionallığın intensivliyi arta bilər. Müxtəlif konseptlərə aid frazeoloji vahidləri intensivliyə görə ayıraraq qruplaşdırmaq da mümkündür.

Emosiyanın konseptləşdirilməsi dil amillərindən asılıdır. Emosiya birbaşa müşahidəyə gəlmir. Yaranmış vəziyyətə reaksiyanın fiziki, eləcə də fizioloji halın dil vasitələri ilə ifadə olunması bu və ya digər emosiyanın səciyyəvi cəhətlərini aşkara çıxarır. Məsələn, «ağzı əyilmək» frazeoloji vahidi qəzəb, eləcə də əsəbiləşməklə bağlı fizioloji vəziyyəti göstərir. «Ağzı əyilmək» müvafiq emosiyanın yüksək intensivlik dərəcəsinin göstəricisidir. Nitqdə «ağzı əyilmək» ifadəsini işlətməklə subyektin emosional vəziyyəti barədə məlumat vermək mümkündür.

Emosiya baş verənləri qiymətləndirmə prosesidir. Emosiya canlı orqanizm üçün həm ziyanlı, həm də xeyirli olan hadisələrdən törəyir. Emosiya predmet və hadisələrinin xassələrini deyil, bu hadisələrə münasibəti əks etdirir. «Psixoloji vəziyyət konseptlərinin, eləcə də emosiyaların tədqiq olunması onların, dildə ifadə vasitələrinin inkişaf xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq üçün geniş perspektivlər açır» [116, 64]. Emosiya ekstralinqvistik və intralinqvistik tərtibli rəngarəng amillərlə şərtlənən etnospesifikasiyaya malikdir [157, 118].

İnsanın emosiya və hissləri frazeoloji vahidlərlə daha fəal şəkildə verballaşır. Bu vahidlər ən müxtəlif psixoloji vəziyyətləri ifadə edir. Bura sevinc, dərd, kədər, qəzəb, xoşbəxtlik, nifrət, təəccüb, sevgi və s. aiddir. Frazeoloji vahidlər emosiyanı daha obrazlı, ifadəli, parlaq şəkildə adlandırır. Z.Q.Uraksinın hesablamalarına görə başqırd dilinin frazeoloji lüğətində 635 frazeologizm emosional-qiymətləndirmə bildirir. Belə frazeologizmlər daha çox somatik frazeologizmlərdir [80, 70].

Emosionallıq atalar sözlərində və zərb məsəllərdə də ifadəsini tapır.

Sevinc olan yerdə dərd də olar.

Bəla bəla üstə gəlməsə, bir bələda nə var ki.

Yaxşı gün üz ağardar, yaman gün baş.

İnsanın emosiya və hissləri sintaktik səviyyədə fəal reallaşır. Sintaktik ifadə vasitələri emotivlər sahəsinin periferiyasında yer tutur.

Başqa sintaktik konstruksiyalardan fərqli olaraq, emosional cümlələrdə emosionallıq və xüsusi intonasiya dominantdır. Onlar vasitəsilə müəllif gerçəkliyə münasibətini ifadə edir. Belə cümlələrdə emosionallıq fonetik, leksik, morfoloji vasitələrin kompleks əlaqəli şəkildə işlənməsi ilə əmələ gəlir. Emosiyanın verilməsində və ya ötürülməsində, ümumiyyətlə representasiyasında qeyri-verbal ifadə vasitələri də xüsusi rol oynayır.

Maraqlıdır ki, baza emosiyaları poetik mətnlərdə geniş istifadə olunur. Baza emosiyalarının şərhinə çoxlu sayda poetik əsərlər həsr olunmuşdur. Məsələn, məhəbbət, sevgi, nifrət və s.

İnsanın onu əhatə edən gerçəkliyə emosional münasibəti daimidir. Hətta neytral münasibət müəyyən səviyyədə hissi özündə birləşdirir. Ona görə də, nitqdə ifadəsindən asılı olmayaraq həmişə emosiya mühüm rol oynayır və bu dildə ifadəsini tapır.

Emosiya psixoloji, emotivlik linqvistik kateqoriyadır. Emosiya nitq prosesində yaranıb ötürülə bilər. Emosiya universal hadisədir və onun bütün dillərdə ifadə vasitələri vardır.

İ.P.Tarasova göstərir ki, emosionallıq kateqoriyası bütün dillərdə fonetik, leksik, frazeoloji, morfoloji və sintaktik və üslubi vasitələrlə ifadə olunur. İnsan nitq aktında emosional vəziyyəti ifadə etmək üçün müxtəlif səviyyələrə aid ekspressiv vahidlərdən istifadə edir [158, 123].

Müxtəlif növlü informasiyalarla zəngin olan müasir dövrdə emosiya yeni çalarlar qazanır. XXI əsr insanlara rəngarəng ünsiyyət formaları vermişdir. Bütün bunlar emosiya və onun verballaşmasının mədəniyyətlərarası ünsiyyətin təşkilədici kimi öyrənilməsini aktuallaşdırır.

2.3. Emosional vəziyyətin intensivləşməsinin dildə ifadə olunma xüsusiyyətləri

İnsan fəaliyyətinin motivləşdirici əsasını təşkil edən və qiymətləndirmə üsulu kimi meydana çıxan emosiya nitq prosesində əksini tapır, nitq və qavrama fəaliyyəti ilə müşayiət olunur. Əgər konseptuallaşma dil sisteminin müxtəlif səviyyə vahidlərinin istifadə olunmasının köməyi ilə baş verirsə, onda emosiyanın obyektivləşməsi bu vahidlərdən asılı olaraq fərqli şəkildə özünü göstərir. Bu, ondan irəli gəlir ki, hər bir hadisənin intensivliyi, hadisəyə münasibət qarşılıqlı asılı olur. Belə əlaqə baş verənlərin şərhinin kəmiyyətə görə dərəcələnməsi, çərçivəsindən çox kənara çıxır və xüsusi təcrübi əhəmiyyət daşıyır, maddi aləm haqqında biliklərin konseptuallaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Qeyd edilən əlaqə qavramanın, diqqətin cəmləşdirilməsinin vacib mexanizmlərini aydınlaşdırır [150, 133].

Münasibətin ifadə olunmasında və şərh edilməsində emosionallıq xüsusi dəyər kəsb edir. Ona görə də, münasibətin ifadəsi zamanı dil materialında metaforalaşma aşkar nəzərə çarpır. Psixoloji təsir ideyanın deformasiyasına zəmin yaradır [49, 8]. Müxtəlif diskurslarda istifadə olunan ifadəlilik vasitələrinin təhlili göstərir ki, aksioloji mənə, emosional məzmun çox zaman antitezanın, xüsusən də qrammatik antitezanın köməyi ilə gerçəkləşir. Qrammatik antiteza üslubi fiqurdur. Onun komponentləri eyni leksemdən əmələ gəlmiş və qrammatik mənalarına görə qarşı-qarşıya qoyulan söz-formalardır [166, 84]. Qrammatik antiteza antitezanın dilin səviyyə vahidlərinin iştirakı ilə fərqləndirilən növüdür. Ev-evciyəz, uşaq-uşaqciyəz və s. Diskursda qrammatik antiteza ekspressivliyi gücləndirilir. Qrammatik antiteza əmələ gətirən sözlərdən biri bəzən kontekstdə olmur. Buna baxmayaraq həmin komponent assosiativ hiss olunur və qarşılaşdırma obyektini kimi çıxış edir.

Bax mənim ömrümə, qəlbimə baxma,
Sınıb o evciyəz, uçub o daxma,
Vüsal günlərimi başıma qaxma,
Ömrümün sevilən çağı deyil ki? [M.İsmayıl]

Nümunədə ikinci misrada istifadə olunmuş evciyəz və daxma sözləri assosiativ olaraq «ev» sözü ilə qarşılaşdırılır. Ev-evciyəz qrammatik, ev-daxma leksik antiteza yaradaraq ekspressivliyi gücləndirir, müəllifin emosional vəziyyətini açmağa xidmət edir. Əlbəttə, ev-daxma, ev-evciyəz sözləri antonim cütlər deyildir. Lakin onlar mətn daxilində və müvafiq kontekstdə bir-birinə qarşı qoyulur. Bu sözlər arasında kəmiyyət və keyfiyyət fərqləri vardır. Kontekstdə qrammatik və leksik antiteza da bu kəmiyyət və keyfiyyət fərqləri üzərində qurulmuşdur. Ekspressivliyi gücləndirmə vasitəsi kimi əslində sinonimliyə yaxın olan sözlərin qarşılaşdırılması ilə antiteza yaradılması geniş yayılmışdır.

«Təmas xəttindən az-çox uzaqlaşmışdılar, innən sonra sərhəddçilərin əlinə düşsəydilər də, onu o-bu yox, yalnız özünükülər ittiham edə bilərdilər. Burada isə, aydın məsələ idi, ölüm-itim yox, yalnız zəhlətökən sorğu-sualdan, uzaqbaşı müvəqqəti saxlamadan söhbət gedə bilərdi» [219, 133].

Bu nümunədə az-çox antonim cütüdür. Burada leksik antiteza antonim sözlər əsasında formalaşmışdır. İki sözün birləşməsi hər bir sözün ayrılıqda ifadə etdiyi mənanın dəyişməsinə təmin edir. Ümumilikdə isə təmas xəttindən uzaqlaşmanın nə az, nə çox olması qeyd edilir. Kəmiyyət və ya məkanda yerdəyişmənin orta həddi deyil, ortadan ya aza, ya da çoxa tərəf olan hissəsi nəzərdə tutulur. Ölüm-itim, sorğu-sual cütlərində istifadə olunmuş sözlər antonim deyil. Lakin bu sözlərin mənalarında kəmiyyət və keyfiyyət fərqləri vardır. Qarşılaşdırma məhz həmin fərqlər üzərində qurulmuşdur.

Verilmiş nümunələrdə istifadə edilmiş qarşılaşdırma formaları ekspressivliyi gücləndirməyə xidmət edir. Onlar emosional vəziyyətin ifadəsi üçün nəzərdə tutulmamışdır. Bu sözlər adresatın və ya nəqlədən daxili vəziyyətindəki gərginliyi ümumi şəkildə açmağa kömək edir. Əslində müəllifin dili ilə verilən kontekst əsərin qəhrəmanının daxili nitqidir. Onun iç aləmində fikirləşdiyi. Həmin fikirlər qəhrəmanın daxili emosional vəziyyətinin gərginliyini açır.

Ekspressivliyin gücləndirilməsi ifadəliliyin artması ilə birbaşa bağlıdır. İfadəlilik nitqi səciyyələndirən, özünün qeyri-adi quruluşu ilə diqqəti cəlb edən keyfiyyətlərdən biridir. Məlum olduğu kimi, adresatın diqqəti mətnin qeyri-adi şəkildə qurulması üzərində o zaman cəmləşir ki, bu qeyri-adilik məzmun yeniliyi, canlılığı, obrazlılığı yaratsın.

Kontekstdə qrammatik antitezanın istifadə olunması çox zaman törəmə sözlə ilkin sözün mənasının əks mənə istiqamətində intensivləşdirilməsi məqsədi daşıyır. İlkin sözdən düzəlmiş kiçiltmə mənalı söz ilkin sözü kəmiyyət baxımından böyüdü [108, 95]. Ümumiyyətlə, antiteza diskursda emosianın obyektivləşməsinə kömək edir.

Emosional səciyyəli informasiya dil vahidlərinin nitqdə işlənmə normalarının pozulması zamanı artır. Qeyri-standart dil vahidləri və onların kombinasiyalarının seçilib istifadə edilməsi emosianın intensivlik dərəcəsinin yüksək olmasını ifadə edir.

İntensivlik kateqoriyası ifadəlilikdən xəbər verir. Ona görə də hökmü intensivləşdirmə ekspressiv diskurs yaradır, müxtəlif emosiyaların obyektivləşməsinə kömək edir. Danışanın müxtəlif intensivləşdirmə vasitələrini seçməsi subyektiv səciyyə daşıyır.

Emosional qiymətin təsiri emosional rezonans mexanizminə əsaslanır. Cavab reaksiyası kimi üzə çıxan hissləri yalnız qeyri-normativ, yeni, qeyri-adi hadisələr oyadır. Adi hadisələrə insan biganə münasibət bəsləyir. Norma səviyyəsində əsas intellektual informasiya ötürülür. Dil vahidlərinin işlənmə normalarının pozulması emosional səciyyəli informasiya yaradır. Ona görə də, diskursda, mətnə normanın pozulması emosional təsir mənbəyi ola bilər. Həmişə müəyyən anomaliyanı nəzərdə tutan norma pozulması ekspressivliyin əsas təkanvericisidir. Bu mənada az tənzimlənən dillər yüksək normativliyə malik dillərdən daha çox üslubi imkanlara malikdir [49, 124].

Ş.Balli göstərir ki, «Nitq ideyaları fasiləsiz deformasiya etməli, onları şişirtməli və ya kiçiltməli, çevirməli və ya başqa tonallığa keçirməlidir» [49, 34]. Bu zaman emosional mənanı ötürən ekspressiv

diskurs kommunikativ aktda yalnız leksik deyil, həm də qrammatik semantikanın köməyi ilə formalaşmalıdır.

Müasir nəzəri dilçilikdə dil hadisələrinin mahiyyəti ilə bağlı hadisələrin tədqiqatı bir neçə konsepsiyaya əsaslanır. Bu tədqiqatlar linqvosentrik və antroposentrik, koqnitiv və linqvokulturoloji istiqamətlərdə aparılır. Linqvosemantic istiqamət dil sisteminin formal-qrammatik təsvirini əhatə edir. Antroposentrik istiqamət dili xalqın və cəmiyyətin nümayəndəsi olan insan üçün öyrənir. Məhz bu baxımdan son dövrlərdə dil hadisələrinin tədqiqatında insan amili daha çox nəzərə alınır [129, 33].

Subyektiv amilə müraciət dilçilikdə radikal dəyişmələr, eləcə də linqvistik tədqiqatların nəzəriyyə və praktikasının dərk olunması fonunda baş verir. «Elmi obyektlər, hər şeydən əvvəl, onların insan üçün rolu, insanın həyat və fəaliyyətindəki təyinatı, insan şəxsiyyətinin inkişaf etməsindəki funksiyası baxımından öyrənilir. Bu, özünü hər bir hadisənin təhlilinin mərkəzində və son məqsədində insanın durmasında da göstərir [107, 4].

Linqvokulturologiya və koqnitiv dilçilik antroposentrik paradigmanın məhsulu kimi dil daşıyıcısının eləcə də konkret etnosun dərk etmə, psixi və mədəni xüsusiyyətlərini öyrənməyə köklənir. Bu isə insanın daxili aləminin milli özünəməxsusluğunun universallığını aşkara çıxarmağa əsas verir. «Dilin koqnitiv funksiyası insanın dərk etmə fəaliyyəti ilə bağlıdır. Koqnitivlik gerçəkliyi anlamaq prosesini əks etdirir və dünyanın konseptual mənzərəsinin əsasında durur. Dünyanın məntiqi mənzərəsi onun linqvistik mənzərəsi paralel şəkildə mövcuddur. Bütün bunlar xüsusi kateqoriya və konseptlərdə ifadəsini tapır. Ona görə də hər bir türk etnosunun mədəni konseptlərinin («qəlb», «ürək», «ağıl», «sevinc», «kədər» və s.) öyrənilməsi son dərəcə aktualdır» [68, 71].

Y.M.Volf emosionallığı və qiymətləndirməni ayırır, onları hissə və tam kimi təyin edir [72, 156]. Emosiya qiymətləndirməni doğurduğu kimi, qiymətləndirmə də emosiya yaradır. Bu iki hadisə bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəlidir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dialoji nitqdə adresan-

tın emosiyayı qiymətləndirməsi adresatın emosional vəziyyətinə təsir göstərir.

Emotiv leksikanın mənasında qiymətləndirmə semi vardır. Emotiv leksikanın müxtəlif siniflərinin qiymətləndirmə strukturları eyni deyildir [159, 63].

Emotiv leksikanın iki sinfi fərqləndirilir. Emotiv leksikaya emosiya ilə bağlı anlayışları bildirən sözlər daxildir. Eyni zamanda, bu leksikaya emosional çalarlı sözlər də aid edilir. V.I.Şaxovskiyə görə, emotivlər emosiyanı bildirən sözlər, ekspressiv sözlərdir. «Emotiv leksikada emosiyanın semantik kateqoriyalaşması baş verir. Emotiv leksika dilin emosionallığı ifadə vasitələrinin leksik fondunu formalaşdırır» [171, 100].

Şübhəsiz, emosiyanın verballaşmasını daha tam şəkildə təhlil etmək üçün emosiyanın semantik kateqoriyalaşmasının əsasında, ilk növbədə, emosiyaları adlandıran sözlərin durmasını nəzərə almaq lazımdır. Bu sözlərdə emotiv məna eksplisit, dayanıqlı və daha sabitdir.

L.Q.Babenko da emosiyaların adlarını bildirən sözləri emotivlər sayır. Bununla yanaşı, müəllif həmin qrupa emosional çalarlı sözləri də əlavə edir [46, 184].

Emotiv leksikanın tədqiq zamanı emotiv mənanın mahiyyətini aydınlaşdırmaq vacibdir. Çünki bu, emotivlik kateqoriyası ilə sıx bağlıdır. Elmi ədəbiyyatda emotiv mənanı dar və geniş anlamda təyin edirlər. Dar mənada ona danışanın emosiyasının ifadə vasitəsi kimi baxılır və nida, eləcə də emosional çalarlı leksika ona aid edilir [170, 99].

L.Q.Babenkoya görə emotiv məna tərkibində hansısa şəkildə emosional mahiyyət olan mənadır [46, 67]. Emosional semlər sözün leksik mənası ilə tam üst-üstə düşə bilər (nidalar), konnotativ (ekspressivlər) və ya mənanın məntiqi-predmet hissəsi ola bilər (emotiv nominativlər).

Emosiyanın leksik verballaşması ilə bağlı əsas anlayışlardan biri emosemlərdir. V.I.Şaxovski bu anlayışı ilk dəfə istifadə etmişdir. O, emosemi danışanın emosiyasına uyğun gələn, sözün semantikasında emosiyanın semantik əlamətlərinin toplusu və məna dəqiqləşdiricisi

kimi çıxış edən spesifik sem kimi təyin etmişdir [171, 89]. L.Q.Babenko isə emotivlik seminin hər hansı şəxsin -adresant, adresat və ya üçüncü bir şəxsin emosional vəziyyətini ifadə edə biləcəyini qeyd edir [46, 23]. Göründüyü kimi, müəlliflərdən biri emosiyanı yalnız adresanta, digəri isə həm adresanta, həm də adresata aid edir.

Emosiyanın verballaşdıran dil vasitələrini danışan və ya yazan reallaşdırır. Danışan da, yazan da adresantdır. Xüsusi halda adresant özge nitqini ötürür. Bu zaman adresant funksiyası üçüncü şəxsin üzərinə köçürülür. Məsələn: Dünən Əhmədi gördüm. Deyir: «Rəhim yaman qəmgin görünür».

Emosiya bildirən sözlər antonim cütlər yaradır. Bu cəhət müxtəlif sistemli dillər üçün eynidir. Məsələn, interest-indifference; coy-sorrow, anger-composure; fear-boldness; wonder-indifference; shame-honour; aversion-love; şən -qəmli, sevinc -kədər, qəzəbli mehriban və s.[185].

Elmi ədəbiyyatda antonimlər paradiqmatik və sintaqmatik planda səciyyələndirilir. Antonimlərin paradiqmatik xüsusiyyəti onların əks mənalılığıdır. Bununla bərabər, eyni cinsə aid anlayışı bildirmək baxımından antonimlərə semantik ümumilik xasdır [127, 85].

D.N.Şmelyova görə, belə semantik ümumilik antonimlərin eyni leksik-semantik paradiqmaya aidliyi zəminində üzə çıxır [179, 145].

L.Q.Babenko emotivlik seminin kateqorial leksik sem statusunda çıxış edərək eyniləşdirici predikat funksiyasını yerinə yetirdiyini və «hiss haqqında anlayış+hansısa hissənin konkret adı» modelini yaratdığını müəyyənləşdirmişdir [46, 25]. T.V.Semyonova bu model əsasında ingilis dilinin bir sıra nominativ emotivlərini təhlil etmişdir. Məsələn, coy «a deep feeling or condition of happiness or contentment; sorrow «the characteristic feeling of sadness, grief or regret; fear «a feeling of distress, apprehension, or alarm»; boldness (confidence) «a feeling of trust in a person or thing, self-assurance» [153;183].

Verilmiş nümunələrdəki emotiv leksikanın izahında hiss anlayışı «feeling» istifadə olunur. Bu da antonim cütlərin eyni cinsə aidliyini

təsdiqləyir. Antonim cüt təşkil edən emotivlər bir-birinin inkar kimi də izah edilir. Məsələn, joy «a deep feeling or condition of happiness or contentment, not sadness», sorrow «the characteristic feeling of sadness, grief, or regret, not happiness».

Dialoqlarda həm adresantın, həm də adresatın emosional vəziyyəti haqqında informasiya mübadilə olunur. Təhlil göstərir ki, dialoqun bu və ya digər iştirakçısının emosional vəziyyəti haqqında məlumat adresantın nitqində daha çox yer alır. Ona görə də emotiv leksikanın dialoji nitq üzrə təhlilində referensiya oblastı adresatın emosional vəziyyəti barədə məlumat daşıyan nitq aktları olur. Belə tipli ifadə və hökmlərin formal əlaməti onlarda adresatın emosional vəziyyətini bildirən sözlərin mövcudluğudur. Dialoqda emosional vəziyyəti ifadə edən dil vasitələrinin işlənməsi diktorlar arasında qarşılıqlı münasibəti tənzimləməyə xidmət edir. Belə hökm və ifadələr, eyni zamanda, verbal dialoqun təşkil edicisi kimi çıxış edirlər.

Dialoji diskursun adresatın emosional vəziyyəti haqqında məlumat daşıyan hökmü müvafiq emosional vəziyyəti aydınlaşdırmaq niyyətini daşıyır. Bununla belə, dialoqda bu cür hökmlərin işlənmə motivləri, variantivliyi, rolu və funksiyası tam açılmaz.

Leksik vahidlərin ekspressivliyinin semantik baxımdan şərhinin çətinliyi müxtəlif səbəblərlə bağlıdır. Əvvəla, leksik vahidlərin ekspressivliyi həm məntiqi, həm emosional-psixoloji fəaliyyətin nəticələrini təqdim edir. Leksikologiyada bu nəticələr denotativ-siqnifikativ və konnotativ məna ilə səciyyələnir. Denotativ-siqnifikativ məna obyektiv, konnotativ məna subyektiv mənadır. Bu iki məna leksik vahiddə bir tam kimi birləşmir. Sözlərlə reallaşan qiyməti əvvəlcə filosoflar, onların ardınca dilçilər məntiqi və emosional qiymət kimi iki yerə ayırmışlar. Bunlardan birincisi sözün mənasının denotativ-siqnifikativ, ikinci isə konnotativ hissəsidir.

Predmetin əlamətinin yüksək səviyyədə üzə çıxması semini həm siqnifikativ, həm də konnotativ məna kimi qəbul etmək mümkündür. Məsələn, it kimi yorulmaq, yarpaq kimi əsmək və s. Obrazlılıq da həm

denotativ, həm də konnotativ mənalı sözlərə xasdır. Konnotativ mənalı sözlər ekspressivlər də adlanır.

Elə sözlər vardır ki, onların denotativ-siqnifikativ və ya konnotativ mənalı olmasını müəyyənləşdirmək üçün konkret meyarlar yoxdur. Bəzi tədqiqatçılar subyektiv qiymətləndirmə şəkilçilərindən başqa ekspressivliyin müəyyənləş-dirilməsi vasitəsinin olmadığını söyləyirlər [160, 33]. Lakin bu fikir reallığa uyğun gəlmir.

Ekspressivliyi əmələ gətirən əlamətlər sözün leksik mənasının konnotativ hissəsinə aiddir. Konnotasiya və eləcə də ekspressivlik sözün əlavə mənası, onun müvafiq semantik və ya üslubi çaları olub əsas mənasının üzərinə gəlir [45, 203-204]. Bu fikir də mübahisə doğurur. Nəhayət, dil vasitələrinin ekspressivlik fondunun neytral ümumişlək vasitələr fondunun əlavəsi olması, nadir hallarda istifadə olunması, ekspressivliyin qeyri-adiliyi, qeyri-standartlığı, sözün, söz birləşməsinin, morfemin, sintaktik konstruksiyanın nadirliyi ilə düz mütənəsibliyi haqqında fikir də təsdiqini tapmamışdır [125, 404].

Ekspressivliyin sözün leksik mənasına əlavə olunması üslubiyyatdan gəlir. Üslubiyyatda ekspressivlik mənanın əlavə çaları və ya məna çaları hesab olunur. Belə yanaşma zamanı ekspressivlik sistem-semantik sahədən çıxarılaraq funksional sahəyə daxil edilir.

Ekspressiv leksik vahidlər üslubi yük daşıyır. Lakin onların üslubi statusu mübahisə doğurur. Bəzi dilçilər belə hesab edirlər ki, üslubi yük üslubi komponent, eləcə də ekspressiv leksik vahidin komponentidir [125, 112; 161, 40-41]. Başqa dilçilər onu mənaya şamil edirlər [59, 5]. Y.R.Kuriloviç göstərir ki, «ekspressiv formaları və üslubi variantları ümumi üslubi vahidlər adı altında birləşdirmək olar» [108, 76].

Ekspressiv üslubiyyatın əsasını qoymuş Ş.Balli yazmışdır: «Özlərinin emosional məzmunu, başqa sözlə desək, hissləri ifadə edən və dil vasitələri ilə hisslərə təsir edən dil sisteminin elementləri ekspressiv üslubiyyatın predmetidir»[48, 124]. Ekspressiv leksik vahidləri onların üslubi çalarlığından ayırmaq lazım gəlir.

Dilin ekspressiv fondunun vahid anlayış və terminoloji aparatı

yoxdur. Dilin qiymətləndirmə kateqoriyasının terminoloji sistemi hələ ümumiyyətlə formalaşmamış, iyerarxik qurulmamışdır. Bu sistemdə hər termin bir anlayışı və əksinə, hər anlayışı bir termin ifadə etmir. Terminoloji polisemiya və sinonimlik seçilən hər hansı terminin dəqiqləşdirilməsinə mane olur.

Koqnitiv nəzəriyyə prizmasından, qeyd olunan vahidlərin hər birinin leksik mənası koqnitiv və psixoloji təbiətə malikdir. Dil vahidlərinin koqnitiv təbiəti dilin ali psixi proseslərlə bağlı dərkətmə funksiyaları ilə bağlıdır.

İntensivlik, emotivlik, emotiv qiymət leksik mənanın konnotativ hissəsinə aid olub onun denotativ mənası ilə qarşılaşdırılır. Obrazlılıq müstəqil, tam, bölünməz komponent olub həm konnotativ, həm də denotativ məna ilə bağlıdır.

Dilin ekspressiv leksik fondunda sinonimlik geniş yer tutur. Obrazlılıq üçün istər yazılı, istərsə də danışığı dilində bu sinonimlərdən çox istifadə olunur.

Konnotativ semlərin müxtəlif birləşmələri, obrazlılıq üstəgəl üslubi rənglər nitq aktında «ifadəlilik effekti» yaradır. İfadəlilik alınan təsəvvürlərin güclənməsinə, qeyri-dil faktı haqqında informasiyanın daha yaxşı çatdırılmasına, adresata təsir etməyə zəmin yaradır. Bu cəhət ekspressivlərin izahını praqmatika müstəvisinə çıxarır. Ekspressiya leksik vahidlərin dilxarici amillərin təsiri ilə funksionallaşmasına səbəb olur. Nitq aktı gerçəkliyə, danışanın (yazanın) kommunikativ niyyətinə, onun intensiyasına köklənir. Bu zaman şifahi nitqə danışanlar arasındakı münasibət, danışanın emosional-psixi vəziyyəti, danışığı şəraiti də təsirini göstərir.

Emosiyaların funksional cəhətləri onların keyfiyyət və kəmiyyət rəngarəngliyi, eləcə də ifadə olunmalarının çoxformallığı və məzmunu konseptuallaşma xüsusiyyətləri ilə şərtlənir. Emosiyalar müxtəlif vasitə və üsullarla gerçəkləşir. Verbal kommunikasiya çərçivəsində fərqli relevant funksional-emosional xüsusiyyətləri ayırmaq mümkündür.

Emosiyanın qrammatik ifadə vasitələrinə söz sırası, köməkçi ele-

mentli xüsusi konstruksiyalar, sual cümlələri, ellipsis, leksik təkrarlar, sintaktik paralelizm, tərkibində xitab olan sintaktik konstruksiyalar, əzizləmə, kiçiltmə və bəzi digər mənalı şəkilçilər və s. aiddir.

Kommunikativ situasiyanın müşahidəsi və qavranması zamanı adamları görmə sahəsində olan obyekt və şəxslərin mövcudluğu və onların xassələri emosional vəziyyəti yaradır.

Emosiyanın aşkarlanması, təqdim olunması, hər şeydən əvvəl, müəllif intensiyası ilə şərtlənir. Intensiyanın müxtəlif növləri vardır. Onların arasında 5 əsas növü ayırmaq olar: 1) kommunikanta emotiv psixoloji təsir intensiyası; 2) emosional-psixoloji vəziyyətin ifadə intensiyası; 3) qiymətləndirmə fikrinin ifadə intensiyası; 4) emotiv işarələnmiş kommunikasiyanın yaradılması intensiyası; 5) adresatın emosional vəziyyətinə və mənəvi aləminə təsir intensiyası.

Psixoloji təsir adresatın emosional yüklü leksikadan istifadə etməsi yolu ilə baş verir. Emotiv qiymətin semantik funksiyası adresanta kommunikantların emosional vəziyyətini və onların münasibətlərini verballaşdırmaq imkanı verir.

Emotiv qiymətləndirmə ifadələrinin nitqdə istifadə olunması motivi yalnız adresatın predmet haqqında öz fikrini söyləməsi ilə məhdudlaşmır, həm adresatın bilavasitə öz davranışını tənzimləməsini, həm də adresatın emosional vəziyyətinə təsir göstərməsini nəzərdə tutur.

Emotiv qiymətləndirmə ifadə və hökmlərinin psixolinqvistika çərçivəsində təhlili intensiyanın strukturu haqqında təsəvvürləri artırır, kommunikasiyanın əsas, eləcə də ikinci dərəcəli anlayışlarını, yaxın və uzaq məqsədlərini aydınlaşdırmağa kömək edir [205; 206; 210].

Emotiv qiymətləndirmə kontekstlərinin intensional strukturu yekcins deyildir. Bununla belə, əsas məqsəd emosional vəziyyəti ifadə etmək, qiymətləndirmək, kommunikanta psixoloji təsir göstərməkdir.

Emosional-psixoloji vəziyyəti ifadə etmək intensiyalı qiymətləndirmə diskursları Azərbaycan dilində emosional vəziyyət semantikalı ifadələrlə zəngindir. Belə ifadələrdə emotiv qiymətləndirmə leksi-

kası emosiyayı yüksək səviyyəli psixoloji gərginliklə reallaşdırır.

Emotiv qiymətləndirmə leksikası emosiyayı yüksək səviyyəli psixoloji gərginliklə verballaşdırır. Əsas niyyət psixoloji emosional vəziyyəti bildirməkdir. Bu intensiya kommunikantın fəaliyyətini əhəmiyyətli dərəcədə tənzimləyir. Azərbaycan dilinin emotiv qiymətləndirmə diskursunda emosional vəziyyətə aid ifadələrin semantik bloku vardır. Bu blokdakı emotiv qiymətləndirmə leksikası emosiyanın ifadə vasitəsi kimi çıxış edir. Leksik vasitələrlə yanaşı, digər vasitələrdən də bu məqsədlə istifadə olunur. Bu zaman nəqli cümlələrə üstünlük verilir.

Azərbaycan dili mətnlərində qiymətləndirmə fikrinin ifadəsi də geniş yayılmışdır. Belə intensiyayı reallaşdırmaq üçün dilin lüğət tərkibində rasional qiymət bildirən sözlər vardır. Onlar müəyyən kommunikativ şəraitdə qiymətləndirmənin dildə ifadəsi üçün istifadə olunur. Emotiv qiymətləndirmə sözlərinin semantikasındakı emotiv mənaların bəzən neytrallaşması, danışq dili əlamətlərinin isə güclənməsi baş verir.

Bədii mətnə emosional şərait, emosional vəziyyət və emosional münasibət əksini tapır. Təbii ki, bu cür halların təsvir və ifadə olunma vasitələrinin çoxluğu bədii mətndən asılıdır. Bəzi əsərlərdə emosionalılıqla bağlı fraqmentlərə çox, digərlərində isə müqayisədə az rast gəlinir. Mətnə dialoqlar çox olduqca emosional fraqmentlərin sayı artır. Bədii mətnin emosional fraqmentlərlə zənginliyinin aşağıdakı səbəbləri vardır:

-ekspressivliyi gücləndirmək;

-emosional vəziyyətin və onunla bağlı gerçəkliyə münasibətin ifadə olunması istəyi; danışanın emosionallığı yüksək olduqca, onun istifadə etdiyi oxşar emotiv leksikanın tezliyi də artır;

-nitqin yaranma qanunauyğunluğu (danışanın dil şüurunda eyni zamanda böyük verbal şəbəkənin oyanması; sıx məna əlaqələri ilə bağlı olan emotiv qiymətləndirmə sahələrinin oyanması);

-fərdin keçirdiyi və ya yaşadığı emosional halın kompleks səciyyəsi.

Emotiv mətnin komponentlərinin və onun struktur təşkilinin qanunauyğun-luqlarını aşkara çıxararkən müxtəlif təşkilediciləri ayır-

maq mümkündür. Bura emotiv leksika və frazeologiya, emotiv konstruksiyalar, eləcə də emosional presuppozisiyanı, emosional niyyəti, kommunikantların emosional mövqeyini və onların ümumi emosional köklənməsini əhatə edən emosional şərait daxildir.

Emotiv mətnin təşkil olunmasının qanunauyğunluqlar sistemi üç məsələni nəzərdə tutur: 1) emotivlərin neytral mətnlərdə işlənməməsi; 2) emotiv mətndə mənfi əlaqələrin müntəzəmliyi, emotivlərin sıxlığı; 3) mətn fraqmentlərinin emotiv-prosodik qurulması.

Hər bir hökmdə iki semantik təşkiledicinin olması Ş.Ballinin hökmün diktum və modus planlarının nisbəti haqqında fikirlərində təsdiqini tapır. Diktum gerçəklik barədə məlumat, modus isə adresantın ötürdüyü, xəbər verdiyi məlumata münasibətidir [50, 43]. Doğrudan da, mətndəki məzmun iki hissəyə bölünür. Eksplisit məna məlumatın özü ilə bağlı olub əsas informasiyanı əhatə edir. İmplit məna isə danışanın və ya qəhrəmanın vəziyyəti, halı ilə bağlı məlumatlardır. Modus informasiyası yalnız leksik yolla deyil, mətnin sintaktik təşkili ilə verballaşır və ötürülür. Mətn mənasının strukturunda implit komponentin meydana çıxması müəllifin nitq subyektlərinin miqdarına uyğun şəkildə şəraitə baxışı formalaşdırmaqla yanaşı, oxucunun müəllifin niyyətinə uyğun şəkildə mətni qavramasını təmin etməyə yönəlir. Mətn dilçiliyində implit məna sətiraltı məna adlandırılır.

N.V.Puşkaryeva sətiraltı mənanı dil vasitələri ilə ötürülən, mətnin ümumi mənasının implit təşkiledicisini nəzərdə tutan, personajın və ya müəllifin emosional vəziyyətin haqqında olan informasiya hesab edir və onu emosional məna adlandırır [145, 65].

Emosional məna nəqlətməni müşayiət edən emosiyalar haqqında təsəvvür yaradır və hökmün modus planı ilə bağlı olur. Emosional mənanın ötürülməsi üçün parselyasiya, təkrar, cavabsız qalan sual cümlələri, adlıq cümlələr ardıcılığı, qeyri-standart durğu işarələri və s. istifadə olunur. Bütün bu vasitələr danışığ nitqini təsvir edir və oxucunun verballaşmış məlumatı müəyyən emosional vəziyyətlə əlaqələndirməsinə kömək edir.

Emosional sətiraltı mənə nəqlətmənin inkişaf və davam etdiyi mənə fonunu yaradır. Qəhrəmanın keçirdiyi hisslərin təsvirinin sintaktik xüsusiyyətləri verballaşdırılmış məlumatın müxtəlif emosiyalarla əlaqəsini açır.

«Oradan qayıdanda iyirmi səkkiz yaşın içindəydi. O sözü də başına yığılanlara o ürəksıxan, yağmurlu payız günündə öz dili ilə demişdi ki, qisasını alan kimi hər şeyə tüpürüb gedəcək, görərlər indi. O ki, qədrini bilmədilər, burada yaşasa, ondan əbləh adam yoxdu» [219, 15].

Kontekstdə birinci cümlə bütünlüklə müəllifə aiddir. İkinci cümlə müəllif nitqi kimi davam edir və vasitəsiz nitqin vasitəli nitqlə əvəz olunması ilə tamamlanır. Birinci cümlə informativdir və demək olar ki, diktum planlıdır. Bununla belə, qəhrəmanın yaşı haqqında məlumat və kontekstin sonrakı hissələrindəki eksplisit və impilisit mənalar, mətn vahidlərinin əlaqələnməsi emosional vəziyyətlə bağlı əlavə təsəvvürlər yaradır.

Müəllif nitqində istifadə olunmuş «ürəksıxan, yağmurlu payız günündə» ifadəsi emosional vəziyyətə neqativ təsir göstərən şəraiti qabarıq təsvir məqsədi daşıyır. «Hər şeyə tüpürüb getmək», «qisas almaq» və ikinci cümlənin sonunda istifadə olunmuş «görərlər indi» sintaktik konstruksiyası qəhrəmanın emosional vəziyyətini müxtəlif istiqamətlərdə aydınlaşdırır. Sonuncu cümlə qəhrəmanın emosional vəziyyətinin gərginlik dərəcəsini intensivləşdirir. Qəhrəmanın emosional durumunda narazılıq, qəzəb, hiddət, hayıf almaq istəyi daha aşkar nəzərə çarpır. Müəllif nəqlətməsində oxucunu qəhrəmanın mövqeyinə keçirmək istəyi vardır.

Modus mənənin implisit şəkildə verilməsi ənənəsi müasir poeziya və nəsrə getdikcə artır. Hökmün komponentlərinin bərabər mənə yükü daşması belə sintaktik tipli mətnlərin danışıq dilinə yaxınlaşmasına səbəb olur. Kontekstdə fikrin qırılması, məntiqi ardıcılığın pozulması sətiraltı mənənin bərpasının oxucuya həvalə olunması meyillərini artırır. Emosional vəziyyətin ifadə olunması üçün bağlayıcısız mürəkkəb cümlələrdən, durğu işarələrinin yeni kombinasiyalarından və normaya

uyğun gəlməyən vasitələrdən istifadə edilməsi nəzərə çarpır. Epizodlar arasındakı əlaqənin qırılması montaj prinsipini gerçəkləşdirir. Kinoya aid olan bu prinsip hazırda mətnlərə də köçürülür.

Emosional sətiraltı mənanın mətnin montaj prinsipi əsasında verilməsi, formalaşan sintaktik konstruksiyanın da emosional şəraiti, vəziyyəti açmağa xidmət göstərməsinə əsaslanır.

Ekspressiya sözün müstəqim mənasında olmaya bilər. Lakin bu söz müəyyən kontekstdə işləndikdə ekspressiya çaları qazanır və emosional leksikaya çevrilir. «Eşşək» sözü dilin lüğət tərkibinə daxil olan vahiddir və heyvan adını bildirir. Lakin həmin sözü insana aid etdikdə leksik vahid ekspressiya ilə yüklənir. Bu halda söz danışanın başqa bir adama mənfi münasibətini ifadə etmiş olur.

«Kərim kişi oğlunun ardınca tərs bir nəzər saldı, heç nə cavab vermədi» cümləsində tərs nəzər salmaq obrazın emosional vəziyyətini birbaşa ifadə edən vahiddir. Kərim kişi oğlunun ardınca tərs nəzər salırsa, deməli, o, oğlundan və ya oğlunun hərəkətindən narazıdır. Salamlaşma etiketinə görə Kərim kişi oğlunun «Sabahın xeyir!» salamına cavab verməlidir. Müəllif nitqində isə Kərim kişinin salamlaşmaya cavab vermədiyini qeyd olunur.

Son illərdə isə dilin kommunikativ, koqnitiv, emotiv və metadil funksiyaları ilə bağlı tədqiqatlara daha geniş yer verilir. Mövcud elmi ədəbiyyatda qeyd olunan problemlə bağlı məqalə və monoqrafiyalarda irəli sürülən fikir və mülahizələr təsdiq edir ki, nitq kommunikasiyası artıq ümumi dilçilik daxilində qapanıb qalmaqdan kənara çıxmış, yeni elmi istiqamətə çevrilmişdir. Kommunikasiyanın altı əsas funksiyasını - referentiv, emotiv, koqnitiv, poetik, metadil və faktik funksiyaları vardır. Bu funksiyalardan biri olan emotiv funksiya həm verbal, həm də qeyri-verbal vasitələrlə ifadə olunur [96, 27].

Nitq funksiyaları bütünlükdə nitq fəaliyyətinə deyil, ayrı-ayrı nitq faktlarına məxsus olan funksiyadır. «Nitqin aşağıdakı funksiyaları vardır: emotiv funksiya, poetik (estetik) funksiya, magiya funksiyası, fatik (kontakt) funksiya, nominativ (marka) funksiya, diakritik funksiya» [9, 13].

İnformasiyanı ötürmək üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə olunur. Dil və nitq belə vasitələrdəndir. Adresant informasiyanı müəyyən şəkildə formalaşdırır, onu dil və ya nitq vasitəsilə müəyyən bir dilə uyğun gələn kod şəklinə salır. Kodlaşdırma dilin leksik və qrammatik vasitələrinin köməyi ilə aparılır. Bu kodlaşmanın mexanizmi həm informasiyanı ötürənə, həm də onu qəbul edənə məlum olur. Əks təqdirdə, informasiyanın ötürülməsi və qəbulu prosesində çətinlik yarana bilər.

Deməli, məlumatın ötürülməsi verbal (sözlə) və qeyri-verbal vasitələrlə həyata keçirilir. Verbal kommunikasiya sözlərlə yaradılan ünsiyyətdir [77, 7].

Emosiya özündə müxtəlif hadisələri birləşdirir. Emosiya həm emosional reaksiyadır, həm də emosional vəziyyətdir. Emosional leksika dil daşıyıcılar tərəfindən dilin öyrənilməsi prosesində mənimsənilir. Emosional reaksiya ilə bağlı olan qeyri-verbal ifadə vasitələri də insanlarda həyat boyu formalaşır. Mimika və jestlər uşaqlıqdan formalaşır. Emotivdən dildə paralingvistik vasitələrlə (mimika, jest, bədən hərəkətləri), supersegment vasitələri (intonasiya, ton, tembr, səsin ucılığı) qeyri-verbal kontekstlə (nitq situasiyası), verbal kontekstlə (emosional vəziyyətin əlavə təsviri) reallaşır.

Dildə ünsiyyətin təbiiliyini təmin edən kifayət qədər emotiv vasitələr vardır. Emosiyanın xüsusiyyətləri, onların qrup xarakteri, polisemantikliyi, emotiv vasitələrin polifunksionallığına təsir göstərir. Bu cəhət emotivlərin dildə istifadə olunmasında və başa düşülməsində çətinlik yaradır. «Buna bax!» konstruksiyası müxtəlif situasiyalarda, fərqli intonasiya ilə deyilməsi təəccüb, heyrət, ikrah və s. ifadə edə bilər.

Emosiya subyektiv psixoloji vəziyyətdir. Bu vəziyyət danışan (adresat) və dinləyənə (adresant) də aiddir. Danışanın və dinləyənin emosional vəziyyətləri fərqli və oxşar ola bilər. Emosiya fərdin nitq prosesindəki halı, bu proses zamanı baş verən hadisələrə, eləcə də nitq prosesinin iştirakçılara münasibəti, həmçinin insanın psixoloji və fizioloji xüsusiyyətləri ilə bağlı olduğundan müxtəlif şəkillərdə özünü göstərə bilər. Fərdlərin emosional vəziyyətlərinin eyniliyi nisbi səciyyə daşıyır.

Nisbi eynilik fərdlərin eyni zamanda sevinməsində, kədərlənməsində, qəzəblənməsində və s. təzahürünü tapır. Bu vəziyyətlərin dəqiq ölçü hədləri olmadığından onları bərabərləşdirmək də mümkün deyildir.

«Sakit olmaq» emosional gərginliklər arasındakı neytral vəziyyəti ifadə etmək üçün istifadə olunan dil vasitəsidir. Bu feilə semantik cəhətdən yaxın olan başqa feillər də vardır: narahat olmamaq, nigaran olmamaq, nigaran qalmamaq, əsəbiləşməmək, hirsələnməmək, sakitləşmək, sakitləşdirmək, sakitləşdirə bilmək və s. Bütün bu sıradakı feillərin danışq aktlarındakı funksiyaları müxtəlifdir. «Əlbəttə, bu saat mən onu sakitləşdirə bilərdim, deyərdim ki, əzizim, dostum, heç nigaran qalma» [236]. Nümunədə emosional vəziyyətində gərginlik olan şəxs haqqında danışılır. Obrazın emosional vəziyyətini mənfi emosiyadan neytral emosiyaya gətirmək üçün onu sakitləşdirmək lazımdır. Adresant oxucuya ünvanladığı nitq aktında haqqında bəhs olunan obrazı neytral emosional vəziyyətə gətirmək iqtidarında olduğunu söyləyir. «Dostum, heç nigaran qalma» ifadəsi nigarançılıq keçirəni sakitləşdirmək, neytral emosional vəziyyətə gətirmək üçün istifadə edilir. Təbii ki, ünsiyyət prosesində tərəflərdən birinin istifadə etdiyi bu vasitələr digər tərəfin emosional vəziyyətini dərhal dəyişdirə bilmir. Ümumiyyətlə, tərəflərin emosional vəziyyəti onların bir-birinə ünvanladığı nitq aktlarından tam asılı deyildir. Başqa bir nümunəni nəzərdən keçirək:

«Sakit ol, dedim, arxayınçılıqdır daha, Solmaz dedi ki, sakitəm daha, görmürsən sakitəm? Lap sakit ol, dedim, lap, lap istəyirsən bir az ağla, ağla bir az, ürəyin boşalsın. Yox, dedi, ağlaya bilmirəm, ağlaya bilmirəm, çünki daha Şahin bizimlə qaldı. Elədir, dedim, ağlama. Şahin bizimlə qaldı. Çünki belə olmalı idi, mən bilirdim ki, belə olacaq, lap əvvəldən bilirdim ki, Şahin bizimlə qalacaq, ağlama, dedim, ağlama, qurtardı daha, hər şey qurtardı. Ağlamıram, dedi, bu elə-belədir, ağlamıram, fikir vermə» [216, 258].

Bu nümunədə də tərəflərdən biri digərini neytral emosional vəziyyətə gətirmək istəyir. Göründüyü kimi, Solmazın neytral emosional vəziyyətə gəl-məsinə kömək edə biləcək vasitələrdən biri onun

ağlamasıdır. Ağlamaq insanın psixi-fizioloji vəziyyətlərindən biridir. İnsan qəmdən, kədərdən və ya sevincdən ağlaya bilər. Bütün bu hallarda insanın daxili gərginliyi qismən aradan qalxır. Yuxarıdakı nümunədə tərəflərin yaxın emosional vəziyyətdə olması aşkar hiss olunur. Burada emosional vəziyyətin ifadəsi həmin vəziyyətdən çıxmaq yolu, eləcə də bir tərəfin digərini sakitləşdirmək, yəni neytral emosional vəziyyətə gətirmək istəyi ilə ifadəsini tapmışdır.

Paralinqvistik vasitələr nitqi müşaiyət etməklə kommunikasiyanın emosional tərəfini tamamlayır, müsahibin həmin andakı vəziyyəti barədə əlavə məlumat verir (sakit, həyəcanlı, inamlı, yorğun). Paralinqvistik vasitələr dil vahidləri ilə paralel istifadə oluna bilər. Supersegment vasitələr hökmün mənasının tamamlanmasında əhəmiyyətli rol oynayır və dialoji nitqdə geniş istifadə edilir.

Dialoji nitqdə emosional vəziyyətin birbaşa ifadəsi qeyri-verbal vasitələrin köməyi ilə olur. Məsələn, əlini əlinə vurmaq, fit çalmaq, ah çəkmək və s. Bu vasitələri nitq müşaiyət edə bilər. Emotivlərin dildə istifadə olunmasının xüsusiyyətlərindən biri onların kontekstuallığıdır. Onların mənası konsituasiya ilə birbaşa bağlıdır.

Nidalar daha çox danışq dilində işlənir. Bununla belə, onlar həm şəraitlə, həm də əsas hökmlə birbaşa bağlıdır. Nidalar onları səsləndirən şəxsin daxili vəziyyətini ifadə edir. Yazıda bu vəziyyəti başa düşmək çətindir. Eyni bir nida müxtəlif şəraitlərdə bir-birinə zidd olan emosiya-ları göstərə bilər. Çoxmənalı sözlərdə belə xüsusiyyət yoxdur. Məsələn, ingilis dilində ooh həm ağrını, həm məmnunluğu, ləzzəti ifadə edir.

III FƏSİL

EMOSIONALLIĞIN QEYRİ-VERBAL İFADƏ VASİTƏLƏRİNİN REALLAŞMA XÜSUSİYYƏTLƏRİ

3.1. Qeyri-verbal ifadə vasitələrinin bədii mətndə təsvirlə verballaşması

Söz və dilin başqa vasitələri ilə ifadə olunan informasiya verbal informasiyadır. Dil vasitələri ilə ifadə olunmayan, danışan və onun danışığın mövzusunə münasibəti göstərən ekstralinqvist informasiya qeyri-verbal informasiya adlanır və qeyri-verbal və ya averbal ifadə vasitələri təzahür edir, ötürülür.

Nitqin emosional konteksti nitqin məntiqi məzmununa müxtəlif şəkildə uyğun gəlir. Bununla belə, emosional kontekst nitqi gücləndirir. İnsanlar emosional kontekstə daha çox inanırlar. Emosional vəziyyət fərdin hadisəyə münasibətini daha dəqiq ifadə etdiyinə görə adresatda, çox vaxt adekvat reaksiya oyadır. Adresat adresantın halına acıyır, ondan çəkinir, qorxur və s.

Ağlamaq, gözləri yaşarmaq, gözləri gülmək, gözləri hədəqəsindən çıxmaq, səsi titrəmək, dili topuq vurmaq, dişi-dişinə dəymək, dizi əsmək və s. bu tipli sözlər isə müəyyən emosional vəziyyətin təsiri nəticəsində meydana çıxan hallardır. Deməli, emosional vəziyyəti adlandıran sözlər insanın müəyyən emosional vəziyyətini birbaşa ifadə edirsə, averbal ifadə vasitələri yaranmış emosional vəziyyəti təsvir edir. Şifahi nitqdə bu vəziyyətlərin təsviri olmur. Bunun müqabilində şifahi nitqin iştirakçısı qeyd olunan vəziyyətləri görür, müşahidə edir. Şifahi nitqi eşidən, lakin onu canlandıranı görməyən iştirakçı isə nitqi yalnız eşidir. Bu halda o, danışanın emosional vəziyyəti ilə bağlı onun səsi əsasında nəticə

çıxarır [174, 81].

Emosiyanın qeyri-verbal işarələri də müəyyən formada kodlaşdırılmış vasitələrdir. Bu vasitələr insanın səsində, onun psixoloji və ya fizioloji vəziyyətində təzahürünü tapır. Ünsiyyət prosesinin iştirakçıları emosiyanın qeyri-verbal kodları haqqında biliklərə malik olurlar. Bu biliklər həyat boyu insanlarda formalaşır.

«Kərim kişi yenə zənlə bayıra baxdı və yenə də dodaqaltı dedi:

- Kəsən şey deyil bu!

Cavanşir üşüyə-üşüyə mətbəxə boylandı və tez-tələsik:

-Sabahın xeyir! - deyib daha tamam-kamal ağarmış başını qaşıya-qaşıya arakəsmədəki əlüzyuyana tərəf getdi.

Kərim kişi oğlunun ardınca tərs bir nəzər saldı, heç nə cavab vermədi və bundan sonra özünə də məlum oldu ki, səhər-səhər yataqdan yaman hirsli qalxıb» [216, 298].

Bu nümunədə obrazların daxili aləmini açmaq üçün müəllif müəyyən emotiv leksikadan istifadə etmişdir. Bununla belə, həmin vahidlər emosional vəziyyəti birbaşa deyil, dolayısı ilə ifadə edirlər.

«Kərim kişi oğlunun ardınca tərs bir nəzər saldı, heç nə cavab vermədi və bundan sonra özünə də məlum oldu ki, səhər-səhər yataqdan yaman hirsli qalxıb» cümləsində Kərimin emosional vəziyyəti ilə bağlı olan müxtəlif leksik vahidlər vardır. «Hirsli olmaq» insanın sakit vəziyyətdə deyil, neqativ vəziyyətdə olmasını ifadə edir. Kərim kişi ona görə hirslidir ki, dünəndən yağan qar kəsmək bilmir. Qar kəsmədiyindən oğlu işə gedə bilmir. «Yataqdan yaman hirsli qalxmaq» ifadəsində isə emosional vəziyyətin müxtəlif səviyyələri ifadəsini tapır. Yataqdan hirsli qalxmağın səbəbi daha əvvəlki hadisələr ola bilər. Müəllif nitqində emosional vəziyyətin ifadə olunması imkanları genişdir. Yuxarıdakı nümunədə emosional vəziyyətin qradasiyası vardır. «Kərim kişi yataqdan yaman hirsli qalxıb» ifadəsi ilə «Kərim kişi yataqdan hirsli qalxıb» ifadələri arasında fərq ikinci ifadənin «hirsli olmağın» neytral vəziyyətinə uyğunluğu, birincinin isə gücləndirmə dərəcəsinə yaxınlaşmasındadır. Əgər nitq hissələrindən sifətdə əlamət və keyfiyyətin

dərəcələri varsa, müəllif nitqində emotivlərin müqayisəsi aşkar olunur.

Bədii əsərdə yaradılan obrazlar həm müəllifin, həm özlərinin, həm bu əsərdəki başqa obrazların onlar haqqındakı fikirləri, eləcə də dialoji nitq prosesində oxucu ilə tanış edilir. Bədii əsərdəki surət öz yaşamı, fəaliyyəti ilə nəzərə çarpır. Ümumilikdə isə bu obraz yazıçı və ya müəllif tərəfindən yaradılır. Yazıçının qələmə aldığı əsərin ideyasını, müəllifin onlara münasibətini canlandıran surətlər istər-istəməz həyat və gerçəkliklə bağlı obrazlardır. Çünki hər bir əsərdə müəyyən həyat mənzərəsi yaradılır. «İctimai şüur ictimai varlığın inikasıdır» kimi materialist yanaşma prinsipi də bədii əsərdəki surətlərin öz hissləri, təfəkkürü həyat və davranış tərzləri, əxlaqi-etik keyfiyyətləri, bilik və bacarıq səviyyələri, hadisələrə münasibəti ilə seçildiyini təsdiqləyir. Deməli, bədii əsərdəki surət və obrazlar da insanlardır. Bu surətlərin davranışında, eləcə də nitqində həyatdakı prototiplərinə oxşar cəhətlər üzə çıxır. Hər bir insan həm hərəkət-davranışında, həm də hiss-emosiyalarında fərdidir. Bədii təsvir reallıqla sıx bağlı olmalıdır. Bu bağlılıq obrazların fərdi xüsusiyyətlərinin açılmasında, onların hiss və emosiya aləminin oxucuya çatdırılmasında, ekspressivliyin göstərilməsində reallaşır. Hər bir surətin nitqi və davranış tərzini, hal və vəziyyəti bu surətin daxili aləminin açılması üçün vacibdir. Qeyd edilənlər emosionallığın qeyri-verbal şəkildə təzahürünü tapan formalarının dil vasitələri ilə reallaşma xüsusiyyətlərini bədii əsərlərdəki nümunələr üzrə açmağın mümkünlüyünü təsdiq edir. Emosionallığın qeyri-verbal ifadə vasitələri şifahi nitq materialı və bədii əsərlərdəki nümunələr üzrə öyrəniləndir.

Ədəbiyyatda emosionallığın ifadə olunmasının qeyri-verbal və fonasiya vasitələrinin olması qeyd olunur [55, 47; 67, 34]. Bu iki vasitə informativ, kommunikativ, koqnitiv, ekspressiv, tənzimləyici və təsviri funksiyaları yerinə yetirərək mənanın və emosiyanın ötürülməsini zənginləşdirir, ünsiyyət iştirakçıları arasında münasibəti, eləcə də fərdi emosional vəziyyəti aydınlaşdırır. Hər iki vasitə, əslində, qeyri-verbaldır. Onların fərqləndirilməsinin əsasında səs və bədən hərəkətləri meyarları qoyulur. Fonasiya vasitələri ekstralingvistik amillərdən olan ah,

ağlamaq, öskürmək, gülmək, çığırtı, nəfəsalma və pıçıltını, paralingvistik vasitələrdən səsin gücü, tonu, diapazonu, diksiya, artikulyasiya, tembr, temp, pauza, ritm, melodikanı, prosodiyadan fraza vurğusunu, sintaqmatik vurğunu, məntiqi vurğunu, ton və intonasiyanı əhatə edir. Dil və səs sıx əlaqədədir. Nitqin səs parametrlərindən istifadə etmək texnikası və xüsusiyyətləri nitq mədəniyyətində, ritorikada, kommunikasiya nəzəriyyəsində araşdırılır. Səsin tonunu qaldırmaq və ya aşağı salmaq, intonasiya, səsin gücünün artması və ya azalması, pauzanın davamlılığı və xarakteri, nitq tempinin və ritminin dəyişməsi, səs tembrinin dəyişməsi kimi amillərin hər biri informativliyə malikdir. Bu informativlik kommunikasiya prosesində iştirak edənlərə əlavə məlumatın verilməsinə xidmət edir. Səs emosional vəziyyətlə bağlı informasiyanın daşıyıcısı kimi çıxış edir [156, 82]. Bunu konkret nümunələr əsasında nəzərdən keçirək.

«Ruhu Mahmudun səsindəki yalvarış maraqlandırmışdı. - Elə şeyi xahiş eləməzlər, Mahmud. Mahmud, Ruhun titrəyən nəfəsini öz boynunun dalında hiss etdi.

- Əlbəttə, xahişdir. Ruhun səsi Yetim Segahla sızlayan kaman kimi inildədi» [227].

Bu nümunədə «səsindəki yalvarış» ifadəsi Mahmudun emosional vəziyyəti ilə bağlı informasiya daşıyır. Səsdə yalvarış amilinin olması qiymətləndirmə əsasında müəyyənləşir. Mahmudun səsindəki yalvarış tonu Ruhun subyektiv qiymətləndirməsi kimi verilmişdir. Bu halda səsdəki yalvarış adresantda (Ruhda) maraq hissini oyatmışdır. Yalvarmaq emosional vəziyyətin təzahür formasıdır. Yalvarmaq qorxu, həyəcan, təlaş emosiyaları nəticəsində meydana çıxıb bilər. Əsərdən götürülmüş fraqmentdə Mahmud Ruhdan xahiş edir. Onun səsindəki yalvarış bu xahişin yerinə yetirilməyə biləcəyi qorxusundan yaranır. Qorxu hissi Mahmudun nəfəs almasına da təsir göstərmişdir. Mahmudun nəfəsinin titrəməsi də emosiyanın fonasiya ilə ifadəsidir. Ünsiyyət iştirakçıları bu fonasiya vasitələrindən həm özlərinin, həm də başqalarının emosional vəziyyəti ilə bağlı nəticə çıxarırlar. Nümunədə fonasi-

ya vasitəsi səsin tembrinin, gücünün dəyişməsi, nəfəsalmanın neytral ritmdən çıxması şəklində özünü göstərir. Dialoq iştirakçıları səsi və nəfəsalmanı eşidirlər. Oxucu isə bunları eşitməz. Fonasiya vasitələrinin oxucuya çatdırılması üçün müəllif təsvirdən istifadə etmişdir.

İkinci cümlədə fonasiya vasitəsinin təsviri müqayisə yolu ilə verilir: səsi Yetim Segahla sızlayan kaman kimi inildədi.

«- Mahmud... Bu səsdəki, bu nəfəsdəki son çağırış, son yalvarış, son qəhər Mahmudun qıfıllanmış dilini açdı. Onun əli Mərziyənin saçlarını sığalladı» [IQ].

Bu nümunədə müəllif fonasiya vasitələrinin hər ikisi barədə informasiyanı ötürmək üçün onları yəni «səs» və «nəfəs» sözlərini sinonim kimi işlətməmişdir. Müəllif nitqindəki «son çağırış, son yalvarış, son qəhər» söz birləşmələri adresantın emosional vəziyyətindən xəbər verir. Hər üç ifadə qorxu emosional konseptinin periferiya vahidləri funksiyasında çıxış edir. «Qəhər» sözü həm də «qəhərlənmək» emosional vəziyyətini ifadə edir. Danışan qəhərlənmişdir. Qəhərlənmə fonasiya vasitələrində, yəni danışanın səsinə və nəfəsinə özünü göstərir.

«O məni sevdi. Sevməsə səsinə inilti olmazdı» [224].

Fonasiya vasitəsi səsdəki iniltidir. Səsin iniltili olması onun tembrinin dəyişməsinin nəticəsidir. Emosional vəziyyət verbal deyil, fonasiya vasitəsinin təsviri ilə oxucuya çatdırılır. Ünsiyyət prosesinin iştirakçısı isə bu fonasiya vasitəsinə eşitmə ilə qavrayır və qiymətləndirir.

«- Tez olun, kursu dəyişin! Mahmud elə bağırdı ki, onun səsi qorxudan nə edəcəyini bilməyən Ruhun aqlını başına gətirdi» [224].

Fonasiya vasitəsinin təsviri məqsədlə müəllif «bağırmaq» felindən istifadə etmişdir. Bağırmaq emosionanın verbal ifadə vasitəsi deyildir. Bu fonasiya vasitəsi olub səsin gücünün və tonunun qalxmasını ifadə edir. «Bağırmaq» hirsənlənmək, qeyzlənmək, əsəbiləşmək kimi emosional vəziyyətin səsdə təzahürü kimi qəbul oluna bilər.

Emosionallıq nitqin tembrilə sız bağlı şəkildə təzahür edir. Tembr bu və ya digər emosional vəziyyətin göstəricisi kimi çıxış edir. Emosionanın təyin etməyə imkan verən tembrə emosional tembr deyilir [103, 3].

Müsbət emosiyalar yarandıqda tembr yumşalır, xoşagəlimli, şirin olur [54, 24].

Dildə, o cümlədən də Azərbaycan dilində səsin xoş xüsusiyyətlərini bildirmək üçün müxtəlif sözlər işlədilir. Səsin mehribanlıq, həlimliyi, yumşaqlığı, şirinliyi, ürəyəyatımlığı və s. bu qəbildəndir. Bu sözlər fonasiya vasitəsinin təsviri məqsədilə nitqdə yer alır. Təbii ki, hansı səsin şirin, hansının həlim, yumşaq və s. olmasını dəqiq müəyyənləşdirmək mümkün deyildir. Bunun üçün konkret meyarlar yoxdur. Lakin kommunikasiya prosesində tərəflər səsin bu xüsusiyyətlərini hiss edir və onu qiymətləndirirlər. Səsi həlimləşdi, səsi yumşaldı, səsinə yumşaldı, səsinə şirinlik qatdı, səsi mehribanlaşdı, mehriban səslə dedi, həlim səslə dedi, mehriban-mehriban danışdı, mehribanlıqla dedi, şirin səslə çağırırdı və s. bu kimi ifadələr Azərbaycan dilində emosional tembr və beləliklə fonasiya vasitəsinə ifadə edən birləşmə və ifadələrdir.

“Yox, mənim bəzəməmdir. Rəhim dikəlik. Səsində mülayimlik, mehribanlıq var. Köçlərində əriyib-itən qədər gəlişli, gödək ömürlü bir hiddətin əvəzi ehtiram var” [224].

«- Sağ ol, oğlum. Qadının xoş səsi, mehriban çöhrəsi Mahmudu tərəddüd etmədən ikinci sualı verməyə cəsarətlənirdi» [224].

Nümunədə səsin xoşluğu ilə yanaşı, çöhrənin mehribanlıq diqqət mərkəzinə çəkilməmişdir. Çöhrənin vəziyyəti fonasiya deyil, avverbə ifadə vasitələrinə aiddir.

«- Hacı!.. Oyandı? Səndən gizli nə işim olacaq, bəri yaxın gəl. Qocanın səsi həyəətə yırtıcı kimi çıxmış Məhini toxtatdı[224].

Bu bir cümlədə həm adresantın, həm də adresatın emosional vəziyyəti ilə bağlı informasiya vardır. Qocanın səsi həlim və mülayim, mehribandır. Bu onun emosional vəziyyətində toxtaqlığı da ifadə edir. Lakin «həyəətə yırtıcı kimi girmək» ifadəsi Məhinin qəzəbli olmasını göstərir. Emosional vəziyyət müstəqim verbal vasitə ilə deyil, təsvir yolu ilə verilmişdir. Daha doğrusu bir söz - «yırtıcı» sözü emosional vəziyyəti səciyyələndirir. Bu zaman qiymətləndirmə assosiativ şəkildə gedir. İnsan yırtıcıya, canavara, vəhşiyə bənzədildikdə onun emosio-

nal vəziyyətində qəzəbin, hirs və hikkənin çox olması nəzərə alınır. Nümunədə Qocanın həlim, mehriban səsi «yırtıcıya» dönmüş şəxsin emosional vəziyyətini neytrallığa doğru dəyişir. Məhi toxdayır və ya sakitləşir.

«Məhi öz səsindən heyrətləndi. Bu səsdə bir günahkarın etirafı, yalvarışları vardı. Məcid əmi: «Allah heç kimin yaxasını azara-bezara tənıtmasın. Mənimki belədir, bununku Allah bilir nədir», - deyə düşündü. Məhinin səsindəki yalvarışı ayrılıq dəminin kədərinə bənzətdi. - Burda müalicə oluna bilməzsənmi?»

Emosional tembrlə bağlı fonasiya vasitələri mənfi xüsusiyyətləri göstərir. Səsin kobudluğu, səsin kəskinliyi, səsin əsəbə toxunması və s. mənfi emosiyaların fonasiya vasitələridir. Səsin gücü də ifadəyə emosionallığın müxtəlif çalarlarını verir. Bu zaman tembr və səsin ritmində dəyişmələr baş verir. E.M. Vanyakina alman dilinin fonasiya vasitələrini tədqiq edərkən səsin tembr və ritmi, eləcə də gücü ilə əlaqəli fonasiya vasitələrini qeyd etmiş, həmin vasitələrin dildə müxtəlif yollarla təsvir edildiyini aydınlaşdırmışdır [58, 9].

«Elmiranın səsi təsadüfdən donmuş, quruyub qalmış heykəllərə hərəkət, tərpaniş verdi. Xəlilin anasının dəhşət dolu sakit səsi eşidildi.

- O pulla... Sərinənin gözləri dolmuşdu. Nə isə yaxşı bir söz demək istəyirdi, lakin səsi tez qırıldı. Onun təzinə dəyən kimi bircə dəfə inildəyib sınıan sızıltılı səsi.

Məni dolayırsan, ə?... Boğazında boğulub çıxan səsində yüz yaxşılığın bircə pisliklə unudan adam hiddəti vardı. - Evimiz ola-ola aşxanaya nə üçün gedəydik? Bu sözlərim onu yumşaltmadı. İldırımın çaşdırmaq üçün bir fənd işlətdim:

- Əlinin batqın, quyunun dibindən gələn səsi yenə qalxdı, onun yatıq sinəsi yenə qabardı, üzünün əzaları zol-zol durub tarıma çəkildi, qalın qaşları enli alını sızıb dərin bir qırıqla kəsdi, gözləri körüyün yelliyyə tutulmuş kösövlər tək alışıb yanmağa, alovlanmağa başladı:

- Necə mundar idi səsi, necə yalan idi dedikləri!.. Nə qədər həssas olarmış fırlıdaqlar! Mən başımı qaldıran kimi gözümdən aldı ki, bu

uzun çərənləməyinə inanmıram.

Həkimlər içəri doluşanda onların araladıqları qapıdan qəbul otağına Murtuz Sadıqovun gur səsi aşıb doldu”[224].

İfadənin təsvir keyfiyyətini müəyyənləşdirən, nitqə obrazlılıq və emosional çalarlıq gətirən ekspressivlik üçün əsas dil materialı emosional-ekspressiv sözlər olsa da, fonasiya vasitələri ilə təsvir emosional vəziyyətin daha dərindən açılmasına, ovqatın geniş şərhinə imkan verir. Hiss, əhval-ruhiyyə, subyektiv münasibətlər ifadə etməsi ilə fərqlənən fonasiya vasitələri bədii dilin yaranmasında mühüm vasitə kimi istifadə olunur. Onların mətnyaratmadakı rolu da mühüm və əhəmiyyətlidir. Fonasiya vasitələrinin təsviri üslubi keyfiyyətlər kəsb edir. Bu baxımdan onların üslub elementləri kimi öyrənilməsinə də ehtiyac hiss olunur. N.M.Razinkina göstərir ki, «emosional və ekspressiv cəhətlərin tədqiqi, milli dil vasitələrinin onların ifadəliliyinə görə öyrənilməsi linqvistik-üslubiyyatın əsas problemlərindən birini təşkil edir» [146, 5-6].

İ.Qarayevin «Kölgə» əsəri insanlararası münasibətlərə, ictimai və sosial həyata həsr olunmuşdur. Müəllif əsərdə yaratdığı obrazların daxili aləmini açmağa xüsusi diqqət vermişdir. Onun təsvirləri canlılıq və ifadəlilik baxımından seçilir. Dərin ümumiləşdirmə məhsulu kimi qələmə alınan surətlərin fərdiliyi, emosional təbiətləri, əxlaqi və mədəni səviyyələri, psixoloji vəziyyətləri, davranış tərzləri həyati şəkildə təsvir olunmuşdur. Əsərdə emosionallığın həm verbal, həm qeyrpi-verbal, həm də fonasiya vasitələri kifayət qədər çox nəzərə çarpır. Bu isə müəllif təhkiyəsinin emosionallığını, inandırıcılığını artırır. Qeyd olunan əsərdə digər fonasiya vasitələrinə aid xeyli sayda nümunələr aşkara çıxır. Həmin nümunələrdən bir qismini nəzərdən keçirək.

Qeyd olunduğu kimi, emosiyanı ifadə edən fonasiya vasitələri müxtəlifdir. Bu vasitələr arasında səs aparıcı rol oynasa da, digər vasitələrdən də geniş istifadə olunur. İnsan dərdini, kədərini, üzgünlüyünü, uğursuzluğunu, qəhərlənməyini və s. bürüzə verərkən «köks ötürür», «ah çəkir». Ah çəkmək, köks ötürmək fonasiya vasitələridir. Bu zaman çıxarılan səs nəfəsin verilməsi ilə reallaşır. Köks ötürmək daxili

təbəddülat prosesində yaranır. İnsan dərini, kədərini daxilən yaşayır, ürəyində nələrisə çək-çevir edir. Bu prosesdə son qərarı qəbul etməyin çətinliyi pis fikirlərdən ayrılmaq, ruhi sakitlik vəziyyəti almağı tələb edir. Belə hallarda ah çəkilir və ya köks ötürülür. Sanki pis fikirləri insan nəfəs verməklə özündən uzaqlaşdırmaq istəyir. Ah çəkmək, köks ötürmək anında insan qismən yüngülləşir.

«- Kimin dərdi yoxdur?!

- Dostumun bir sözü yadıma düşdü: «Qüssənin də yaxşısı, yamanı olur. Dərdin də yağlısı, yavanı olur». Ruh güldü: - Dostun qəmi, qüssəni növlərə ayırıb. Mahmud danışmadı. Sükut xeyli çəkdi. Ruh dilləndi: - Məndən incidin? Mahmud köksünü ötürdü» [224].

İki surət arasında gedən kommunikasiya prosesində «dərdlənmək» emosional halının mövcudluğu birinci cümlədən aşkar olur. Bu sual cümləsi adresatı pis fikirlərdən uzaqlaşdırmaq kommunikatativ niyyəti ilə verilmişdir. Hamının dərдинin olması adresatı öz dərдинə real müstəvidən baxmağa çağırışdır. Məhz bu çağırışın nəticəsidir ki, adresat dostunun dediklərini yada salır. O, bununla dərдинin böyüklüyünü diqqət mərkəzinə çəkir. Onunku «yaman» dərddir, «yavan» dərddir. Ona görə də ona təsəlli verməyin yeri deyil. Adresat məsələyə əvvəlki münasibətini saxlamaq və yenə də tərəf-müqabilini sakitləşdirmək istəyir. Bu məqamda o, hətta gülür. «Ruh güldü: - Dostun qəmi, qüssəni növlərə ayırıb». Adresant dərдин, kədərin, qüssənin növləri olmadığını söyləyir. Yəni dostun düz demir, dərдин növləri olmur. Kommunika-siyanın davamında pauza yaranır. «Mahmud danışmadı. Sükut xeyli çəkdi». Bu iki cümlə fonasiyanın sükut və ya pauza ilə verilməsidir. Mahmudun emosional vəziyyətində dəyişmə baş vermir. Onun danış-maması bunu ifadə edir. Sükutun, pauzanın müddəti fonasiyanın inten-sivlik göstəricilərindən biridir. Tərəflər danışmır. Onların emosional vəziyyətlərini dəyişməkdə çətinlik çəkirlər. Həmin məqamda təsəlli verən tərəf üzrxahlıq etmək istəyir. Yalnız bundan sonra Mahmud köks ötürür. Bu məqamda «köks ötürülməsi» məsələnin üstündən keçmək və ya bu mövzuya qayıtmamaq kommunikatativ niyyətini ifadə edir.

Emosional nitq konteksti pauzanı özünə daxil edir. Emosional vəziyyət güclü olduqda nitqdə səslənmə və pauza da bir o qədər güclü olur. Pauza və ya susma fonasiyası qərar qəbul olunmasında qətiliyyətin yoxluğunu, həmçinin düşünmə, ötürülən informasiyanı qiymətləndirmə kimi funksiyaları yerinə yetirir. Mahmud danışmadıqda fikirləşir. O, Ruhun ona dedikləri və ya başqa oxşar məsələlər üzərində düşünür. Qərar qəbul etmək istəyir. Tədqiqatçılar belə sükutu, pauzanı axtarış pauzası adlandırırlar [163, 6].

«- Bizim katibə Sərinənin bayaqkı gedişini onun gözlərinin qabağına gətirdim. İldırımın çiyinləri düşdü, sifəti uzandı. O, «Sərinəyə» xeyli «baxdıqdan» sonra köksünü ötürdü, az qala bağirtıya çevrilən bir səslə dedi».

Bu kontekstdə adresant adresata baş vermiş hadisəni xatırladır. Sərinənin getməsi adresat üçün məqbul hadisə deyildir. Bu gediş onu kədərləndirmişdir. Adresant hadisəni yada saldıqda adresatın daxili gərginliyi artır, onun emosional vəziyyətində intensivləşmə baş verir. İntensivlik pik vəziyyətinə çatdıqda adresat köks ötürür. Lakin köks ötürülməsi emosional vəziyyəti neytrallığa doğru dəyişmişdir. Adresatın emosional vəziyyəti bir qədər də intensivləşir. Nəticədə köks ötürmək fonasiyası səsin tembrinin və gücünün dəyişməsi ilə əvəzlənir: O, «Sərinəyə» xeyli «baxdıqdan» sonra köksünü ötürdü, az qala bağirtıya çevrilən bir səslə dedi.

Aşağıdakı kontekstdə də emosional vəziyyətin «köks ötürmək» fonasiyası ilə reallaşması özünü göstərir. Hər dəfə ata evə gələndə uşaqlar onun kədərli, qəmli, əsəbi olmasını bilirlər. Bu uşaqların emosional vəziyyətinə təsir göstərir. Onlar mövcud vəziyyəti dəyişmək istəsələr də onu bacarmadıqlarını qət edirlər. Ata bunu hiss edir və bu vəziyyəti təsvir edir: «Köks ötürürdülər, dağılışırdılar, dərəcə hazırlaşmış kimi hərəsi bir kitab götürüb bir tərəfə çəkilibdi».

Köks ötürmək fonasiyası emosional vəziyyətdən çıxmaq istəyi ilə bağlı fonasiyadırsa, «ah çəkmək» emosional vəziyyəti daha intensiv yaşamaqla bağlı fonasiyadır. «Yazıq ana!» Məhi ah çəkib qalxdı, çarda-

ğın başına dolandı. ... Sənə ah-nalədən başqa bir şey verməyən bu azarı bətnində niyə böyütdün, döşlərindən halal süd verib bu haramı niyə böyütdün, ay ana, ay ana!» Nümunədən göründüyü kimi «ah çəkən» tərəf emosional vəziyyətini, dərini bir qədər də dərindən yaşayır.

Fonasiya vasitələri səs və nəfəslə bağlı proseslərdir. İnsanın ağlaması, gülməsi də fonasiya növlərinə aiddir. Ağlamaq və gülmək fikrin, vəziyyətin verbal ifadəsi deyildir. Lakin bu hərəkətlər emosional vəziyyətin yaşantıları doğurduğu hallardır. «Məhinin bədəni lərzəyə gəldi. Onun sinəsindən öküz böyürtüsünə oxşar hönkürtülər qopdu».

«- Adın nədir? Qız başını qaldırdı. Ucadan qəh-qəhə çəkdi. Səsini birdən kəsib Mahmuda kəc baxdı: - Adımı neynirsən?»[224].

Maddi varlığı dərk etmək, onun emosional vəziyyətini qiymətləndirmək, qeyd olunduğu kimi, subyektiv münasibəti ifadə edir. Bununla belə, subyektiv münasibət də insana xas olan psixoloji durumla bağlı olaraq meydana gəlir. İnsanlar müxtəlif milli mədəniyyətlərin daşıyıcıları olsalar da, onların psixologiyasında, emosiya və hisslərində, bu emosiya və hissləri bürüzə vermələrində oxşar cəhətlər çoxdur. Qiymətləndirmə, bir tərəfdən, əsərdəki personajların qarşılıqlı münasibətlərinə hansı mövqedən yanaşma ilə əlaqədardır. İnsanın başqasına münasibəti onun öz maraq, düşüncə, təxəyyül keyfiyyətlərindən asılıdır. Başqa bir asılılıq isə insanın özünün emosional vəziyyətindən irəli gəlir. Gərgin emosional vəziyyət başqalarına münasibətdə də gərginliyə, neqativliyə yol açır. Sevinc emosiyası isə ətrafdakılara münasibətdə də pozitivlik üçün yol açır.

Kommunikasiyada emosional vəziyyətlərin sayı iştirakçıların sayı qədər ola bilər. Yəni hər bir fərd müəyyən emosional halı yaşaya bilər. Eyni zamanda bir neçə fərdin eyni emosiyanı yaşaması da mümkündür. Məsələn, sevinc, kədər ümumi ola bilər. Belə hal mütləq deyildir. Kommunikantlardan birinin emosional vəziyyətdə, digərinin isə neytral vəziyyətdə olması mümkündür. Bir tərəfin digərinin emosional vəziyyətinə təsiri həmişə davamlı və mövcuddur. Aşırı Ələsgərin qoşmasında əks tərəfin emosional vəziyyətində pozitiv vəziyyət yaratmaq

üçün müsbət emosiyanın təlqin edilməsinin zəruriliyi qələmə alınmışdır.

«Can deməklə, candan can əskik olmaz,
Məhəbbət artırar, mehriban eylər,
Çor deməyin nəfi nədi dünyada,
Abad könlü yıxar, pərişan eylər!»

Emosional vəziyyətin subyektiv qiymətləndirilməsi surətlərin nitqində, bu nitqin strukturunda, onların işlətdikləri söz və ifadələrdə üzə çıxır. Surətlər bir-birlərinin nitqinə fonasiya vasitələri, averbal vasitələrlə də münasibət bildirirlər. Bəzən qiymətləndirmə fonasiya və qeyri-verbal vasitələrdə aşkara çıxır. Bədii əsərlərdə yazıçının təsvir vasitələri emosionallığın qiymətləndirilməsi üçün müstəsna rol oynayır.

Nidalar emosional vəziyyətin əsas ifadə vasitələridir. Onlar dildə müxtəlif forma və şəkildə reallaşır. Müxtəlif emosional vəziyyətlərin özünəməxsus nidaları vardır. Nidaların fonasiya vasitələri sırasına daxil edilməsi ilə bağlı müxtəlif fikirlər vardır. Bəzi tədqiqatçılar nidaları fonasiya vasitəsi hesab edirlər və bu zaman həmin sözlərin leksik mənasının olmamasını əsas götürürlər [85; 6; 8; 21].

Bir sıra tədqiqatçılar isə nidaların dilin köməkçi sözlərin aidliyini və nidaların dilin leksik tərkibinə daxil olan sözlər olmasını əsas götürür, onları emotivlər sırasına daxil edirlər. Lakin nidalar yalnız hiss və həyəcanı bildirmir. F.Əhmədov göstərir ki, «nidalar da digər sözlər kimi, semantik cəhətdən təkmənalılıq və çoxmənalılıq xüsusiyyətinə malikdir. Buna görə də bir sıra hallarda nidaların müxtəlif hisləri bildirməsini dəqiqləşdirmək üçün mətn və intonasiya köməkçi rol oynayır. Azərbaycan dilində nidalar leksik-semantik cəhətdən aşağıdakı kimi qruplaşdırılır: 1) emosional nidalar; 2) əmr və müraciət bildirən nidalar; 3) adət və qaydalarla bağlı olan nidalar»[17, 71].

Nida cümlələri cümlə səviyyəsində və cümlədən böyük vahid kimi çıxış edir. Onların struktur tiplərinin formalaşmasında söz sırası rol oynayır.

Qiymətləndirici nida cümlələri həm müsbət, həm də mənfi məzmun

daşıya bilir. Məzmunun mənfiliyi və ya müsbətliyi kontekst əsasında müəyyənləşir. Qiymətləndirici nida cümlələrində emosiyanın ifadəsi deyil, daha çox münasibət və qiymət bildirilir: Gözəl! Çox gözəl! Qəşəng! Əla! və s.

Nida gerçəkliyə emosional münasibəti implisitləşdirir. Emosional-ekspressiv xüsusiyyətlər dialoq kontekstində üzə çıxır, başa düşülür. Nidaların işlənməsinin sintaktik nəticəsi qurulmasında nidaların və ya nidalı birləşmələrin iştirak etdiyi cümlə modellərinin yaranmasıdır. Spesifik danışq modeli ikikomponentli kommunikativ konstruksiyalarla gerçəkləşir. Belə konstruksiyalarda əsas nitq hissələrinə aid vahidin rema funksiyasında çıxış edərək nidanı motivləşdirməsi və ya nida remanın implisit qiymətləndirdiyi tema kimi çıxış etməsində özünü göstərir.

Nida nitqdə yalnız real gerçəkliyə emosional münasibəti ifadə etmək vasitəsi kimi deyil, həm də dilin fatik funksiyasını yerinə yetirən, dialoq iştirakçıları arasında ünsiyyət yaradan, nitq rəbitəsini davam etdirən vasitə olur.

Nida və əvəzlik kimi, mətnaltı mənanı başqa nitq hissələri də yarada bilər. Nidadan fərqli olaraq belə nitq hissələri daha çox faktual informasiya daşıyır. Qeyd edilən şəkildə ifadəsini tapan mətnaltı mənanın başa düşülməsi üçün presuppozisiya vacibdir.

3.2. Ekspressivlik və emosionallığın mimika və jestlərlə ötürülməsinin verballaşdırılması

Ekspressivlik və emosionallıq insanın hərəkətlərində ifadəsini tapır. Kommunikasiya prosesində insan müəyyən hərəkətlər edir, onun üz cizgilərində dəyişmələr baş verir. Eyni zamanda, dəyişmələr insan bədəninin danışq prosesindəki pozalarında da dəyişmələr özünü göstərir. Bu hadisələr hərəkətlə bağlıdır. Həmin hərəkətlər insan iradəsi ilə baş verdiyi kimi, qeyri-iradi də ola bilər. Bütün bunlar insanın psixoloji vəziyyəti ilə əlaqəlidir. İnsanın bədən üzvlərinin, müəyyən orqan-

larının hərəkətləri kommunikasiyada informasiya daşıyıcısına çevrilir. İnformasiya bədən üzvlərinin hərəkəti ilə ötürülür. Bu informasiya verballaşmır. Yəni ötürülən informasiya dilin əsas vasitəsi olan sözlərlə ifadəsini tapmır. Danışiq prosesində adresat və adresant bir-birini görür. Görmə hərəkətlərin də müşahidə olunmasını reallaşdırır. Bədən üzvlərinin hərəkəti nəticəsində ötürülən informasiya vizual müşahidə olunduqda kommunikant onu dərk etdiyi kimi qavrayır. Lakin yazılı dildə olan mətni oxuyarkən oxucu danışanı və dinləyəni görmür. Ona görə qeyri-verbal informasiya yazılı nitqdə təsvir edilir. Bədii əsərdə yazıçı personajların mimika və jestlərini də təsvir edir, bu barədə oxucuya məlumat verir. Nəticədə, qeyri-verbal informasiyanın verballaşması baş verir. Mimika, jest, poza və s. müəllif dilində öz yerini tutur. Oxucu müvafiq təsvirləri təsəvvür yolu ilə qiymətləndirir, ondan müəyyən nəticələr çıxarır. Ekspressivlik və emosionallıq da bu şəkildə oxucuya çatdırılır. Fikrin sözlə ifadəsində çatmayan vahidləri paralinqvistik vasitələr əvəz edir. Çatışmayan vahidlər və ya çatışmayan vahidləri əvəz edən paralinqvistik vasitələr çox zaman ekspressivlik və emosionallıqla bağlı olaraq kommunikasiya prosesində üzə çıxan hərəkətləri, halları əhatə edir. Hisslər, iradi və qeyri-iradi hərəkətlər, fizioloji vəziyyətdə baş verən digər dəyişmələr qeyri-verbal vasitələrlə ifadəsini tapır. «Paralinqvistika qeyri-dil ünsiyyət vasitələrini öyrənən elmdir, paradil -ünsiyyətdə iştirak edən qeyri-dil vasitələrinin məcmusudur. ... Paralinqvistika elminin məşğul olduğu problemlər çoxdur: kinesikanın bütün növləri (jestlərdən pantomimiyaya kimi), bütün tələffüz -fonasiya növləri (danışıqdan vokal sənətə kimi), situativ kontekst mövcud olan bütün ünsiyyət növləri (adi danışıqdan həkimlə söhbətə kimi)» [38, 233-234].

Paralinqvistikada mimika xüsusi yer tutur. Mimika danışanın üzünün ifadələrini əhatə edir. Mimika üz əzələlərinin hərəkəti ilə baş verir və bu əzələlər müəyyən dayanıqlı vəziyyət aldıqda bu və ya digər mimik hərəkət tamamlanmış olur. Mimika ekspressivliyin və emosionallığın əsas daşıyıcılarındanır. Psixosomatik proses olan qızarma, ağarma

və belə qütbləşmənin aralıq vəziyyətləri də mimikaya aiddir. Mimik vasitələr mətndə müvafiq mimikanın təsviri və ya adlandırılması ilə verilir.

Mimika ilə bağlı qeyri-verbal ifadə vasitələri çoxdur. Bədii ədəbiyyatda verballaşdırılan belə vasitələr konkret nümunələrin təhlili əsasında təyin olunur.

«Anasını, yerə döşənən Salatını, qorxudan rəngi ağarıb dodaqları titrəyən Mələyi, atasının heybətli, qorxunc sifətini gözünün qabağına gətirdi» [228, 25].

Bu nümunədə mimik vasitələr sırasına daxil edilən psixosomatik «rəngi ağarmaq» hadisəsi adlandırılmışdır. Rəngin ağarması müəyyən hiss və emosiyaların təsirindən baş verir. «Rəngi ağarmaq» üzdə, sifətdəki rəng dəyişikliyi. Neytral vəziyyətdən fərqlənən rəng effektidir. Üzə və sifətə aid olmaq cəhətdən frazeoloji birləşmənin müxtəlif variantları qeydə alınır: üzə ağarmaq, sifəti ağarmaq, rəngi ağarmaq. Sonuncuda «sifət» mənası eksplisit şəkildədir. Ona görə də sifəti ağarmaq, üzə ağarmaq və rəngi ağarmaq ekvivalent mənalı birləşmələrdir. Hər üç birləşmə psixosomatik vəziyyəti ifadə edir və mimikaya aid edilir.

Ağarmaq - qızarmaq antonim cüt təşkil etmir. Bununla belə, dildə sifəti (üzü, rəngi) qızarmaq ifadələri, habelə üzə (sifəti) qaralmaq, üzə (sifəti) bozarmaq, sifəti (üzü) allanmaq, sifəti (üzü) od tutub yanmaq kimi frazeoloji birləşmələr də vardır ki, bunlar da psixosomatik halın göstəriciləridir. Yuxarıda verilmiş nümunədə rəngin ağarması səbəbi də göstərilmişdir (qorxudan rəngi ağarıb, dodaqları titrəyən Mələyi). Göründüyü kimi, bu nümunədə «qorxu» baza emosiyasının təsirindən rəngin ağarması hadisəsi adlandırılmışdır. Sifətdə baş verən fizioloji proses qorxunun təsirindən qeyri-iradi şəkildə getmişdir. Qeyri-verbal informasiya sifətin rənginin dəyişməsi ilə bağlıdır. Bunu rəngi dəyişən adamı müşahidə edən və ya görəni şəxs hiss edir. Bədii əsərdə müəllif bunu başqa bir personajın müşahidəsinə əsaslanaraq verir.

«Athı papirosun işığında kişinin ağarmış sifətini gördü» [228, 320].

Bu nümunədə psixosomatik vəziyyət baş vermişdir. Yəni kişinin rəngi artıq ağarmışdır. İkinci personaj sifətin ağarmasını həтта siqaret işığında belə hiss edir. Müəllif Cahandar ağanın ifrat çox hirsələnmesini, məhz əlavə vasitələri əsərə daxil etməklə təsvir edir. Burada əlavə vasitə papiros işığında rəngin ağarmasının hiss edilməsini nəzərə çarpdırmaqdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, psixosomatik mimik vasitə sayılan rəngin dəyişməsi rəngin qaçması ilə də ifadəsini tapır. «Şamxalın rəngi qaçdı. Yenicə uzatdığı bıqlarının ucunu ağzına salıb çeynəməyə başladı» [228, 16].

Bəzi hallarda müəllif rəngin dəyişməsi ilə əlaqədar olan emosional vəziyyətin intensivliyini gücləndirmək məqsədilə müxtəlif rəng çalarlarından, o cümlədən də sifətin şiddətləndirmə dərəcəsiindən də istifadə edir.

«Komandir qorxudan sapsarı saralmış bu əsgərlərə baxdı, gördü ki, onları təzədən döyüşə soxub qırdırmağın heç bir mənası yoxdu» [214]. Bu nümunədə rəngin sadəcə ağarması deyil, «sapsarı saralma» diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Bu da qorxu hissini intensivlik dərəcəsinin maksimallığını göstərir. Ümumiyyətlə mimika formaları, o cümlədən də psixosomatik dəyişmə formaları müəyyən çoxluq təşkil edir. Lakin onların verbal ifadə vasitələri kifayət qədər çoxdur. Dil daha zəngin sistemdir. Dil insanın fizioloji və psixoloji vəziyyətini təsvir etmək, adlandırmaq üçün çoxlu sayda verbal vasitələrdən bəhrələnir. Bu baxımdan qeyri-verbal ifadə vasitələrinin verballaşdırılma imkanları da genişlənmiş olur. Yuxarıdakı nümunədə «sapsarı saralma» ifadəsiindən istifadə edilmişdir. Dildə «sarısını udmaq» frazeoloji birləşməsi də vardır və eyni, yaxud yaxın məzmunu bildirmək üçün istifadə olunur. «Sarısını udmuş adam» qorxmuş adam hesab olunur. Yəni qorxu hissini təsiri ilə rəngin dəyişməsi, ağarması baş verir. Qeyri-verbal informasiya daşıyıcılarının təsvir imkanlarının genişliyini aşağıdakı nümunədən də aşkar görmək mümkündür. Onun yanağında bir damcı qan qalmamışdı. Gicgahlarındakı damarları vururdu. Barmaqlarının arasındakı müştük titrəyirdi [320]. Üzdə bir damcı qanın qalmaması ürəyin

zəif döyünməsinə göstərir. Qorxu o qədər güclüdür ki, ürək az qalır ki, dayansın. Bu halda üzün rəngi ağarır. Eyni kontekstdə emosional vəziyyətin göstərilməsi üçün bədən üzvlərində olan başqa dəyişmələr də təsvir olunmuşdur. Gticgahlardakı damarların vurməsi, barmaqların titrəməsi emosional vəziyyətin gərginliyini nəzərə çatdırmaq, bu vəziyyəti intensivləşdirməkdir. Hər üç hadisə qeyri-verbal vasitələri əhatə edir. Müəllif bu bədən üzvlərindəki dəyişmələri təsvir etməklə qeyri-verbal ifadəsini tapan emosiyaların verbal təsvirini verməklə onları oxucuya çatdırır.

«Dodaqları titrəmək» ifadəsi də üzdə baş verən dəyişməni bildirir. Dəyişmə dodaqların hərəkəti ilə bağlıdır. Neytral vəziyyətdə dodaqlar öz-özünə hərəkət etmir. Yuxarıdakı nümunədən isə aydın olur ki, Mələyin dodaqları qorxudan titrəyir. Mimikada ümumiyyətlə üz hissəsində yerləşən orqanların xüsusi rolu vardır. Dodaqlar da bu baxımdan istisna təşkil etmir. Dodaqların vəziyyəti müxtəlif emosional vəziyyətin ifadə olunmasında iştirak edir. Məsələn, dodaq büzmək, dodağın büzmək, dodaqların büzmək, dodaq sallamaq, dodaqları ağarmaq, dodaqları büzülmək, dodaqların sallamaq, dodaqları qaçmaq, dodaqların çeynəmək, dodağı yerlə getmək, dodağı yer süpürmək, bir dodağı yerlə, bir dodağı göylə getmək, dodağın dişləmək kimi frazeoloji birləşmələr mimika vasitələridir. Onlar informasiyanın qeyri-verbal ötürülməsinə xidmət edir. Dodaqların bu vəziyyətlərinin əksəriyyəti qeyri-iradi baş verir. Bəzi hallarda vəziyyət bilərəkdən də baş verir. Qeyd olunan qeyri-verbal ifadə vasitələri müxtəlif emosiyaları bildirir. Məsələn, dodaq büzmək, dodağın büzmək/dodaqların büzmək narazılıq və istehzanı, həmçinin naz etməyi, kədərdən qəmdən, hirsdən ağlamsınmaq, doluxsunmaq, gülümsünmək kimi vəziyyətləri göstərir. Konkret olaraq hansı emosiyanın təsirini aydınlaşdırmaq situasiyadan asılı olaraq müəyyənləşdirilir.

Yuxarıda verilmiş nümunələrdən birində «bığlarının ucunu çeynəmək» ifadəsi işlənmişdir. Bu hərəkət üzdə təzahürünü tapır. Hərəkət insanın öz iradəsi ilə baş verə bildiyi kimi emosiyanın təsiri ilə

də yarana bilər. İnsan hirsindən, qeyzindən, əsəbilikdən belə bir hərəkət edə bilər. Öz xüsusiyyətinə görə bu hərəkət mimika ilə tam üst-üstə düşür. Çünki mimikanı təyin edərkən insanın üzündə baş verən və müəyyən formanın alınması ilə tamamlanan hərəkət nəzərdə tutur. Bığlarını çeynəmək prosesi isə tamamlandıqda dayanmış bitmiş proses olur. Bununla belə, bilavasitə üz hərəkətləri ilə bağlılığa görə bu hərəkət də mimik vasitə olaraq qəbul oluna bilər. Şamxalın üzündə hərəkət vardır. Əvvəla, onun sifətinin rəngi dəyişmişdir. İkincisi, o hirsindən bığlarının uclarını ağzına salıb çeynəyir. Bu dəyişmələr barədə məlumat personaj tərəfindən verilmir. Yəni Şamxal demir ki, onun rəngi qaçıb və ya o hirsələnmişdir. Lakin Şamxalın baxışı Salatın həmin vəziyyəti müşahidə edir. O görür ki, Şamxalın rəngi qaçdı, Şamxal bığlarının ucunu ağzına salıb çeynəməyə başladı. Əsərdə də Şamxalın emosional vəziyyətinin qeyri-verbal ifadə vasitələri onun bacısının müşahidələrinin təsviri ilə verilir. Bəzən bu müşahidəni müəllif reallaşdırır.

Mimika bütün bazis emosiya və münasibətləri ifadə edir. Bura kədər, sevinc, xoşbəxtlik, nifrət, narazılıq və s. daxildir. Üz əzələlərinin gərginliyi, sifətin rənginin dəyişməsi müxtəlif emosiyaların təsiri ilə yaranan hallardır. Mənfi emosiyaların təsirindən çox zaman mimika səciyyəvi hərəkətlə müşayiət olunur.

Emosiyanın ifadə olunmasında gözlər və baxış əhəmiyyətli rol oynayır. Gözlər ünsiyyətə çağırış, ondan imtina etməyi ifadə edir [105, 51].

«Maşınısızlar isə colum-cocuğunu evin dərin yerinə çəkir, ələcsizliğin ağırlığı altında balalarının qorxudan bərəlməmiş gözlərinə baxmağa da utanırdılar. Bu colum-cocuğun baxışları onları dışardakı Doludan da bərk döyürdü» [214].

Qradların tez-tez atıldığı bu məkanda qorxu hissi hamının canındadır. Atalar, analar övladlarının gözlərinə baxmağa qorxurlar. Qorxu emosional vəziyyəti uşaqların bərəlməmiş gözlərində özünü göstərir. Bu emosional vəziyyət yalnız qeyri-verbal şəkildə təzahür edir. Çünki uşaqlar artıq hər dəfə qorxduqlarını dilə gətirmirlər. Onlar bu sözü, «qorxu»

sözünü ilk qradlar atılarda demişlər. İndi isə qradların atılışı onlar üçün adi hala çevrilmişdir. Lakin qorxu hissinin özü onların daxilində mövcuddur və bu hiss hər qrad atılarda onların bərelən gözləri ilə ifadəsini tapır. Müəllif bunu yalnız təsvir yolu ilə verə bilər. Çünki burada emosional vəziyyətə orqanizmin, orqanın reaksiyası mövcuddur. Bu isə emosiyanın qeyri-verbal ifadə olunmasıdır.

Dodaqlar kimi gözlər də mimik vasitələrin yaranmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Daha doğrusu, mimik vəziyyətlərin böyük bir qismi gözlərlə bağlı aşkara çıxır. Yuxarıdakı nümunədə «gözlərin bərelməsi» qeyd olunur. Gözləri yummaq, gözləri çəpləşdirmək, gözləri ağartmaq, gözləri yummaq, göz vurmaq, gözləri yummaq, gözləri yumulmaq mimikanın növlərindəndir. Gözlə bağlı olaraq «baxmaq» feli ilə də bir sıra mimik vasitələr adlandırılır. Məsələn, pis baxmaq, diqqətlə baxmaq, çəp baxmaq, əyri-əyri baxmaq, gözünü zoqq eləyib baxmaq, gözünü qırpmadan baxmaq, gözünü bəreləyib baxmaq, tərs-tərs baxmaq, tərs nəzər salmaq və s. mimikaya aiddir. «Kərim kişi oğlunun dalınca tərs bir nəzər saldı» [Elçin]. Bu cümlədə obrazın hərəkəti təsvir olunur. Tərs nəzər salmaq digər tərəfin hərəkətindən narazılıq ifadə edir. Deməli, Kərim kişinin emosional vəziyyətində narazılıq vardır. Bu vəziyyəti qeyri-verbal vasitələrlə ifadə etmək olur. Çünki Kərim kişi «mən oğlundan narazıyam» demir və ya müəllif öz nitqində «Kərim oğlundan narazıdır» cümləsini işlətmir. Əgər belə cümlə olarsa, emosional vəziyyət verbal ifadəsini tapardı.

Kərim kişinin hansı hərəkəti yerinə yetirməsi də dil vasitələri ilə verbal ifadəsini tapmalıdır. Əks təqdirdə oxucu obrazın nə etdiyini bilməyəcəkdir. Müəllif obrazın emosional vəziyyətini oxucuya çatdırmaq üçün bu vasitələrdən istifadə edir. Məhz buna görə Elçinin əsərində Kərim kişinin oğlunun ardınca tərs nəzər salmasını yazır. Belə bir cümlənin verilməsi iki məsələyə aydınlıq gətirir. Birinci məsələ Kərim kişinin oğlundan narazılığıdır. İkinci məsələ isə Kərim kişinin daxili vəziyyətidir. Kərim kişi hirslidir. Bu hirs də iki tərəfdən gəlir. Birinci tərəf yenə də Kərim kişinin oğlundan narazılığının, ikinci tərəf

isə təbiət hadisəsinin insana, qeyd edilən halda Kərim kişiyyə təsirinin (qar yağır, çovğun, borandır) nəticəsidir.

Y.A.Pokrovskaya emfatik anlaşmanın ən yaxşı təmas vasitələrindən biri kimi baxışlarla danışmanı ayırır. Bu yolla emosional vəziyyətin nəqli baş verir [140, 240].

«Əlinin batqın, quyunun dibindən gələn səsi yenə qalxdı, onun yatıq sinəsi yenə qabardı, üzünün əzaları zol-zol durub tarıma çəkildi, qalın qaşları enli alnını sıxıb dərin bir qırıqla kəsdi, gözləri körüyün yelliyinə tutulmuş kösövlər təkli alışıb yanmağa, alovlanmağa başladı» [214]

Yuxarıdakı nümunədə də gözlərin danışması, kommunikasiyanın gözlər vasitəsi ilə gerçəkləşməsi aydındır. Atalar uşaqların gözlərinə baxmağa utanırlar. Atalar, analar həm qorxu, həm də utanmaq hissini yaşayırlar. Uşaqların gözünə baxmamaq da onların öz hissələrini gözlər vasitəsi ilə yəni qeyri-verbal vasitə ilə ötürməkdən çəkinmələri ilə bağlıdır.

«Onun hədəqəsindən çıxmış gözlərindən qorxub geri çəkilmişdilər» [214].

Bu nümunədə «gözlərin hədəqədən çıxması» ifadəsi də mimikanı bildirir. Bu mimika qorxudan, hirsdən, qeyzdən, əsəbilikdən, heyrətdən və s. ilə gələ bilər. Bütün hallarda gözlərin hədəqədən çıxması emosional vəziyyətlə əlaqədardır. Mimika müəyyən hədudlar daxilində formalaşır. Gözlərin hədəqədən çıxma vəziyyətinin real göstəricisi yoxdur. Adi danışmaq prosesində kommunikanterlər gözlərin hədəqədən çıxmaq halını az müşahidə edə bilər. Lakin bədii ədəbiyyatda belə vəziyyət çox təsvir olunur. Gözlərin hədəqədən çıxması emosional vəziyyətin gərginlik və ya intensivlik dərəcəsinin yüksək olduğunu göstərir.

Mimik vasitə kimi qaşları dartılmaq, qaşları çatılmaq, qaşlarını çatmaq, qaşlarını əymək, qaşlarını yığmaq və s. çox müşahidə olunur. Üzdə belə dəyişmələr çox zaman təəccüb, heyrət, narazılıq, razılaşma kimi hissələrdən doğur.

Qeyri-verbal kommunikasiyaya münasibətdə tədqiqatçılar müxtəlif fikirlər irəli sürürlər. Emosiyaların qeyri-verbal ifadə vasitələrinə optik-

kinetik, taktil və məkani elementlər aid edilir [118; 141].

Labunskaya qeyri-verbal davranışı fərdin mənimsədiyi qeyri-verbal vasitələrin sosial və bioloji şərtlənmiş sistemi ilə izah edir. Onun fikrinə görə fərdin davranışında formalaşmış konkret hissi hərəkət və fəaliyyət elementləri vardır [109, 22]. Məsələn, başı bulamaq, əli yelləmək, gözləri yummaq, göz vurmaq, ağzı büzmək və s. hərəkət formaları fərddə formalaşmış emosional elementlər və ya emosiyaları qeyri-verbal ifadə etmək vasitələri kimi mövcud olur.

Jestlər, mimika, sifətin və gözlərin ifadəsi, sifətin rənginin, gözlərin baxış istiqamətinin dəyişməsi, göz yaşı, yeriş, duruş və digər hərəkətlər optik-kinetik vasitələri əhatə edir. Belə hərəkətlər arasında fərdiləşənlər də az deyildir. Fərdiləşmə bu və ya digər fərdə xas olmaqla əlaqəlidir. Məsələn, əsəbilik bir fərddə gözlərin tez-tez qırpılmasında, digərində dodaqların səyirməsində, başqa birisində əlin əsməsində və s. özünü büruzə verir. Y.A.Pokrovskaya dilçiliyə kinema anlayışını daxil etmişdir. Onun fikrinə görə, kinema müəyyən emosiyaları qeyri-verbal şəkildə ifadə edən tamamlanan mimika və jest fəaliyyətidir. Məsələn, ağzı büzmək, başı yırğalamaq, əli yelləmək, gözləri yummaq və s. [140, 235].

«Ünsiyyətdəki roluna görə jestlər iki yerə bölünür: 1) işarəvi jestlər, yəni həm ifadə planına, həm də məzmun planına malik olan jestlər; 2) qeyri-işarəvi jestlər. Buna ritmik və emosional jestlər daxildir» [38, 241].

Ritmik qeyri-işarəvi jestlər qeyri-verbaldir. Onlardan istifadə zamanı müəyyən məzmun qeyri-verbal ötürülür. Belə jestlər bir çox hallarda intonasiyaya yaxın məzmun daşıyır. Ona görə də onların frazanın təşkilindəki rolu intonasiyanın rolu ilə eyniləşdirilir. Jest ya intonasiyanın, ya da başqa qeyri-verbal ifadə vasitəsinin funksiyasını öz üzərinə götürür. Jest və intonasiyanın paralel istifadə olunması halları da kifayət qədərdir. Jest intonasiyanı əyaniləşdirir, müəyyən nitq sintaqmlarını bir-birindən ayırır, hüdudlarını müəyyənləşdirir. Ritmik jest nitqin tempinə təsir göstərir, onu sürətləndirir və ya yavaşdır. Ritmik jest məntiqi

vurğunu üzə çıxarır. Ritmik jestlər emosional jestlərdən fərqləndirilsə də onların da emosional vəziyyətlə bağlı meydana çıxması halları yüksəkdir. Kommunikant danışıq prosesində ritmik və ya başqa bir növə aid jestdən istifadə edirsə, o, müəyyən informasiyanı qeyri-verbal şəkildə ötürür. Bəzən verbal və qeyri-verbal informasiya bir-birini sanki təkrarlayır. Bu halda ritmik jestin emosionallığı bildirməsi arxa plana keçir. Lakin jest istifadə olunursa və bu jest müəyyən informasiyanı verirsə, deməli intensivləşdirmə hadisəsi baş verir.

Emosional jestlər paralingvistikada müəyyən bir çoxluq təşkil edir. Onlar nitqdə ekspressivliyi və emosionallığı ifadə edir. Emosional jestlərin də intonasiya ilə bağlılığı vardır. Bu da təbiidir. Çünki intonasiya emosionallığın yüksək təzahürünün nəticəsidir. Fərd öz emosional vəziyyətini intonasiyasında göstərir. Lakin intonasiya verbal çərçivədə formalaşır. İntonasiya danışıq prosesinin məhsuludur. Nitq aktı müəyyən intonasiyaya malikdir. Doğrudur, nidalardan istifadə etmək zamanı məzmun və məna üzə çıkmaya bilər. Çünki nida konkret mənaya malik olmayan vasitədir. Onun nəyi ifadə etməsi situasiyadan asılıdır.

Ritmik jestlər kimi emosional jestlər də müvafiq intonasiya vahidlərini əvəz edir. Bu məsələyə münasibətdə onu qeyd etmək lazımdır ki, həm verbal, həm də qeyri-verbal ifadə vasitələri bir-birini əvəz edə bilər. Bəzən eyni emosional vəziyyəti ifadə edən iki vasitə eyni zamanda özünü göstərir. Onlar eyni funksiyanı yerinə yetirir. Əlin hərəkəti ilə kiməsə çıxıb getməsini işarə etmək mümkün olduğu kimi, «cəhənnəm ol» deməklə eyni jesti də yerinə yetirmək mümkündür. İki eynimənalı hadisə bir-birini çox zaman intensivləşdirir. Bəzi müəlliflər bu məsələyə münasibətdə göstərirlər ki, «müəyyən əhvali-ruhiyyəni, emosional vəziyyəti yalnız jestlə (habelə yalnız intonasiya ilə) ifadə etmək mümkün deyildir, lakin dil vahidləri ilə birlikdə (heç olmasa lap nidalarla birləşəndə) ifadə etmək olar. Dil vahidləri ilə birlikdə təzahür edən jest intonasiya ilə verilən ekspressivliyi daha da qüvvətləndirir» [38, 243].

Nitq prosesində belə hallar kifayət qədər çox baş verir. Məsələn, «*Amma bir dəfə atasıyla nə haqdasə mübahisə eləyəndə anası gözləri irilə-irilə əlini qəzəblə yelləyərək vəhşi bir səslə:*

- Əl çək yaxamdan! İcazə ver ölək!.. -deyirdi. Onda, o, üzünü balışa soxub ağlamışdı» [225, 87].

Bu nümunədə emosional vəziyyətin müxtəlif ifadə vasitələrinin kombinasiya-sından istifadə olunmuşdur. Birinci vasitə «mübahisə etmək» felidir. Bu, emosional vəziyyətin adı deyildir. Lakin iki tərəf mübahisə edirsə, onların emosional vəziyyəti neytral deyildir. Yəni mübahisə iştirakçısı olan hər iki tərəf neytral emosional vəziyyətdən çıxmışdır. Emosiyanın kontekstdə yer almış ikinci verbal ifadə vasitəsi «qəzəblə» sözüdür. «Qəzəb» emosiyanın bir növüdür. Emosional vəziyyətin üçüncü, dördüncü və beşinci qeyri-verbal ifadə vasitələri mimika -jest - fonasiya ardıcılığı ilə düzülüşdür. Mimika gözlərin irilənməsi ilə təzahürünü tapır (gözləri irilə-irilə). Jest əli yelləməklə reallaşır. Müəllif jestin intensivliyini göstərmək üçün «qəzəblə» sözündən istifadə etmişdir. Nəhayət, fonasiya vasitəsi kimi səsin tonunun qaldırılması istifadə olunur. Doğrudur kontekstdə səsin tonu barədə təsviri məlumat verilmir. Lakin ardıcıl işlənmiş iki nida cümləsi və bu cümlələrin eksplisit və implisit semantikasi səsin tonunun maksimumlaşmasının göstəricisi kimi də çıxış edir. Qeyd olunduğu kimi, emosional və ekspressivlik funksional semantik sahə təşkil edir. Bu sahədə «*Əl çək yaxamdan!*», «*İcazə ver ölək!*», «*Get ağlına dua yazdır!*», «*Əlindən gələni beş qaba çək!*», «*Rədd ol!*», «*Cəhənnəm ol!*», «*İtil gözümənd!*» tipli cümlələr də emosional vəziyyətin ifadə vasitələridir. Bu vasitələr verbal ifadə vasitələrinə aiddir və sintaktik səviyyə vahidləridir. Onların deyilişi zamanı çox zaman emosionallığın intonasiyalı ifadəsi özünü göstərir. Nitq prosesində emosional vəziyyətin dəyişməsi yalnız aktiv iştirakçılara aid deyildir. Ünsiyyətin passiv iştirakçısının emosional vəziyyətinə nitq aktları təsir göstərir. Yuxarıdakı nümunədə müəllif nitqində üçüncü şəxsdən uşağdan da bəhs olunur. Uşaq atası ilə

anası arasındakı mübahisənin şahididir. Bu mübahisə onun emosional vəziyyətinə təsir göstərir. Müəllif bunu belə təsvir edir: «Onda, o, üzünü balığa soxub ağlamışdı».

Jest insan emosiyalarını göstərən mühüm vasitələrdən biridir. Onların köməyi ilə adresant ifadə olunan fikrə münasibətini -təəssübünü, təəccübünü, acığını, sevincini, kədərini, şadlığını və s. göstərir. Bəzən jest fikrin verbal ifadə vasitəsini əvəz edir. İnsan fikrini danışığıla deyil, jestlə adresata çatdırır. Jest hərəkətlə bağlıdır. Qeyri-verbal vasitə olaraq jest, əsasən əl və baş hərəkətləri ilə yerinə yetirilir. Təbii ki, başqa bədən üzvləri - dil, ayaq, bədənin bir hissəsi və s. vasitəsilə də jestikulyasiya mümkündür.

Emosional jestin mənasını üzün mimikası və nitqin intonasiyası da əks etdirir. Emosional jestlər ümumi və fərdi ola bilər. Jestlərdən istifadə qaydası danışanın adətindən, temperamentindən asılıdır. Güclü, enerjili jestlər danışanın qeyri-təbii, həyəcanlı vəziyyətini əks etdirir, mədəni davranış baxımından müsbət qiymətləndirilmir. Sabit səciyyə kəsb edən jestlərin bir qismi dildə frazeologizmlərlə adlandırılmışdır. Məsələn, əlini əlinə vurmaq (sevinmək), əlini yelləmək (peşmançılıq, narazılıq, hirs), başını tərپətmək (bəyənməmək, bəyənmək, narazılıq), başını bulamaq (narazılıq), başını ovucları arasına almaq (təəssüflənmək), yumruğunu öz sinəsinə vurmaq (narazılıq bildirmək, özünü göstərmək) və s.

Başını bulamaq - başını tərپətməklə narazı olduğunu, xoşlanmadığını bildirmək üçün istifadə edilir.

Emosional vəziyyətin göstəricisi kimi bədən hərəkətlərinin geniş spektri qeydə alınır. Bu hərəkətlərin ümumən hamısını toplamaq, onları bir-birindən ayırmaq çətinlik yaradır. Emosiyanın qeyri-verbal ifadəsinə xidmət edən bədən hərəkətləri bədii ədəbiyyatda təsvir yolu ilə verilir. Bu hərəkətlərin təsviri mətnin formalaşmasında xüsusi rol oynayır.

«Anası Pələngi oyatmaq üçün əlini bir balaca ona toxundurmuşdu ki, uşaq yerindən necə dik atıldısa, yazıq arvad qorxdı:

- Bissimillah! Bissimillah!

Hövlək qalxan Pələng:

- Nə oldu? Qrad başladı?

- Yox, ay bala, səni çöldə çağırırlar [214].

Bu nümunədə bədən hərəkəti kompleks səciyyəlidir. “Uşaq yerindən necə dik atıldısa...” ifadəsi Pələngin hərəkət kompleksidir. Ananın əlinin toxunuşu yarıyuxulu olan şəxsi qorxutmuş və diksindir-mişdir. Əslində, burada emosional vəziyyət diksinməklə bağlıdır. Qəfil və gözlənilməz hadisə insanı çox zaman diksindirir. Diksinnmək qorxu emosional hissi ilə bağlıdır. Qorxu hissi bədən hərəkətləri ilə bir qədər fərqli şəkildə ifadəsini tapır. Diksinnmək isə qəfil hadisəyə qəfil reaksiya ilə cavabdır. Burada diksinnmək mövcud vəziyyətin tam dəyişməsi ilə reallaşmışdır. Müharibə olan bir yerdə yaşamaq, hər gün döyüş görmək şüurun alt qatlarında belə vəziyyətə aid reaksiyaları qoruyub saxlayır. Döyüşə hazır olmaq ayıqlığı, yatmamağı tələb edir. Ona görə də qəfil toxunuşu duyan Pələng yerindən dik sıçrayır. Pələngin sualı da şüuraltı hadisələrə uyğun qurulmuşdur. O, qrad atılmasını gözləyir, çünki bu təhlükə hər an baş verə biləcək təhlükədir.

Kinesika hiss, emosiya və münasibətin zahiri təzahürüdür. İnformasiyanın ən qədim mübadilə vasitəsi jestlər olmuşdur. Jest emosiyanın üzvi komponenti olub orqanizmin emosional vəziyyəti ilə bağlıdır. Ünsiyyət prosesində nitqlə jestin üst-üstə düşməsi mümkündür. Bu halda emosiya həm jestlə, həm də verbal ifadə vasitəsilə reallaşır. Adresant həm «yox» deyir, həm də əlini yelləyir. Nitq ifadəsi jestlə verbal ifadənin mənaca fərqlənməsi yalanı göstərir.

Müxtəlif mədəniyyət və dil daşıyıcıları emosional vəziyyətləri gərginləşdikdə jestlərdən istifadə artır. Ayrı-ayrı mədəniyyətlərdə bəzi jestlərin mənası fərqlənir. Buna baxmayaraq, bütün mədəniyyətlər üçün səciyyəvi üç tip jest formasını ayırmaq olar: 1) kommunikativ (salamlama, sağollaşma, diqqəti cəlbətmə, qadağan, inkar, sual və s.); 2) münasibət və qiymət bildirən qiymətləndirmə (bəyənmə, narazılıq,

inanma, inanmama, anlamama və s.); 3) nitq hökmündə yer alan təsviri jestlər [156, 107; 149, 174].

«Komandır geri çevrildi - Drakon idi - ciyər dolusu bir nəfəs aldı, bəlkə də heç vaxt bu qədər sevinməmişdi, gözləri doldu. Bunu uşaqlar da hiss elədi».

Sonuncu kontekstdə həm fonasiya vasitəsi, həm də qeyri-verbal vasitədən istifadə olunmuşdur. Ah çəkmək, köks ötürmək kimi, köks dolusu/ciyər dolusu nəfəs almaq da emosional vəziyyətin göstəricisidir. Nəfəsi vermək (ah çəkmək, köks ötürmək) mövcud emosional gərginliyi kənarlaşdırmaq mahiyyəti, mənası daşıyırsa, köks dolusu nəfəs, ciyər dolusu nəfəs almaq, dərindən nəfəs almaq, rahatlanmaq, toxtamaq, sakitləşmək emosional vəziyyətini aydınlaşdırır.

İşarəvi jestlərin başlıca xüsusiyyəti onların məzmun planına da malik olması və informasiya bildirməsidir. Bunlara işarə (deyktik) jestləri, təsviri (ikonoqrafik) jestlər və simvolik jestlər daxildir.

Təsviri jestlərin həmişə prototipi olur və jestedə məqsəd həmin prototipin bu və ya digər xüsusiyyətini ifadə etməkdir. Müxtəlif obyektləri təsvir etmə imkanları bir-birindən fərqlənir. Bu isə təsvir obyektinin səciyyəsi ilə əlaqədardır: təsvir obyektini insan özüdür (onun xarici əlamətləri, pozası, hərəkətləri, habelə mimikalari, həmçinin nə isə insandan kənar bir şeydir (müxtəlif predmetlərin iri-xırdalığı, onların hərəkəti və fəzadakı vəziyyəti). Təsviri jestlərdə səciyyəvi bir cəhət də təsvirin ekspressiv cəhətdən şiddətləndirilməsidir.

Qeyri-verbal şəkildə informasiyanın ötürülməsi müxtəlif formalarda baş verir. Bəzən bu forma nə jest, nə də mimika kimi qəbul olunmur. İnsanın emosianın təsirindən dəyişən halı informasiya mənbəyinə çevrilir.

«Gəlin gözünü də qırpmadı:

- Qeyrətli kişi arvada əl qaldırmaz. Hünərin varsa, get atanla haqq-hesab çək!

Artıq Şamxal dözə bilmədi. Gicgahlarındakı damarlar gömgöy göyərmişdi, az qaldı ki, partlasın [228, 21].

Bu nümunədə birinci cümlədə gəlinin emosional vəziyyətində sakitlik halı təsvir olunur. Əvvəlki kontekstə müraciət edildikdə, Şamxalın Mələyi vurmaq istəməsi aydınlaşır. Bunun müqabilində Mələk heç gözünü də qırpmır. Yəni o qorxmur. Mələyin nitq aktı isə «gözünü qırpmamaq» ifadəsindən fərqli olaraq, onun əsəbi emosional vəziyyətdə olmasını təsdiq edir. Bunun nitq aktında nida cümləsinin işlənməsində də görmək mümkündür. Qeyri-verbal informasiya ötürmə vasitəsi Şamxalın gicgah damarlarının şişməsi, göyərməsidir. Bunlar müəllif nitqində təsvir olunur. Damarların şişməsi, göyərməsi mimika sayılmır. Bu daxili emosional vəziyyətin üzdəki bəlirtilərindədir. Qeyd edək ki, gicgah damarları müxtəlif hallarda bu cür şişə bilər. Məsələn, sevinc, kədər, həyəcan, təəccüb və s.

«Dili dolaşa-dolaşa yalvarmağa başladı [228, 22]. Bu nümunədə dilin dolaşması nə mimika, nə də jestlə bağlıdır. Bununla belə, həmin hal emosional vəziyyətlə bağlı yaranmışdır.

«Gəlin yavaşca ayağa durdu. Onun ətli sinəsi qalxıb endi. Dodaqları səyirdi [20]. Bu nümunədə emosional vəziyyətlə bağlı informasiya daşıyıcısı funksiyasında «sinənin qalxıb enməsi», «dodaqların səyirməsi» çıxış edir.

Ümumiyyətlə, emosional vəziyyətin, ekspressivliyin qeyri-verbal ifadəsi üçün kifayət qədər çox və müxtəlif vasitələr vardır. Bütün bu vasitələr insanın bədən üzvləri, onların hərəkəti, rəngi, səsçixarma imkanları və s. ilə bağlıdır. Həmin vasitələrin hamısını şərh və təhlil etmək olduqca çox nümunənin verilməsini tələb edir. Onu da qeyd edək ki, ekspressivliyin və emosionallığın qeyri-verbal ifadə vasitələrinin bədii mətnədə təsviri mətnyaratma xüsusiyyətlərinə malikdir. Ona görə də emosionallığın qeyri-verbal ifadə vasitələrinin bədii mətnədəki mətnyaratma xüsusiyyətlərini nümunələr üzrə şərh etmək də linqvistik baxımdan xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu halda qeyri-verbal vasitələrin həm verballaşması məsələsinə, həm bədii mətnin üslubuna, həm də mətnin təşkilinə müəyyən aydınlıq gətirmək mümkündür.

3.3. Emosionallığın qeyri-verbal ifadə vasitələrinin mətnyaratma xüsusiyyətləri

Emosiyanın yaşanması sərbəst xarakter daşıyır və çox zaman insan iradəsindən asılı olmayaraq üzə çıxır. Emosiya özünü mimikada və pantomimikada göstərir və insan vəziyyəti barədə başqalarına məlumatı ötürür. Bu məlumatların bədii əsərdə oxucuya çatdırılması üçün mətnin emosional vəziyyətləri təsvir yolu ilə qurulmasını aktuallaşdırır.

«İkimiz də bir gəmidə işləyəcəyik. Fikir eləmə, hər şey düzələcək. Mən ölüm yaxşı-yaxşı ye, utanma. Mərziyə çəngəli götürüb yeməyə başlasa da onun çöhrəsi qüssədən, kədərdən tamamilə təmizlənməmişdi. Mavi gözlər yol çəkir, düşüncələr, xəyalatlar içində süzülürdü. O birdən diksindi. Aşxanaya girən çərkəz papaqlı kişiye təlaşla baxdı. Onun necə qorxduğu, necə ağardığı Mahmudun nəzərindən yayınmadı» [224].

Bu nümunədə istifadə olunmuş «fikir eləmə», «utanma», «çöhrəsi qüssədən, kədərdən təmizlənməmişdi», «gözləri yol çəkir», «düşüncələr, xəyalatlar içində süzürdü», «diksindi», «təlaşla baxdı», «qorxduğu», «ağardığı» söz və ifadələrin hər biri emosiyanın qeyri-verbal ifadə vasitələrini canlandırmaq məqsədi daşıyır. Birinci cümlə adresantın nitqidir və Mərziyəyə ünvanlanmışdır. Həmin cümlədəki «fikir eləmə» adresatın emosional vəziyyətinin neytral olmadığını, onun nədənsə qorxduğunu, çəkdiyini və ona görə də fikir elədiyini göstərir. «Utanma» sözü də adresatı müəyyən hissdən uzaqlaşdırmaq məqsədi daşıyır. Digər söz və ifadələr isə bilavasitə Mərziyənin hərəkətləri, mimikası ilə aşkara çıxan qeyri-verbal ifadələrin təsviridir. Göründüyü kimi, bəzən mimikanın konkret forması verilməsə mətnə istifadə olunmuş təsvir subyektin müəyyən mimika ilə daxili emosional vəziyyətini bürüzə verməsini göstərir. Mətnin təşkili qeyri-verbal vasitələrin təsviri ilə aparılmışdır. Bu cür təsvir eyni zamanda oxucunun emosional vəziyyətinə də təsir göstərir, onun diqqətini gərginləşdirir.

Gülüş, təbəssüm emotiv-emfatik qarşılıqlı təsirdə əhəmiyyətli rol oynayır. Bu, emosional-ekspressiv intonasiya, nitqin tonallığı və

müsbət emosiyayı bildirən mimika ilə sıx əlaqədədir. Təbəssüm, gülüş kommunikasiya iştirakçılarında pozitiv qarşılıqlı əlaqə meyli yaradır.

«Cəfər gülüşünü boğazında boğa-boğa, qah-qahını dodaqları ilə qabaqlayıb qaytara-qaytara gülür. Bu gülüşdə həqarət yoxdur, təqdir var, bəyənmə var. Bu gülüşdə qaldırma var, endirmə, sındırma yoxdur. Bu gülüşdə «kaş hamı iş sənin tək can yandıraydı» deyimi var» [224].

İnsanın sifəti ən çox emosiya çalarlarını ifadə edir. K. İzardın fikrinə görə, insan mimika ilə emosiyayı ifadə etmək bacarığı ilə doğulur [90, 232].

Mətnin yaranması prosesində istifadə olunan müxtəlif səviyyəyə aid dil vahidləri mətnin üslubi keyfiyyətlərini formalaşdırır. Onlar həm mətnin ayrı-ayrı hissəsinin əlaqələndirilməsi vasitəsi rolunda çıxış edir, həm də mətnin müəyyən üslubi əlamətlərini, xüsusiyyətlərini əmələ gətirir. Üslubiyyatda fərdi və janr üslubları, ünsiyyət prosesində istifadə olunan müxtəlif dil vasitələrinin ekspressiv-emosional qiymətləndirmə xüsusiyyətlərinin həm paradiqmatik, həm də sintaqmatik planda öyrənilir. Üslub isə dilin differensial fərqlənən növlərindən biridir. Hər bir üslub özünəməxsus lüğət tərkibi, frazeologiyası, digər ifadə vasitələri olan bir yarım sistem təşkil edir [45, 455-456]. Belə sistemdə emosiyanın ifadəsində istifadə olunan sözlərin bəzən keyfiyyət xüsusiyyətləri diqqət mərkəzinə çəkilir. Məsələn, «Necə mundar idi səsi, necə yalan idi dedikləri!.. Nə qədər həssas olmuş fırlıdaqçılar! Mən başımı qaldıran kimi gözümdən aldı ki, bu uzun çərənləməyinə inanmıram» [224].

Müəllif əsərdə səsin xoşagəlməz olduğunu diqqət mərkəzinə çəkmişdir. Təbii ki, “mundar səs” insanda müsbət emosiya oyada bilməz.

Emosiyanın qeyri-verbal üzə çıxmasının etalon ifadə vasitələrinin olması qeyd edilir. Məsələn, təəccüb emosiyası üçün etalon zahiri və fonasiya formalarına 4 tip aid edilir: 1) gözlərin geniş açılması (bərəlməsi); 2) ağızın açılması; 3) qaşların yuxarı dartılması; 4) alnın qırışlanması. Qorxu üçün etalon ifadələr bunlardır: 1) çığırtı; 2) ağarma; 3) qaçma və ya quruyub qalma; 4) qaşların yuxarı dartılması; 5) səsin

titrəməsi; 6) bədənin titrəməsi; 7) sifətin, ağızın əyilməsi [211].

P.Ekman belə hesab edir ki, sifət siqnalları ilə yanaşı səs siqnalları da emosiyaları ifadə etmək üçün hazır olur [183].

Bütün digər emosiyalar sonradan yaranır və insanın yaşadığı etnokulturoloji mühitdə formalaşır. İnsan yaşa dolduqca emosiyaların qismən idarə etməyi bacarır [91, 80].

Qeyri-verbal kateqoriyalar eyni fizioloji xüsusiyyətlərə malik olur. Məsələn, təbəssüm, gülüş sifətin eyni əzələlərinin köməyi ilə yaranır. Müxtəlif emosional vəziyyətləri ifadə emosiyaların mətndə verilməsinə dair aşağıdakı nümunələr qeyd olunanları bir daha təsdiq edir.

“Fikirləşə də bilmirdi, başı şişmişdi. Qalxdı soyuducudan bir araq çıxartdı, nə illah elədi butulkanın ağızını açma bilmədi, baş barmağını zədələdi və hirsindən butulkanı çırpdı yerə, qayıdıb yayxandı kresloya, düyməni basıb Baş Mühasibi çağırırdı.

... Ağılına birinci o gəldi ki, yəqin Drakondu, haqq-hesab çəkməyə gəlib, rəngi qaçdı. ... Toxtadı, keçdi yan otağa. ... Komandir qorxudan ciyərləri ağızlarından gələn, tozun-torpağın içində, tökülüb-itən bu burnu fırtılıqlı əsgərlərə baxdı” [214].

Emotiv funksiyaları yalnız şəkilçi, söz, frazeologizm və ya cümlə deyil. Mətn də yerinə yetirə bilər. Emotiv əlamətlərə malik olan mətn və ya kontekst emosionallıq kəsb edir. Çünki emosionallıq danışanın daxilən keçirdiyi hiss və həyəcanları əhatə edir. Emosiyaların nitqdəki əsas ifadə vasitəsini intonasiya hesab edirlər. Lakin bu o demək deyil ki, emosiya nidalarla və əhəmiyyətli dərəcədə az hallarda emosional-ekspressiv konnotasiyalı sözlərlə ifadəsini tapır [123, 148].

Emosionallığın daha çox nidalar üzərinə köçürülməsi bəzi psixoloji və nitq anlayışlarını düzgün şərh etməməyin emotiv funksiyaların fəaliyyət sferasının daraldılmasından qaynaqlandığı göstərilir. Bundan başqa, intonasiya müəyyən sintaktik konstruksiyalar hesabına yaranır. Belə sintaktik konstruksiyaların praqmatik xüsusiyyəti danışanın hökümün mənasına emosional münasibətində özünü göstərir. Nida cümlələri, ritorik suallar bu qəbildəndir.

Mətn müəyyən sayda sözlərin toplusudur. Bu sözlər bir-biri ilə qrammatik əlaqədə olur. Mətn sözlər əsasında yaranır. Lakin bu sözlər müəyyən ardıcılıqla işlənir, bir-biri ilə dilin müxtəlif səviyyəli əlaqələri əsasında bağlanır. Qrammatik əlaqələrin əsas yaradıcısı sözdəyişdirici şəkilçilərdir. Bununla yanaşı, sintaktik əlaqələr də mətnin və onun ayrı-ayrı kiçik hissələrinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Məsələn, yanaşma əlaqəsi sözlərin heç bir qrammatik şəkilçi qəbul etmədən bir-biri ilə bağlanmasına şərait yaradır.

Mətni təşkil edən hissələr fonetik səviyyəli əlaqələrə də malik olur. Intonasiya ümumi məzmunun üzə çıxarılmasına, mətn vahidlərinin bir-biri ilə bağlanmasına, həmçinin yeni məzmun kəsb etməsinə zəmin yaradır. Məntiqi vurğu, fraza vurğusu, ümumiyyətlə, intonasiya və bir sıra digər prosodik vahidlər mətnin formalaşmasında iştirak edir. Qeyd edilən məsələlərin hər birinin üslubi xüsusiyyətləri vardır. Leksik səviyyədə üslub keyfiyyətlərinin məndə yer alması sözlərin mənası, onların semantikasını ilə əlaqədardır. Leksik üslubiyyət özü mürəkkəb bir yarım sistemdir. Sözlər ayrı-ayrılıqda müəyyən mənaları verir. Söz kontekstdən, məndən təcrid olunduqda onun yalnız əsas, dayaq mənası üzə çıxır. Digər mənalar və məna çalarları isə sözün işlənmə kontekstini və ümumiyyətlə, işlənmə diskursunda aşkarlanır. Deməli, leksik üslubiyyət bilavasitə diskursla, mətnlə bağlıdır. Emosional vəziyyətin göstərilməsi mətnin müəyyən hissəsi fragmenti əsasında reallaşa bilər.

Müəllif mətni formalaşdırarkən müəyyən məqsədi nəzərə alır. Bu məqsəddən asılı olaraq onun dili və bu dili təşkil edən vahidlərin birləşmə, düzülmə, səslənmə xüsusiyyətləri dəyişir. Üslubi təhlil öz mahiyyətinə görə xəbəri bir-birindən fərqləndirən əlamətlərin eyniləşdirilməsi və seçilməsidir.

Dil vahidlərinin konnotativ aspektlərinə diqqətin artırılması «emotivlik» və «ekspressivlik» anlayışlarının fərqləndirmək cəhdlərini çoxaltmışdır. Emosionallıq və ekspressivlik anlayışlarını sinonimliyinə etiraz edən tədqiqatçılar dil və nitq dioxotomiyasına istinad edirlər. Emosionallıq nitqdə üzə çıxır. Bununla belə, emosionallıq dil vahid-

lərinin semantikasında da özünü göstərir. Ekspressivlik neytral emosional vəziyyətdən kənarə çıxma ilə şərtlənir. Emosional vəziyyət ekspressivliklə müşayiət olunur. Neytral vəziyyətdən cüzi uzaqlaşma ekspressivlik yaradır. Qeyri-verbal ifadə vasitələri emosional vəziyyətin mövcudluğunun göstəricisidir. Çünki əks təqdirdə insan öz emosioyalarını idarə etmiş olur.

Emotivlik funksional-semantik kateqoriyadır. Bu özünü semantik funksiyanın ümumiliyində, leksik və qrammatik elementlərin qarşılıqlı təsirində təsdiq edir.

Müasir tədqiqatlarda qiymətləndirməni öyrənməyə semantik-praqmatik və məntiqi-koqnitiv istiqamətlərdən yanaşırlar. Emotiv qiymətləndirmə qeyd olunan yanaşma üsullarında mərkəzi mövqə tutur.

Bədii ədəbiyyatda emosianın ifadə olunmasının intensional mənzərəsi aşağıdakı ardıcılıqla müəyyənləşir: 1) hökmün semantik strukturunun öyrənilməsi; danışanın niyyətinin təyini üçün subyektin, obyektin, predikatın və qiymətləndirmə əsasının təqdimatı mühümdür. Çünki danışan öz intensiyasına uyğun olaraq dilin leksik sistemindən müvafiq vahidləri seçir. Məsələn, rasiona və ya emotiv qiymətləndirmə vasitələri seçilir. Qiymətləndirmə strategiyası birbaşa və ya dolaylı qiymətləndirməyə üstünlük verməyə yönələ bilər; 2) baxılan hökmün kontekstinin təhlili eksplisit və ya implisit şəkildə danışanın niyyətini açır; 3) kommunikativ situasiya və kommunikantlar arasındakı qarşılıqlı münasibət. Eləcə də adresatın verbal, yaxud qeyri-verbal reaksiyası adresantın nitq niyyətini müəyyən səviyyədə açır.

Emotiv təsvir, emotiv-qiymətləndirmə leksikasının, eləcə vasitələrinin sıxlığı emosional gərginliyi intensivləşdirməyə xidmət edir. Adresat müşahidə etdiyi qeyri-verbal vasitələri geniş və əhatəli təsvir etdikdə, qeyri-verbal ifadə vasitələrinin təsviri zamanı əlavə intensivləşdiricilər mətnə daxil olunduqda intensiya bütünlüklə emosional vəziyyət üzərində cəmləşir.

Əgər hökmdə adresantın danışdığına birbaşa subyektiv psixoloji münasibəti varsa, onda nitqin emosional funksiyası gerçəkləşir. Lakin

birbaşa münasibət həmişə üzdə olmur.

Bədii mətnin emosional dil mənzərəsini açan mətn hissəsi, mətn fraqmenti, kontekst bütün emosional situasiyaları, vəziyyət və münasibətləri özündə birləşdirir. Emosional mətnin qurulması aşağıdakıları əhatə edir: 1) mətn fraqmentinin emotiv-qiymətləndirmə leksikası ilə zənginliyi; 2) emotiv-qiymətləndirmə və neytral leksikanın qarşılıqlı təsiri nəticəsində yüksək ekspressivliyin yaranması; 3) emotiv-qiymətləndirmə leksikasının özünəməxsusluğu ilə təmin olunan polifunksionallıq; 4) heterogen struktur (gerçəkliyin emotiv qiymətləndirilməsi, özünü qiymətləndirmə, müəllif qiymətləndirməsi, adresant qiymətləndirməsi və s.).

«Bu fikirlər Zərnigar xanımı dəhşətə gətirdi. Bədəni üyüşdü» (228, 16]. «Bayaqdan qorxu içində, küncə qısılıb titrəyə-titrəyə qardaşının hərəkətlərinə göz qoyan Salatın özünü Şamxalın üstünə saldı. Əllərini tutub yalvardı:

- Qurbanın olum, ay qağa, evimizə qan salma» [228, 20].

Emotiv-qiymətləndirmə fəaliyyəti həm Zərnigara, həm də Salatına aiddir. Zərnigar fikirləşir, daxilən hadisələri çək-çevir edir və birdən real nəticəni emotiv qiymətləndirir. Onun fikri Şamxalın Mələyi öldürməsidir. Bu hadisəni daxilən qiymətləndirən Zərnigar daha böyük faciələrin baş verəcəyini hiss edir. Elə ona görə də Zərnigar dəhşətə gəlir, onun bədəni üyüşür. Zərnigarın daxili fikirlərini müəllif daha əvvəlki kontekstdə şərh edir. Bu fikirlər Salatına tam bəlli deyil. Lakin Salatın da daxili emotiv-qiymətləndirmə ilə başa düşür ki, Zərnigarın istəyi nədir. Salatın - Zərnigar -Şamxal üçlüyündə Salatın zəif mövqedədir. Onun keçirdiyi və ya yaşadığı qorxu emosional vəziyyəti zəifliyi nəticəsində onun küncə qısılmasına, qorxu keçirməsinə və titrəməsinə səbəb olmuşdur. Zərnigarın bu vəziyyəti qeyri-verbal ifadə vasitələrinin müəllif tərəfindən verballaşdırılması ilə oxucuya çatdırılır. Müəllif Salatının belə bir emosional vəziyyətdə qardaşına göz qoymasını da oxucuya çatdırır. Salatın baş verə biləcək hadisənin sonrakı dəhşətini hiss edir və buna yol verməmək niyyətindədir. Odur ki, hadisələr kulminasiya nöqtəsinə

doğru inkişaf etdikdə Salatın hadisələrə fəal qoşulur. Salatının nitqində emotiv-qiyətləndirmə məzmununu qardaşına çatdırma istəyi vardır. Bu məqamda müəllif yalvarış konstruksiyasından istifadə edir (qurbanın olum). «Evimizə qan salma» ifadəsi isə emosional qiymətləndirmə aktını Şamxala çatdırmaq məqsədi daşıyır. Şamxal üçün Salatının qorxması, titrəməsi, küncə qısılması ikinci dərəcəlidir. Lakin Salatının onun əlindən tutması müqavimətdir, Salatının baş verəcək hadisəni (evə qan salmaq) canlandırması adresatın (Şamxalın) emotiv-qiyətləndirmə fazasına keçidi üçün əsasdır. Təbii ki, bədii əsər müəllifin məqsədinə tabe edilir. Oxucu əsəri oxumadan hadisənin bu vəziyyətdə necə inkişaf edəcəyini söyləyə bilməz. Müəllif istəsə Şamxal Mələyi öldürəcək. Bu halda əsərin süjeti başqa şəkildə inkişaf edəcəkdir. Burada çoxlu variantlar irəli sürmək mümkündür. Bütövlükdə personajların emosional vəziyyətlərinin gərginliyi hadisələrin çoxvariantlı inkişafı üçün müxtəlif yollar açır. Bu isə emosionallığın həm verbal, həm də qeyri-verbal ifadə vasitələrinin mətnin təşkilindəki rolunun çoxcəhətliliyini göstərir [75; 78].

Mətnin yaranmasında müəllif nitqi üslubi keyfiyyətlərini formalaşmasında aparıcı rol oynayır. Bu nitqdə dilin müxtəlif səviyyə vahidləri yer alır. Onlar həm mətnin ayrı-ayrı hissəsini əlaqələndirir, həm də mətnin müəyyən üslubi əlamətlərini, xüsusiyyətlərini əmələ gətirir. Üslub müəllifin kommunikativ niyyəti ilə sıx əlaqədardır. Hər bir bədii əsərdə hadisələrin, obyektlərin və surətlərin təsvirinə xüsusi diqqət verilir. Fərdi keyfiyyət və xüsusiyyətlər obrazların açılmasında həlledici rol oynayır. Təsvirə münasibət fərqlidir. Obyekt və predmetin təsviri ilə obrazın daxili aləminin təsviri arasında əsaslı fərq vardır. İnsan qavrayan, qiymətləndirən, emosional və ekspressiv vəziyyətdə olan varlıqdır. Bütün bu xüsusiyyətlər onun nitqində özünü göstərdiyi kimi, onun zahiri görkəmində və hərəkətlərində də üzə çıxır. Ünsiyyət prosesində istifadə dil vasitələri ekspressiv-emosional qiymətləndirmə xüsusiyyətləri kəsb edir.

«Məhi istehza ilə dedi: - İnanıram. Bizim səsimizi eşidən kazarma növbətçisi gəlib xəbərdarlıq etdi. Biz bir müddət danışmadıq. Sonra Məhi yenə pıçıldadı: - Mənə yoldaşlıq eləyərsənmi? Gəl qaçaq! Bircə ay daldalanıb başımızı salamat saxlasaq, müharibə qurtarar. Bunun axırındır. Mən dillənmədim. Onu dilə tutmaq, başa salmaq lazım idi, lakin kazarma belə uzun söhbətlərin yeri deyildi. - Yolu-rizi yaxşı bilmirəm, yoxsa sənə üz vurmazdım.

- Hacı!.. Oyandın? Səndən gizli nə işim olacaq, bəri yaxın gəl. Qocanın səsi həyəətə yırtıcı kimi çıxmış Məhini toxtatdı» [224].

Bədii mətnədə təsvir olunanlar, bir qayda olaraq oxucunun görə bilmədiyi, hiss etmədiyidir. Müəllif bədii əsəri yaradır. O, eşitdiyi və ya gördüyü, təsəvvür etdiyi hadisələri qələmə alır. Bu zaman müəllif yaratdığı obrazın hansı hissələri keçirməsi üzərində düşündüyü kimi, obyekt və hadisəni təsvir edərkən nəyin vizual göründüyünü, nəyin eşidildiyini aydınlaşdırır. Müəllif məkan haqqında danışmırsa və yazmırsa, oxucu bu məkanı təsəvvür etmir və ya öz fərdi münasibətinə görə belə bir məkan yaradır. Bütün bunlar hadisə və predmetlərin oxucu tərəfindən görünməyən, eşidilməyən tərəflərinin təsviri məsələsini ortaya atır. İnsanın keçirdiyi hissələr yalnız onun danışığı ilə üzə çıxmır. İnsanın psixoloji durumu onun bədən hərəkətlərində, mimikasında, zahiri görünüşündə çıxartdığı səslərdə də təzahür edir. Bunlar isə baş verənlərdir və oxucu əsəri, onun personajlarını dərk etmək üçün bu hallardan xəbər olmalıdır. Xəbər edən funksiyasını bədii əsərdə müəllif və ya hansısa bir personaj yerinə yetirir.

Qeyd olunanları konkret nümunələr üzrə nəzərdən keçirməyə çalışaq.

«- O pulla... Sərinənin gözləri dolmuşdu. Nə isə yaxşı bir söz demək istəyirdi, lakin səsi tez qırıldı. Onun təzinə dəyən kimi bircə dəfə inildəyib sınaq sızılıtlı səsi İldırımın yönünü qıza sarı çevirdi. Sərinə qapıdan çıxdı, tələsik çıxdı. Gözlərini yerə dikməsi, çiyinin çəkişməsi, əllərini önündə çarpazlaması, addımladıqca çala-çökəyi görməyib bədrəməsi İldırımın gözlərindən yayınmadı. O, sirli, sehrlili bir aləmin

tamaşasından güclə ayrılıb ayılanlar təki heyrətlə soruşdu:

- Bu qız niyə belə elədi, ə?» [224].

Verilmiş kontekstdə birinci söz və son cümlə kommunikativ nitq aktıdır və bu nitq aktlarını konkret olaraq dilə gətirənlər vardır. Qalan bütün fraqment müəllif nitqi olub həm təsviri, həm də münasibəti əhatə edir. «Sərinənin gözləri dolmuşdu» cümləsi əsərdəki personajlardan birinin zahiri görkəmindəki, daha doğrusu gözlərindəki vəziyyətlə bağlı təsvirdir. Belə bir vəziyyət yalnız vizual müşahidə zamanı aşkarlanır. Müəllif qızın gözlərinin yaşarması və ya dolması faktını oxucuya çatdırır. Gözlərin dolması hadisəsi psixoloji vəziyyətdir. O, müəyyən emosionun təsiri ilə yaranır. Lakin insanın emosional vəziyyətini sözlə qələmə aldıqda, adlandırdıqda müəyyən psixoloji vəziyyətin insan mimikasında təzahür etməsi təsdiqini tapmır. Deyək ki, Sərinə kövrəlmiş və ya kədərlənmişdir. Bu o demək deyil ki, onun gözləri bu halların hər hansı birində mütləq dolmalıdır. Deməli, müəllif «Sərinə kövrəlmişdi» cümləsini yazsaydı, oxucu Sərinənin gözlərinin dolub və dolmaması haqqında heç bir informasiya almayacaqdı.

«Nə isə yaxşı bir söz demək istəyirdi, lakin səsi tez qırıldı». Bu cümlədə də təsvir xüsusiyyəti vardır. Qızın nə isə deməsi də onun bədən hərəkətlərində və ya mimikasında hiss oluna bilər. Oxucu qızı bilavasitə görmədiyi üçün qızın nə isə demək istəməsi və bu deyəcəyinin yaxşı bir şey olacağı qənaətinə gələ bilməz. Oxucu üçün əvvəlki kontekstlə əlaqədə müəyyən mənalardan çıxarılması mümkündür. Müəllif isə məsələyə birbaşa münasibət bildirir. Müəllif qızın nə isə yaxşı bir şey demək istəməsini oxucuya çatdırır.

«Sərinə qapıdan çıxdı, tələsik çıxdı. Gözlərini yerə dikməsi, çiyinin çəkişməsi, əllərini önündə çarpazlaması, addımladıqca çala-çökəyi görməyib büdrəməsi İldırımın gözlərindən yayınmadı». Bu fraqment də təsviri səciyyəlidir. Müəllif qızın necə getməsini və onun emosional vəziyyətinin gərginliyini nəzərə çatdırır, bu vəziyyəti təsvir edir. Eyni zamanda bu vəziyyətin əsərin digər surətinə təsiri də qismən açıqlanır. Qızın emosional vəziyyəti İldırıma da aydın olur. Daha doğrusu, onun

diqqətindən yayınmır. Bədii mətnin yaranmasında, təşkilində hər bir təsvir vasitəsi özünəməxsus rol oynayır. Müəllif «Sərinə getdi», «Sərinə tələsik getdi», «Sərinə qapıdan tələsik çıxdı», «büdrəyə-büdrəyə çıxdı» və s. və i. a. cümlələrdən də istifadə edə bilər. Lakin bu cümlələrin hər birinin oxucuya təsiri fərqlidir. Əsərdə oxucunun da, digər personajların da diqqəti qızın necə getməsi, emosional gərgin olması üzərində fokuslaşdırılır. Bu gediş əsərin əvvəlki və sonrakı hissələri ilə əlaqə yaradır. Məhz belə getmək qalan iki surətin arasında dialoq üçün mövzuya çevrilir.

«- Bu qız niyə belə elədi, ə?

- Deyəsən, sizi çoxdan tanıyır.

- Özü belə deyir?

- Xeyr, mən belə fikirləşirəm. Sizi tanımasaydı, o hala düşərdimi? İldırım mənim hansı tanımaqdan danışdığımı duya bilmirdi. Sərinə deyirdi ki, təzə işçimizin əynindəkindən başqa pal-paltarı yoxdur. Qohumu, canı yanarı, qançəkəri yoxdu».

Şübhəsiz ki, emosional vəziyyətin yaranmasının səbəbi olur. İldırımın sualı da bununla bağlıdır. Ona qızın belə etməsinin səbəbi aydın deyildir. Lakin üçüncü personaj müəyyən məlumatlara malikdir və bu məlumatları qismən İldırımı paylaşır. Üçüncünün hadisələrə münasibəti ilə bağlı təsvirdə onun bəzi şeyləri gizlətməsi aşkarlanır.

«Məhi öz səsindən heyrləndi. Bu səsdə bir günahkarın etirafı, yalvarışları vardı. Məcid əmi: «Allah heç kimin yaxasını azara-bezara tanıtməsın. Mənimki belədir, bununku Allah bilir nədir», - deyər düşündü. Məhinin səsindəki yalvarışı ayrılıq dəminin kədərinə bənzətdi. - Burda müalicə oluna bilməzsənmi? -

Onun başına bu bəlanı da mənim ürəyi yumşaqlığım açmışdı. İldırımın qayıtmaması katibə Sərinəni də təşvişə salmışdı».

Üslubiyyət həm də «yazmaq manerası» və «danışmaq manerası»nı öyrənən sahədir. M.Qorodnikova bu fikri qəbul etmir, belə hesab edir ki, üslub nitqin spesifik formasıdır. Üslub linqvistik işarələrin və düşüncə tərzinin formalarını üzə çıxarır, ifadə edənə ifadə olunan arasındakı

münasibəti aydınlaşdırır [79, 42].

Bədii əsərdə yaradılan hər bir surətin öz düşüncə tərz, özünün hadisələrə münasibəti vardır. Müəllif bu münasibətləri və düşüncə tərzlərini açmağa və ya oxucunu onlar üzərində düşündürməyə çalışır. Eyni zamanda, müəllif təsvirlərində özünün hadisələrə münasibətini də ifadə edir. Müəllifin kommunikativ niyyəti və kommunikativ strategiyası olur. O, bütün əsər boyu öz niyyətini həyata keçirməyə çalışır. Bədii əsərdə müəllifin qəbul etdiyi elə şeylər vardır ki, o həmin şeyləri oxucunun da qəbul etməsini istəyir. Bütün bu məsələnin həllində bədii əsərdəki təsvirlər müstəsna rol oynayır. Hər bir söz, ifadə, cümlə və cümlədən böyük vahid əsəri informasiya ilə zənginləşdirir, onu müəyyən məcraya yönəldir.

Mətnin məqsədindən asılı olaraq onun dili və bu dili təşkil edən vahidlərin birləşmə, düzülmə, səslənmə xüsusiyyətləri dəyişir. Üslubi təhlil öz mahiyyətinə görə xəbəri bir-birindən fərqləndirən əlamətlərin eyniləşdirilməsi və seçilməsidir. Linqvistikanın ən böyük vahidi cümlədir, üslubi təhlilin obyektinə isə mətndir.

Bədii mətndə müəllifin dil vasitələrindən istifadə etmək tərz, nəqletmə xüsusiyyətləri aşkar seçilir. Bu, müəllifin üslubu ilə bağlıdır. Hər bir müəllifin öz üslubu vardır. Həmin üslubun fərqlənməsində seçilən təsvir vasitələri də xüsusi rol oynayır.

«Bu Dolunun musiqisindən ləzzət almaq olmurdu, bu Dolunun musiqisi insanların beyninə bir dolu kimi dəyib ruhunu əzirdi» [214].

Müəllif əsəri dolu və onunla bağlı yaranan təəssüratları qələmə almaqla başlamışdır. Burada əvvəlcə dolunun yaratdığı sevinc emosional vəziyyəti təsvir olunur. Lakin sonrakı abzas birinci ilə təzad yaradır. Müəllif nitqi ortaya ziddiyyət atır. Təsvirin «və» bağlayıcısı ilə başlaması presuppozisiya tələb edir. Keçmişdə olanlarla bağlı biliklər müəllifə məlumdur. Oxucu isə dolu ilə bağlı öz münasibətlərini xatırlamış olur. Ziddiyyətin açılması isə sonradan mümkünləşir. Müəllif silah adı olan «qrad» sözü ilə «dolu» arasında assosiasiya yaratmışdır. Təbii dolu ilə insanların yaratdığı dolu arasında kəskin fərq vardır. Baxmaya-

raq ki, təbii doluda da müəyyən ziyanlı tərəflər özünü göstərir. Göydən yerə yağan raket dolularının dəhşəti başqadır. Bu dəhşətdən, təbii ki, ləzzət almaq mümkün deyildir.

Təsvir ümumi emosional ovqatı formalaşdırır və süjetin inkişafı bu ovqat üzərində də davam edir. Təsvir və onda istifadə olunan linqvistik vasitələr fərqlidir. Bir halda müxtəlif, təzadlı assosiasiyalar yaradılmışdırsa, digər halda, daha əvvəl verilmiş başqa müəllif yazısında surətin daxili aləmindəki gərginlik ön plana çəkilmişdir. İkinci kontekstdə müəllif ümumi neqativ emosional vəziyyəti axıra qədər apara bilir. Dolu əsərin leytmotivi olur. Digər əsərdə isə Sərinənin getməsi hadisələrin sonrakı axarı üçün məcrə açır və bu məcrada qızın getməsi haqqındakı informasiya ikinci dərəcəli olur, unudulur, yaddan çıxır. Bunun müqabilində İldırımın hadisələrə münasibətində, İldırımın emosional vəziyyətində, düşüncə və fikirlərində dəyişmələr baş verir.

Fikrin obrazlı ifadəsi sözün əsas mənasının hüdudlarından kənara çıxaraq əlavə çalar və semantika ilə yüklənməsi sayəsində əldə olunur. Obrazlı, emosional - ekspressiv nəqləmə ritorik fiqurlardan, məcazlardan gen-böl istifadə olunma ilə əldə olunur. Müəllif öz nitqi və bu nitqdə istifadə etdiyi təsvir vasitələri ilə mətni həm təşkil edir, həm də mürəkkəbləşdirir [3, 34].

Ünsiyyətin, fərdlərin kommunikativ qarşılıqlı təsirinin təhlili üçün dilin işarələr sistemi kimi öyrənilməsi kifayət deyil. Eləcə də, nitq aktları nəzəriyyəsinə aşkara çıxarılmış pragmatik hökm tipləri, danışanın nitq strategiyasının tam səciyyəsinə üzə çıxarmır. Nitqin ən yüksək effektivliyinə necə nail olmaq, qarşıya qoyulmuş məqsəddən asılı olaraq, hansı vasitələrdən istifadə etmək kimi suallara cavabların bir qisminə, leksik vahidlərin, dilin lüğət tərkibinə daxil olan vahidlərin rabitəli mətnlərdə necə işlənməsini, mətn çərçivəsində hansı semantik dəyişmələrə məruz qalmasını, nəhayət, üsluba necə təsir göstərməsini, eləcə də üslubu necə formalaşdırmasını öyrənmək yolu ilə cavab vermək mümkündür.

Sözün lüğəvi mənası ilə yanaşı, onun bilavasitə kontekst daxilində

aşkara çıxan mənaları da vardır. L.Kallimulina göstərir ki, sözün leksik mənası onun süni şəkildə təcrid edilmiş kontekstual mənasıdır. Mütləq təcrid edilmiş heç bir işarə hansısa bir mənaya malik deyildir. İstənilən işarənin mənası kontekstdə yaranır [92, 65].

Ə.Orucov izahlı lüğətdə sözün emosional və ekspressiv mənasının göstərilməsinə münasibət bildirmişdir. Müəllif göstərir ki, «lüğətdə sözlərin mənalarının açılması və təsnifi ilə əlaqədar olan məsələlərdən biri onların insanda doğurduğu hisslərə (istehza, kinayə, gülüş /komizm/, nifrət və s.) görə təsnifi məsələsidir. Məlum olduğu üzrə lüğətlərdə bu keyfiyyətləri bildirmək üçün sözlərin, yaxud mənaların yanında müvafiq işarələr qoyulur. Lakin bəzən elə olur ki, işarə ilə onun ifadə etdiyi obyekt (əşya) arasında uyğunluq olmur. Məsələn, «gopçu» dedikdə bizim təsəvvürümüzə necə adam gəlir? Bu sözü eşidərkən və ya bir yerdə oxuyarkən bizim təsəvvürümüzə özünü öyən, malik olmadığı sifət və məziyyətləri, bacarığı və məharəti, igidliyi özünə isnad edən qeyri-ciddi bir adam gəlir. Eyni zamanda, bu sözün özü bizə komizm təsiri bağışlayır. Burada işarə ilə onun ifadə etdiyi obyekt arasında tam uyğunluq var, çünki komizm mahiyyəti sözün özündə vardır. «Gopçu» sözü heç bir vaxt ciddi bir adam haqqında deyilməz. ... Həmin söz kimi, danışığ dilinə aid olan «lotu», «cırtqoz», «dılğır», «bambılı» kimi sözlər haqqında da eyni şeyi demək olar» [35, 235].

Dilin leksik sistemində bu qəbildən olan kifayət qədər müxtəlif sözlər vardır. Həmin sözlər kontekstə daxil edildikdə emosionallıq və ekspressivliklə bağlı müxtəlif çalarlar yaradır. Təkcə sözlər deyil, bir sıra sintaktik qəliblər də emosionallığı və ekspressivliyi qabardır. «Sən yekə adamsan» ifadəsində məzəmmət elementi var, yəni bir adamı danladıqda belə deyilir. «Yekə kişisən», «adam ol», «özünü yığışdır», «dəng oldum» və s. kimi ifadələr də bu qəbildəndir. Onların hər birində ekspressivlik və emosionallıq çalarları vardır. Bu qəbil cümlələrin bir qismi müəyyən xüsusiyyətlərinə görə vokativlərə və ya söz-cümlələrə bənzəyirlər. Vokativlərdə nitqin yönəldiyi şəxsin adı xüsusi intonasiya ilə tələffüz olunur. Intonasiyanın təsiri ilə müxtəlif mənalar (məzəmmət,

təəssüf, çağırış və s.) ifadəsini tapır [28, 3].

«Avaranın biri avara», «Axmaq oğlu axmaq», «Köpək oğlu köpək», «İt oğlu», «meymunun biri meymun», «Zəvzək» və s. bu tipli cümlələr də emosionallıq və ekspressivliklə birbaşa bağlıdır. Söz-cümlələr də emosiyanın ifadəsi məqsədi ilə işlənir. Məsələn, Əla! Gözəl! Eşq olsun! Yaşasın! və s.

Dilin semantikasını leksik və emosional komponentlərdən ibarət olan nitqin semantikasını üçün əsasdır. Burada leksik komponentlərin müxtəlifliyi, cümlələrin sıralanması, cümlədə söz sırasının dəyişməsi bütövlükdə mətnin məna və məzmunca əhatəliliyinə, obrazlılığına, rəngarəngliyinə zəmin yaradır. Danışanın gözlənilməz, qəfil baş verən hadisələrə emosional reaksiyasının əks etdirən vasitələr daha çox hissi-emosional xarakterli olur. Onlar ekspressiv funksiya daşıdıqlarına görə bədii əsərlərdə qəhrəmanın emosional-psixoloji vəziyyətinin implisit xarakteristikasını vermək üçün istifadə olunur, üslubi effekti gücləndirir.

«Hələ uşaqlığın havası başımızda idi. Bizi əzizləyən, xüsusilə qəbul imtahanları ərəfəsində hər nazımızı çəkən valideynlərimizin, illərlə alışmadığımız sadədil orta məktəb müəllimlərinin yanından təzəcə ayrılıb böyük həyata qədəm qoymuşduq və həyatın sərt üzünü hələ görməmişdik.» [5, 101].

Bu kontekstdə müəllif nitqində təsvir obyektə deyil, subyektə və ya subyektlərə yönəlmişdir. Emosional vəziyyətdə ümumiləşmə aparılmışdır: «uşaqlığın havası başdadır». Müəllif oxucunu özünün və ya qəhrəmanın yaşadığı müəyyən dövrə aparır. Lakin əsərin əvvəlində bu ümumi zamana və zaman çərçivəsindəki yaşama münasibət oxucunun həyat təcrübəsinə söykənir. Yəni oxucu belə bir dövrü yaşamışdırsa, xəyalən həmin dövrə gedir. Əgər yaşamamışdırsa, onu təsəvvür etməyə çalışır. Nəhayət üçüncü hal müəllif nitqinin davamı ilə hadisələrə aydınlıq gətirmək istəyi yarana bilər. Dil vasitələri, mətnə və ya kontekstdə istifadə olunmuş sözlər, ifadələr oxucuda müəyyən aqibəti formalaşdırır. Təsvir oxucunu zaman və məkan çərçivəsində yerdəyişməyə sövq edir. Təsvir emosional vəziyyətlə bağlı olduqda isə oxucu müvafiq

vəziyyətin yaratdığı hissləri yada salır. Mətnin təşkili davam etdikcə bu cür təsvirlər bir-birini əvəz edir. Onların arasındakı bağlılıq və əlaqələr əsərin ümumi məzmununu anlamağa kömək edir. Təsvir müəllifin üslubunu formalaşdırır və onun mətni təşkil etməsinə müxtəlif imkanlar açır. Bədii əsərin üslubi xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilərkən bütün sözlər - əsas, köməkçi, ümumişlək, yeni, alınma, vulqar sözlər və s. diqqətdən qaçırılmamalıdır. Bədii əsərlərdə bu və ya digər sözün, ifadənin hansı üslubi məqsədlə işlədildiyini, nə kimi üslubi boyaları olduğunu aydınlaşdırmada təsvir əhəmiyyətli rol oynayır. Elliptik konstruksiyalı nida cümlələrinin formalaşmasında kontekst və situasiya mühüm rol oynayır. Onlar komponentlərin semantikasını, ötürülən informasiyanın elementləri, ümumi məzmun planında informasiyanın ötürülməsi zamanı jest, mimika və digər ekstralingvistik amillərlə birləşir. Qarnı şişib ey (jest). Canımı boğazıma//xirdəyimə (jest) yığıb. Səhərdən axşama başlamısan tıx-tıx-tıx (jest).

Əsas qeyri-verbal kommunikasiya vasitələri müxtəlif dil daşıyıcılarında fərqlənir. Məsələn, başı əymək hər yerdə təsdiq mənasında başa düşülür. Qeyri-verbal vasitələrdə fərqlilik də özünü göstərir.

Onu da qeyd etmək ki, poetik əsərlərdə ekspressivliyin və emosionallığın ifadə vasitələrinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Azərbaycan poeziyasının dil və üslub məsələlərini tədqiq etmiş M.Hüseynov ekspressivlik və emosionallıqla bağlı bir çox məqamları aydınlaşdırmağa çalışmışdır. O, alliterasiyanın poeziyadakı üslubi imkanlarını şərh edərkən yazır: «Alliterativ səs ahənginin fəallığı ilə reallaşan ifadə tərzini obrazlılığın arzuolunan və qulaqoxşayan təəcəssümüdür. Eynicinsli səslər sanki hiss və duyğuların, lirik ovqatın əyaniləşdirilməsinə görə sıxlaşır. Səs obrazı formalaşdırır. Təsadüfi deyildir ki, səslərin yaratdığı obrazlar konkret olduğu qədər də emosional cəhətdən dolğundur.

Hissi çalarları fonoloji təkrarlar vasitəsilə əyani şəkildə canlandırmaq üçün söz sənətkarları səs ahənginin əhəmiyyətli, spesifik xüsusiyyətlərinə tez-tez müraciət edir. Alliterasiyanın yaratdığı üslubi harmoniya mətnə orijinal ilmələr hörür, dəqiq səs cizgiləri ilə müəllif

oxucularına özünün yaşadığı duyğuları aşılıyır» [29, 37].

Təbii ki, poeziyada da ekspressivliyin və emosionallığın həm verbal, həm də qeyri-verbal vasitələri ifadəsini tapır. Bundan başqa, poeziyada səs ahəngi də müəyyən emosional vəziyyətin yaradılmasında öz rolunu oynayır. Burada fərqləndirici cəhət emosional ovqatın oxucuya aşılmasıdır.

Əlbəttə, poeziyada da ekspresivliyin və emosionallığın qeyri-verbal ifadə vasitələri özünəməxsus şəkildə təsvir olunur. Məsələn, «Başını buladı, gözündən güldü»; «ağlasan ağlaram mən səndən bəzər, güləndə ürəyim dağladın yazıq»; «əndamın quyruqdu asta çalxala»; «sallanışın bir mahala əvəzdi» (Aşıq Ələsgər]; «Bir nişan istədim gülüzlü yarıdan, dirsəyin göstərdi: -alısan dedi» (Aşıq Alı); «Yeriyir qazı-qazı» (Əli Kərim); «Ömrümün gül açan baharı gəldi, pərişan sən oldun, mən olmadım ki» (N.Kəsəmənli); «Dəli deyib daş atanda ağıllı, xəncər qapan ağılı çəşdə nə günah» və s.

Nida cümlələri emosional vəziyyəti ifadə edən vasitə kimi çıxış edir. Bəzən belə cümlələr emosionallığın intensivləşdirilməsinə xidmət edir. Nidaların emosional vəziyyətlə bağlılığına müxtəlif aspektlərdən yanaşmaq olar. Bunun üçün kontekst təhlilə cəlb olunur.

«- Oldu. Mahmud gəminin arxasına qaçdı. Ruhun gözləri o səmtə dikildi. «Bura onun yeri deyil. Hər gecə Xəlilin keşiyini çəkməyəcəyik ki! Belə adamın həyatı hər yerdə təhlükə altındadır. Lunatik olduğunu boynuna almır. Mən gərək bunu ondan soruşmayaydım. Xəbər alanda elə qüssələndi, elə kədərləndi ki!»[224].

Yuxarıdakı parça nitq bütövlükdə canlı danışıq dilinin xüsusiyyətləri əsasında qurulmuşdur. Müəllif nəinki onun cümlələrini ədəbi dil normaları qəlibinə salmır, həm də başqasına olan münasibətin olduğu kimi verir.

Hər bir bədii əsərin mövzusu, ondakı surətlərin xarakteri, ziddiyyətli münasibətlər yazıçının həm ədəbi dil materialının imkanlarından, həm də emosional-ekspressiv sözlərin estetik funksiyasından istifadə etməsinə şərait yaradır. Emosionallıq və ekspressivlik bədii əsərdə danı-

şıq sözləri loru sözlər, söyüşlər, qarğışlar, alqışlar, andlar, varvarizmlər, arxaik sözlər, əzizləyici sözlər və s. vahidlərdən istifadə olunmaqla da reallaşır. Bütün hallarda emosionallığın qeyri-verbal ifadə vasitələrinin də mətnyaratma xüsusiyyətləri paralel nəzərə alınır.

Emosionallıq və ekspressivlik məqsədilə bədii əsərdə söyüşlər, qarğışlar, alqışlar, eləcə də andlar özünəməxsus rol oynayır. Qarğış və alqışlar subyektiv səciyyəlidir. Bununla belə, onların dildə yayılmış ümumi formaları da vardır. Bu vahidlər situasiyadan asılı olaraq emosiyaların intensivliyini, ifadəliliyini artırır.

«Anasının səsinə güclə eşitdi:

- Gördün bu çərhəyə, qızışmış köpək qızını? Sənə demədimmi bir az da burada qalsa başımıza minəcək? Ədə, sal ayağının altına, sürü bu itin balasını!» [İŞ 21].

Hər bir əsərdə emosionallıq və ekspressivliyin bədii təsvirində özünəməxsusluq, spesifiklik vardır. Emosionallığın verbal ifadə vasitələrinin işlədilməsi, qeyri-verbal ifadə vasitələrinin isə verballaşdırılması əsərin ümumi mətninin formalaşması üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Beləliklə, aydın olur ki, emosiya mübadiləsi verbal, qeyri-verbal və fonasiya vasitələri ilə reallaşır. Bu vasitələr, ünsiyyət prosesində müəyyən bir vəhdət təşkil edir. Verbal, qeyri-verbal və fonasiya vasitələri informasiya, kommunikasiya, koqnesiya, ekspressiya, tənzimləmə və təsvir funksiyalarını yerinə yetirir. Bu vasitələr mənanın və emosiyanın ötürülməsini zənginləşdirir, ünsiyyət iştirakçıları arasında qarşılıqlı münasibətlərin keyfiyyətinə və dəyişməsinə təsir göstərir, bu münasibətləri formalaşdırır. Verbal, qeyri-verbal və fonasiya vasitələrinin mənası onlardan istifadə edənlərdən, kontekstdən, mədəniyyətdən və başqa amillərdən asılı olur. Ünsiyyət prosesində ötürülən informasiyanın dərki bütün vasitələrin nəzərə alınmasını tələb edir.

NƏTİCƏ

1. Emosiya hissi, psixoloji vəziyyət olub qısamüddətli əhval-ruhiyyə ilə bağlıdır və insanlar üçün ümumi səciyyə daşıyaraq hadisə, həmçinin yaranmış vəziyyətlərin, eləcə də insanlararası münasibətlərin qiymətləndirməsi, belə faktlara reaksiya nəticəsində meydana çıxır.
2. Emosiya orqanizmin fizioloji vəziyyəti olub insanın bütün hisslərini əhatə edir, subyektiv çalarlara malik olur. Subyektiv çalar hadisə və proseslərə fərdin münasibətinə əsaslanır.
3. Emosional vəziyyət insanın daxili aləminə təsir edərək onda həm daxili fizioloji, psixoloji, həm də zahiri dəyişmələr yaradır. Ona görə də insan emosiyaları müxtəlif formalarda təzahür edir. Spesifik mimik vasitələrin bütün insanlar üçün oxşarlığı emosiyalara uyğun gələn vəziyyətin genetik səviyyədə eyniliyini göstərir.
4. Emosiya insanda özünü müxtəlif hisslər kimi göstərir. Emosiyanın 10 əsas növünü ayırmaq olur: 1) marağ; 2) sevinc; 3) təəccüb; 4) dərd; 5) qəzəb; 6) iyrənmə; 7) nifrət; 8) utanma; 9) təqsir; 10) qorxu.
5. Funksional-emosional vəziyyət kommunikativ prosesdə qiymətləndirmə, aktivləşmə/passivləşmə, təhrik, nitq fəaliyyətində pozulma və ekspressiya şəklində təzahür edir.
6. Emosional vəziyyət verbal və qeyri-verbal formalarda ifadəsini tapır.
7. Ekspressiya ünsiyyətə yardım göstərən qeyri-verbal kommunikasiyanı təmin etdiyindən emosiyanın qeyri-verbal ifadə vasitələri daha çox onun ətrafında cəmləşir.
8. Emosiya və emosional vəziyyət dildən asılı olmayaraq mövcuddur.
9. Ənənəvi dilçilikdə emosionallıq və ekspressivlik məsələlərini, əsasən nidalar üzrə öyrənilmişdir. Bu problemə sual və əmr cümlələrinin, modal sözlərin, adlıq və söz cümlələrin, intonasiya,

- prosodika, məntiqi və fraza vurğusu, həmçinin təsdiq və inkarın implisit reallaşması ilə bağlı araşdırmalarda qismən toxunulmuşdur.
10. Dil emosiyanın ifadə və ötürülməsinin əsas vasitəsidir. Emosiyanın nitqdə reallaşmasının üç tipini fərqləndirmək olar: 1) emosiyanın transilyasiyası; 2) emosiyanın ifadəsi; 3) emosiyanın təsviri.
 11. İnsanın emosional vəziyyətini ifadə edən dil vasitələri geniş planlıdır və dilin müxtəlif səviyyələrində fərqli miqdarda, fərqli quruluşda mövcuddur. Nitqdə ən aşkar şəkildəki məlumat obyekt və predmetin adında və onunla bağlı xəbərdədir. Emosiyaların hər bir dildə qəbul edilmiş adları vardır. Dildə emosiyanı adlandıran linqvistik vahidlərin mövcudluğu emosionallığın linqvistik statusunu təsdiq edir.
 12. Dilin lüğət fondunda emosiyanı birbaşa adlandıran sözlər (sevinmək, kədərlənmək, hirsəlmək, iyrenmək, qorxmaq və s.) və emosiyanı birbaşa adlandırmayıb onun fizioloji, psixoloji gerçəkləşməsinin nəticəsi olan hadisələri bildirən sözlər (gülmək, ağlamaq, pıçıldamaq, yalvarmaq, bağırmaq, qışqırmaq və s.) iki müxtəlif leksik-semantik söz qrupu yaradır.
 13. Ekspressivlik leksik, eləcə də dilin başqa səviyyə vahidləri ilə ifadə olunur. Ekspressivlik sistem və nitq statusuna malikdir. Ekspressivlik linqvistik deyil, sırf psixoloji hadisə olduğundan nitqə aiddir, sözün işlənməsi zamanı üzə çıxır.
 14. Ekspressiv leksik mənə leksik vahidin sistem mənəsidir. Ekspressiv leksik vahid, ekspressiv söz, ekspressiv anlayışlar, leksemlər leksik-semantik variantlılığa malikdir. Dilin ekspressiv vasitəsi olub ekspressiv adlanan vahidlər dilin istənilən səviyyəsinə aidliyi ilə seçilir. Ekspressiv leksik fond dilin leksik sisteminin bir hissəsidir, leksik alt sistemdir. Ekspressiv funksiya, ekspressiv effekt dilin ekspressiv vahidlərinin praqmatik funksiyasıdır.
 15. Dildə emosiya iki üsulla aşkarlanır. Birincisi, emosiya dildə danışanın emosional vəziyyətinin təzahürü kimi yaranır, emosional

- müşayiət və emosional çalar şəklində üzə çıxır. İkincisi, emosiya obyektiv mövcud olan reallıq kimi dil işarələri ilə əks olunur.
16. Emosiyanın dil vasitələri ilə ifadə olunması üç üsulla həyata keçir: 1) nominasiya; 2) ekspressiya; 3) deskripsiya. Buna uyğun olaraq üç leksik qrup fərqləndirilir: 1) emosiyanı adlandıran leksika; 2) emosiyanı ifadə edən leksika; 3) emosiyanı təsvir edən leksika.
 17. Emosionallığın verbal ifadə vasitələri müxtəlif və rəngarəngdir. Müvafiq vəziyyəti ifadə etmək üçün dildə kifayət qədər fərqli vasitələr vardır. Hirsələnmək, qəzəblənmək, qeyzlənmək, diksinmək, qorxmaq, sevinmək, kədərlənmək, qəmlənmək, həyəcanlanmaq, təşvişlənmək, dəhşətə gəlmək, heyran olmaq, qürurlanmaq və s. vahidlərin hər biri insanın müəyyən emosional vəziyyətini birbaşa ifadə edən sözlərdir. Dildə emosionallığın, ekspressivliyin əsas ifadə vasitəsi emotiv leksikadır.
 18. Emosiyanın qeyri-verbal ifadəsi aşağıdakı yollarla olur: 1) paralingvistik vasitələrlə (mimika, jest, bədən hərəkətləri); 2) supersegment vasitələrlə (intonasiya, ton, səsin gərginliyi); 3) qeyri-verbal kontekstlə (nitq situasiyası ilə bağlılıq); 4) verbal kontekstlə (əlavə sözlərdən istifadə yolu ilə).
 19. Emosiyanın müsbət və mənfi olmaqla qütbləndiyindən dildə mənfi və müsbət emosiyaları bildiren vahidlər fərqlənir.
 20. Qeyri-verbal informasiya sözlə ifadəsini tapmır. Emosiyaların insanın daxili vəziyyəti, psixoloji durumu, onun halı və hərəkətlərində, eləcə də insan orqanlarının zahiri və daxili vəziyyətində yaratdığı dəyişmələr ekstralingvistik informasiyalar olub qeyri-verbal ifadə vasitələrin köməyi ilə ötürülür. Dəyişmələrin vizual müşahidə olunması, eşidilməsi, eyni zamanda həm görünməsi, həm də eşidilməsi bilavasitə ünsiyyət prosesinə aiddir. Bu cür emosionallıq yazılı məndə yalnız təsvir olunur. Təsvir verbal vasitələrdən fərqli şəkildə istifadə olunması ilə reallaşır. Emosionallığın qeyri-verbal ifadə vasitələrinin öz adları və təsvir xüsusiyyətləri vardır.
 21. Kommunikasiyanın qeyri-verbal vasitələri metakommunikativ

- funksiyanı yerinə yetirir. Metakommunikativ funksiya məqsədilə verbal və qeyri-verbal ifadə vasitələri eyni zamanda istifadə olunduqda adresat ilk növbədə diqqətini qeyri-verbal ifadə vasitələri üzərində cəmləşdirir.
22. Qeyri-verbal kommunikasiya aşağıdakı komponentləri əhatə edir: 1) kinetik davranış (bədən hərəkətlərinin dili); 2) paralingvistik davranış (fonasiya hadisələri); 3) sosial və fərdi məkandan istifadə; 4) cəzəbetmə; 5) dərinin hissiyyatı (taktil hiss); 6) süni amillər (paltar, makiyaj və s.). Emosiyanın ötürülməsinə xidmət edən bütün verballaşdırılmış işarələr işarə-simvol funksiyası daşıyır. İşarələr dil və qeyri-dil işarələrinə bölünür.
23. Hər bir emosional halın özünün verbal etalon tipləri vardır. Məsələn, mətndə hansı dildə olmasından asılı olmayaraq təəccübü ifadə etmək məqsədilə müxtəlif konstruksiyalardan istifadə edilir. Belə konstruksiyalara aşağıdakıları aid etmək olar: 1) gözləri bərəlmək; 2) ağızı açılmaq; 3) qaşları dartılmaq; 4) alnı qırışlanmaq; 5) matıqutu qurumaq və s. Qorxu hissini ifadəsi zamanı daha çox etalon vasitədən istifadə edilir: 1) qışqırmaq; 2) çığırmaq; 3) ağarmaq; 4) quruyub qalmaq; 5) əsmək; 6) dili əsmək; 7) ayaqları əsmək; 8) dizləri bükülmək; 9) rəngi solmaq; 10) tükləri biz-biz durmaq; 11) ağızı əyilmək; 12) əsməcə tutmaq; 13) tir-tir əsmək; 14) üstündə ölmək və s. Bütün bu konstruksiya və qəliblər müxtəlif sistemli dillərdə bu və ya digər şəkildə işlənir.
24. Emosional vəziyyət gradual səciyyə daşıyır. Yəni insanın sevinci, kədəri, qorxusu dərəcələyə bilər. Dildə bu dərəcələnməni də ifadə etmək üçün əlavə vasitələrdən istifadə olunur.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abbasova N.K. Bədii əsərlərin dilinin ekspressivliyi haqqında// Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Institutunun elmi əsərləri. Pedaqogika və psixologiya, fənlərin tədrisi metodikası, dilçilik seriyası. 1973, №6, s. 67-71
2. Abbasova N.K. C.Cabbarlının pyeslərində emosional leksika// Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Institutunun elmi əsərləri. Pedaqogika və psixologiya, fənlərin tədrisi metodikası, dilçilik seriyası. 1970, №5, s. 40-49
3. Abdulla K. Dilçiliyə səyahət. Bakı: Mütərcim, 2010, 200 s.
4. Abdullayev S.Ə. Nəqli cümlənin funksional və ekspressiv üslub rəngləri// Azərbaycan Dövlət Universitetinin elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası. 1969, №5-6, s. 102-107
5. Abdullayev S.Ə. Sual-əmr cümlələri ilə yaranan ekspressiv təhrik şəkilləri6 cümlənin üslubi tipologiyası probleminə dair// Azərbaycan Pedaqoji Dillər Institutunun elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası. 1973, №1 s.71-76
6. Adilov M. I. Nida // Müasir Azərbaycan dili. II c. Bakı: Elm, 1980, s. 475-487
7. Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı: Maarif, 1989, 364 s.
8. Ağayeva F.M. Azərbaycan dilində fraza-nidaların başlıca xüsusiyyətləri// Azərb. SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyinin elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası, 1975, № 2, s.72-75
9. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı: Maarif, 1979, 254 s.
10. Axundov A. A. Dilin estetikası. Bakı: Yazıçı, 1985, 224 s.
11. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I c. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 744 s.
12. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II c. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 792 s.
13. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. III c. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 672 s.
14. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. IV c. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 712 s.

15. Cəfərov C. Nitq hissələrində keçid prosesləri və konversiya. Bakı: ADPU nəşri, 2009, 292 s.
16. Əfəndiyeva T.Ə. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyatı. Bakı: Elm, 1980, 252 s.
17. Əfəndiyeva T.Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyat problemləri. Bakı: Elm, 2005, 183 s.
18. Əfəndiyeva T.Ə. Bədii üslubda emosionallıq və ekspressivliyin ifadə vasitələri // Azərbaycan EA xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası. 1972, №2, s. 61-70
19. Əhmədov F. Köməkçi nitq hissələrinin semantik xüsusiyyətlərinin tədrisi məsələləri. Bakı: Mütərcim, 2012, 88 s.
20. Əliyev K.Y. Ədəbi dilin üslublarında ekspressivliyin yeri// Azərb. SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyinin elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası, 1977, №2, s. 51-56
21. Hacıyev K.B. Azərbaycan dilində nidaların təsnifi // Azərb. SSR Ali və Orta ixtisas Təhsili Nazirliyinin elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası. 1979, № 5, s. 27-31
22. Hacıyev K.B. Azərbaycan dilində nidaların təsnifi// Azərb. SSR Ali və Orta ixtisas Təhsili Nazirliyinin elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası, 1979, № 5, s.27-31
23. Hacıyev K.B. Nida xüsusi nitq hissəsidir // Azərbaycan Dövlət Universitetinin elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası. 1969, №1-2, s. 108-114
24. Hacıyev K.B. Nidanın söz kimi tədqiqinə dair // Azərbaycan Pedaqoji Dillər Institutunun professor-müəllim heyətinin 1968-ci ildə elmi-tədqiqat işlərinin yekunlarına həsr olunmuş elmi sessiyasının materialları. Bakı: API nəşri, 1969, s.41-42
25. Hacıyev T.İ. Yazıçı dili və ideya-bədii təhlil. Bakı: Maarif, 1979, 130 s.
26. Həbibova K.Ə. elliptik nida cümlələri // Tədqiqlər. Bakı: AMEA Dilçilik İnst-tu nəşri, 2007, №3, s. 269-274
27. Həsənova E.S. Təkrarların ekspressiv mətnin yaranmasında rolu // Bakı universitetinin xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 2006, №2, s. 79-82
28. Həsənov H.A. Vokativ cümlə // Azərbaycan dilində sintaktik konstruksiyalar. Bakı: ADU nəşri, 1987, s.3-5
29. Hüseynov M.A. Azərbaycan poeziyasının dil və üslub problemləri (1960-1980-ci illər): Filol. e. dok. ... dis-sı. Bakı: 2013, 336 s.
30. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1973, 358s.

31. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. I h. Bakı: Elm, 2007, 280 s.
32. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. II h. Bakı: Elm, 2007, 354 s.
33. Kazımov O.Ş. Müasir Azərbaycan dili (Sintaksis). Bakı: Ünsiyyət, 2000, 496 s.
34. Məmədova Z. M.Araz şərlərində təkrir və bədii nida bədii ifadə vasitəsi kimi // Elmi axtarışlar. XV b. Bakı: Səda, 2005, s. 118-124
35. Orucov Ə. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətinin tərtib prinsipləri // Azərbaycan dilçiliyi müntəxəbatı. II c. Bakı: Abis-Alarco, 2013, s. 231-292
36. Tahirov İ. Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası. Bakı: Nurlan, 2007, 324 s.
37. Şabanov Ş.H. Bədii dildə emosional-ekspressiv sözlər. S.Rəhimovun “Şamo” romanı əsasında // Azərb. SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyinin elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası. 1975, №4, s.43-48
38. Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Dilçilik problemləri. I c. Bakı: Maarif, 1982, 326 s.

Rus dilində

39. Абдуллаев С.А. Экспрессивное утверждение и экспрессивное отрицание (на материале азербайджанского языка): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Баку: 1971, 32 с.
40. Арнольд И.В. Лексикография современного английского языка. Москва: Изд-во лит. на иностр. яз., 1959, 214 с.
41. Арнольд И.В. Стилистика. Современный английский язык. Москва: Наука, 2009, 384 с.
42. Арнольд И.В. Чувства и эмоции. Москва: Наука, 1997, 214 с.
43. Астафьева И.М. Виды синтаксических повторов, их природа и стилистическое использование: Автореф. дис. ... канд. филол. н. Москва: 1962, 24 с.
44. Атлас И.И. Синтаксические средства выражения эмоциональной оценки // Вестник Бурятского государственного университета. Иркутск: Изд-во ИГУ, 2012, №11, с.3-6
45. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. Москва: Сов. энциклопедия, 1966, 608 с.

46. Бабенко Л.Г. Лексические средства обозначения эмоции в русском языке. Свердловск: Изд-во Урал ун-та. 1989, 184 с.
47. Бабенко Л.Г. Обозначение эмоций в языке и речи. Свердловск: Изд-во Уральского университета, 1986, 125с.
48. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. Москва: Иностранная литература, 1955, 416 с.
49. Балли Ш. Язык и жизнь. Москва: Наука, 2003, 165 с.
50. Балли Ш. Французская стилистика. Москва: Иностранная литература, 1961, 396 с.
51. Болотов В. И. Эмоциональность текста в аспектах языковой и неязыковой вариативности. Ташкент: Изд-во ТГУ, 1981, 116 с.
52. Бондарко А.В. Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии. Ленинград: Наука, 1983, 208 с.
53. Бондарко А.В. Функциональная грамматика. Ленинград: Наука, 1984, 133 с.
54. Буренина Н.В. Диалог и эмотивная функция языка // Диалог о диалоге. Саранск: Изд-во Мордовского ун-та, 1991, с.28-35
55. Буряков И.А. К вопросу об эмоциях и средствах их языкового выражения // Вопросы языкознания. 1979, № 3, с.47-59
56. Буслаев Д.А. Опыт компонентного анализа существительных, обозначающих эмоции, в английском языке // Вопросы филологии и методики исследования германских и романских языков. Вып. 4. Воронеж: Изд-во ВГУ, 1972, с.98-117.
57. Вансяцкая Е.А. Невербальные компоненты коммуникации в английском художественном тексте. Иваново: Издательство Ивановского Государственного Университета, 2005, 151 с.
58. Ванякина Е.В. Негативно-эмотивные характеристики человека в лингвокультурологическом аспекте (на материале немецкого языка): автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Владимир: 2005, 24с.
59. Васильев Л.М. Стилистические значение, экспрессивность и эмоциональность как категории семантики // Проблемы функционирования языка и специфика речевых разновидностей. Пермь: Изд-во ПГУ, 1985, с.3-9
60. Вежбицкая А. Речевые акты // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 16. Москва: Просвещение, 1985, с.251-275
61. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. Москва: Русские слова-

- ри, 1997, 416 с.
62. Вилюнас В.К Основные проблемы психологии эмоций. Москва-СПб: «Питер», 1989, 496 с.
 63. Вилюнас В.К. Психология эмоциональных явлений. Москва: Изд-во МГУ, 1976, 142 с.
 64. Виноградов В.В. Некоторые задачи изучения синтаксиса простого предложения//Вопросы языкознания. Москва, 1954, №1, с. 3-29.
 65. Виноградов В.В. О теории художественной речи. Москва: Высш. школа, 1971, 240 с.
 66. Виноградов В.В. О языке художественной литературы. Москва: Гослитиздат, 1961, 614 с.
 67. Витт Н.В. Речь и эмоции. Москва: Изд-во МГУ, 1984, 84 с.
 68. Витт Н.В. Эмоциональная регуляция речевого поведения при общении. Москва: Изд-во МГУ, 1983, 73с.
 69. Водяха А.А. Эмоциональный модуль как компонент архитектуры когниции // Материалы II Международной конференции по когнитивной науке. СПб, 2006, с.233
 70. Волек Б. Типология эмотивных знаков // Язык и эмоции. Волгоград: Перемена, 1995, с.15-24
 71. Волостных И.А. Эмоциональные концепты «страх» и «печаль» в русской и французской языковых картинах: Автореф. дисс. ... канд. филол. н. Краснодар: 2007, 18 с.
 72. Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки. Москва: Эдиториал, УРСС, 2002, 210 с.
 73. Гаджиев К.Б. Междометие в азербайджанском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Баку: 1973, 41с.
 74. Гак В.Г. Эмоции и оценки в структуре высказывания и текста // Вестник МГУ. Серия 9. Филология, Москва: 1977, №3, с.22-29.
 75. Гизатуллина А.К. Повторы как признак эмотивности разговорной речи // Материалы Первой международной школы-семинара по когнитивной лингвистике, 26-30 мая 1998г.: В 2 ч. Ч. 2. Тамбов: Изд-во ТГУ, 1998, с.57-58
 76. Гизатуллина А.К. Односоставные эмоционально-оценочные предложения в современном французском языке // Филология и культура: Тезисы 2-й Международной конференции. 12-14 мая 1999г.: В 3 ч. Ч. 2. Тамбов: Изд-во ТГУ, 1999, с.26-27

77. Гойхман О.Я., Надеина Т.М. Речевая коммуникация. Москва, Инфра-М, 2001, 272 с.
78. Горелов О.Н. Невербальные компоненты коммуникации. Москва: Наука, 1980, 104 с.
79. Городникова М.Д. Эмотивные явления в речевой коммуникации. Москва: Изд-во МГПИИЯК, 1985, 70 с.
80. Графова Т.А. Смысловая структура эмотивных предикатов // Человеческий фактор в языке. Языковые механизмы экспрессивности. Москва: Наука, 1991, с.67-98.
81. Джемс У. Что такое эмоция // Психология эмоций. Тексты. Москва: Изд-во МГУ, 1984, с.83-92.
82. Дейк Т.А. Язык. Познание. Коммуникация. Москва: Прогресс, 1989, 310 с.
83. Добрыднева Е.А. Фразеологические средства и способы вербализации эмоциональных концептов в языке и речи//Проблемы вербализации концептов. Ч.1. Волгоград: Издательство Волгоградского Университета, 2003, с.97-100
84. Еремин А.А. Эмоциональное состояние адресата как объект номинации в диалогическом дискурсе: Автореф.дисс...канд. филол.н. Москва: 2010, 23с.
85. Ермакова Н.В. Экспрессивно-стилистические возможности лексики, называющей чувства и эмоции//Контрастивная и функциональная грамматика. Калинин: Изд-во КГУ, 1985, с.35-39.
86. Залевская А.А. Введение в психолингвистику. Москва: Российск. гос. гум. унив-т, 1999, 382с.
87. Залевская А.А. Проблемы психолингвистики. Калинин: Изд-во КГУ, 1983, 128с.
88. Звегинцев В.А. Экспрессивно-эмоциональные элементы и значение слова//Вестник Московского университета, 1955, №1, с.35-48
89. Изард К.Э. Психология эмоций. Спб.: Питер, 2008, 464 с.
90. Изард К.Э. Теория дифференциальных эмоций // Психология эмоций. Москва: Наука, 2004, с. 232-243
91. Казакова А.С. Невыраженный смысл однословных предложений// Проблемы семантики предложения: Выраженный и невыраженный смысл. Красноярск, Изд-во КПИ, 1986, с.80-83
92. Калимуллина Л.А. История эмотивной лексики и фразеологии рус-

- ского языка. Уфа: Изд-во УИ, 2004, 120 с.
93. Карасик В.И. Институциональный дискурс // Языковая личность: актуальные проблемы лингвистики. Волгоград: Перемена, 1996, с.22-25
94. Кевераш З. Эмоциональные концепты. Нью-Йорк: Спрингер Ферлаг, 1990, 202с.
95. Кинцель А.В. Эмоциональность текста как психолингвистическая категория // 12 Международный симпозиум по психолингвистике и теории коммуникации “Языковое сознание и образ мира”. Москва: 1997, с.77-78
96. Ключев Е.В. Речевая коммуникация. Москва: Эдиториал, 2002, 242 с.
97. Кобозева И.М. Лингвистическая семантика. Москва: Эдиториал, 2000, 322 с.
98. Колшанский Г.В. Контекстная семантика. Москва: Наука, 1980, 149 с.
99. Королева О.П. Парагматика инвективного общения в англоязычном социуме (на материале британского ареала): Автореф. дис ... канд. филол. наук. Н.Новгород: 2002, 17 с.
100. Коростова С.В. Эмотивность как функционально-семантическая категория: к вопросу о терминологии// Материалы II международной конференции когнитивной науке. СПб: Перемена, 2006, с.85-93
101. Костюшкина Г.М. К проблеме языковой категоризации//Материалы II международной конференции когнитивной науке. СПб: Перемена 2006, с.318-324
102. Красавский Н.А. Динамика эмоциональных концептов в немецкой и русской лингвокультурах: Автореф.дисс...докт.филол.н. Волгоград: 2001, 46 с.
103. Красавский Н.А. Терминологическое и обиходное обозначение эмоций (на материале русского и немецкого языков): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Волгоград: 1992, 17 с.
104. Красавский Н.А. Эмоциональные концепты в немецкой и русской лингвокультурах. Москва: Гнозис, 2008, 96 с.
105. Крейдлин Г.Е. Невербальная семиотика. Язык тела и естественный язык. Москва: Новое литературное обозрение, 2002, 592 с.

106. Кронгауз М.А. Семантика. Москва: РГУ, 2001, 246 с.
107. Кубрякова Е.С. Парадигмы научного знания в лингвистике и ее современный статус//Известия РАН СЛЯ 1994, т.53, с.4-21
108. Курилович Е. О природе так называемых «аналогических» процессов//Очерки по лингвистике. Москва: Наука, 1962, с. 92-121
109. Лабунская В.А. Невербальное поведение (социально-перцептивный подход). Ростов: Издательство РУ, 1986, 135 с.
110. Лабунская В.А. Экспрессия человека: общение и межличностное познание. Ростов, Изд-во РУ, 1998, 186с.
111. Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. Москва: Прогресс, 1978, 473 с.
112. Леонтьев А. А. Слово в речевой деятельности. М.: Наука, 1965, 87 с.
113. Леонтьев А. А. Факторы вариативности речевых высказываний // Основы теории речевой деятельности. Москва: Наука, 1974, с.29-35.
114. Леонтьев А.Н. Образ мира. // Избранные психологические произведения. Т. 2. Москва: Наука, 1983, с.251-261.
115. Лук А.Н. Эмоции и чувства. Москва: Знание, 1972, 79 с.
116. Лук А.Н. Эмоции и личность. Москва: Знание, 1982, 175с.
117. Лукьянова Н.А. Экспрессивная лексика разговорного употребления: проблемы семантики. Новосибирск: Наука, 1986, 227с.
118. Лукьянова Н.А. Дискуссионные моменты интерпретации экспрессивности как категории лексикологии// Вестник Волгоградского Государственного Университета. Сер.2. Языкознания, 2009 №1 (9), с.211-215.
119. Малинович Ю.М. Экспрессия и смысл предложения: Проблемы эмоционально-экспрессивного синтактика. Иркутск: Изд-во ИГУ, 1989, 216 с.
120. Лурия А.Р. Основные проблемы нейролингвистики. Москва: Наука, 1975, с.23-26
121. Магдауолл У. Различение эмоции и чувства // Психология эмоций. Тексты. Москва: Изд-во МГУ, 1984. с.103-150
122. Маркелова Т.В. Семантика оценки и средства ее выражения в русском языке. Москва: Изд-во МПУ, 1993,126 с.
123. Маслова В.А. Коммуникативный подход к проблеме эмотивности

- текста//Коммуникативные аспекты значения. Волгоград: Изд-во ВУ, 1990, с.148-156
124. Маслова В.А. Параметры экспрессивности текста // Человеческий фактор в языке. Языковые механизмы экспрессивности. Москва: Наука, 1991, с.179-204
125. Матвеева Т.В. Учебный словарь русский язык, культура речи, стилистика, риторика. Москва: Флинта: Наука, 2003,431 с.
126. Мягкова Е.Ю. Эмоциональная нагрузка слова: опыт психолингвистического исследования. Воронеж: Изд-во Воронеж. Ун-та, 1990, 112 с.
127. Мягкова Е.Ю. Эмоционально-чувственный компонент значения слова. Курск: Изд-во Курск. гос. пед. ун-та, 2000, 112 с.
128. Мягкова Е.Ю. Эмотивность и эмоциональность: две научные парадигмы// Психолингвистические исследования значения слова и понимания текста. Калинин: Издательство КПИ, 1988, с.73-79
129. Мягкова Е.Ю. Эмоциональная нагрузка слова // Опыт психолингвистического исследования. Воронеж: Издательство ВУ, 1990, с. 32-39
130. Никифоров А.С. Эмоции в нашей жизни. М.: Советская Россия, 1978, 271 с.
131. Носенко Э.Л. Эмоциональное состояние и речь. Киев: Выйща школа, 1981, 195 с.
132. Ортони А. Когнитивная структура эмоций // Язык и интеллект. Москва: Наука, 1995, с.314-384
133. Остапенко А.И. Динамические изменения в системе средств объективации эмоционального концепта «удивление» в современном английском языке//Вестник ЧГПУ. Челябинск: Изд-во ЧГПУ, 2010, №2, с.263-274
134. Остин Дж. Слово как действие // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 17. Москва: Прогресс, 1986, с.22-131
135. Падучева Е.В. Высказывание и его соотносённость с действительностью. Москва: Наука, 1985, 64с.
136. Паничева П.Н. Характеристика эмоциональной оценки и ее реализация в восклицательном предложении // Вестник Пятигорского государственного лингвистического университета. Молодежное приложение. Пятигорск, ПГЛУ, 2003, с-86-91

137. Пименов Е.А. Концепты эмоций: перспективы исследования национальных культур // Язык.Этнос. Картина мира. Серия Концептуальные исследования. Вып.1. Кемерово: Изд-ние КУ, 2003, с.59-65
138. Пименова М.В. Коды культуры и проблемы классификации концептов//Язык. Текст. Дискурс. Вып. 5. Ставрополь-Пятигорск: 2007, с.71-86
139. Пиотровская Л.А. Взаимодействие эмоциональной и рациональной оценки в процессе порождения речи//Русский язык: исторические судьбы и современность. Москва: МАКС Пресс, 2007, с.38-46
140. Покровская Я.А. Языковые способы авербальной эмоциональной агрессии в художественном тексте (на материале английского языка)// Язык и эмоции. Волгоград: Перемена, 1995, с.232-239
141. Попова З.Д., Стернин И.А. Лексическая система языка: Внутренняя организация, категориальный аппарат и приемы описания. Москва: Либроком, 2010, 159 с.
142. Попова З.Д., Стернин И.А. Общее языкознание. Москва: Наука, 2007, 151 с.
143. Прохоров Ю.Е. В поисках концепта. Москва: Флинта: Наука, 2008, 176 с.
144. Психолингвистические исследования: слово, текст. Тверь: Твер. гос. ун-т, 1999, 154 с.
145. Пушкарева Н.В. Подтекстовые смыслы в прозаическом тексте (лингвистические аспекты). СПб: Изд-во СПбГУ, 2012, 316 с.
146. Разинкина Н.М. Стилистика английской речи. Москва: Наука, 1972, 198 с.
147. Раппопорт С.Х. Искусство и эмоции. Москва: Музыка, 1968, 160 с.
148. Рыкунов Р.Н. Концептосфера эмоций и особенности ее выражения в лексике английского языка: Автореф. дисс...канд.филол.н. СПб: Питер, 2008,17 с.
149. Руди Е.В. Лингвистический статус этикетных речевых актов//Вопросы современной филологии в контексте взаимодействия языков и культур. Елабуга: 2009, с.173-177
150. Рябцева Н.К. Язык и естественный интеллект. Москва: Наука, 2005, 142 с.
151. Самигулина Ф.Г. Грамматическая антитеза как средство объективации эмоционального смысла в дискурсе//Вестник Балтийского

- федерального университета им.И.Канта. Вып.2. Москва: Изд-во БФУ, 2013, с.71-79
152. Саньяров Ф.Б. Система средств вербализации эмоциональной концептосферы башкирского языка//Вестник Башкирского университета. Раздел филология и искусствоведение. Уфа: Изд-ние БГУ, 2010, т.15, №3 (1), с.934-937
 153. Семенова Т.В. Вербализация эмоций человека в зеркале антонимии (на материале ангилского языка) //Вестник Челябинского государственного университета. Серия Филология, искусствоведение. Челябинск: Изд-во ЧГУ, 2010, №4 (185), с.156-159
 154. Серль Дж. Р. Классификация речевых актов // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 17. Москва: Просвещение, 1986, с.172-177
 155. Серова Т.С., Горева Т.А. Формирование умений коммуникативно-речевого воздействия при обучении иноязычному делевому общению. Пермь: Изд-во ПГТУ, 2005, 167 с.
 156. Сиденко В.Ф. Особенности реализации категории экспрессивности в эллиптических предложениях // Материалы Первой международной школы-семинара по когнитивной лингвистике, 26-30 мая 1998 г.: Ч. 2. Тамбов: Изд-во ТГУ, 1998, с.107.
 157. Скребнев Ю.М. Коммуникативная функция языка и коммуникативность речевых актов. // Теория и практика описания разговорной речи. Горький: Изд-во ГПИ, 1987, с.116-123
 158. Тарасова И.П. Концептуальные основы исследования общения. Москва: Наука, 1990, 117 с.
 159. Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. Москва: Высшая школа, 1986, 240 с.
 160. Телия В.Н. Экспрессивность как проявление субъективного фактора в языке: Языковые механизмы экспрессивности. Москва: Наука, 1991, с.8-35
 161. Телия В.Н. Механизмы экспрессивной окраски языковых единиц// Человеческий фактор в языке: Языковые механизмы экспрессивности. Москва: Наука, 1991, с.36-66
 162. Уфимцева А.А. Лингвистическая сущность и аспекты номинации// Языковая номинация. Общие вопросы. Москва: Наука, 1977, с. 7-98
 163. Фесенко С.Л. Лингвокогнитивные модели эмоций в контексте на-

- циональных культур: Автореф. дисс. канд. филол. наук. Москва: 2004, 22 с.
164. Фесенко Т.А. Специфика национального культурного пространства в зеркале перевода. Тамбов: Изд-во ТГУ, 2002, 228 с.
 165. Филимонова О.Е. Язык эмоций в английском тексте. Когнитивный и коммуникативный аспекты. СПб: Изд-во РГПУ, 2001, 259 с.
 166. Хазагеров Т.Г. Общая риторика. Ростов на Дону: Изд-во РУ, 1999, 146 с.
 167. Хидекель С.С. Природа и характер языковых оценок. Воронеж: Изд-во ВУ, 1983, с.12-34
 168. Хомская Е.Д. Мозг и эмоции: Нейропсихологическое исследование. Москва: Наука, 1998, с.4-46
 169. Чейф У.Л. Значение и структура языка. Москва: Прогресс, 1975, 432 с.
 170. Шахнарович А.М. Экспериментальное исследование реализации эмотивности в речевой деятельности // Человеческий фактор в языке: Языковые механизмы экспрессивности. Москва: Наука, 1991, с. 99-113
 171. Шаховский В.И. Категоризация эмоции в лексико-семантической системе языка. Москва: Изд-во ЛКИ, 2008, 208 с.
 172. Шаховский В.И. О лингвистике эмоции// Язык и эмоции. Волгоград: Перемена, 1995, с.3-15
 173. Шаховский В.И. Типы значений эмотивной лексики//Вопросы языкознания, 1994, №1, с.15-23
 174. Шаховский В.И., Сорокин Ю.А., Томашева И.В. Текст и его когнитивно-эмотивные метамарфозы (межкультурное понимание и лингвоэкология). Волгоград: Перемена, 1998, 149 с.
 175. Шаховский В.И. Эмотивный компонент значения и методы его описания. Волгоград: Изд-во ВГПИ, 1983, 96 с.
 176. Шевченко О.А. Проблемы категории эмотивности в лингвистике. Пермь: Гос.техн. ун-т. Пермь, 2006, 55 с.
 177. Шингаров Г.Х. Эмоции и чувства как форма отражения действительности. Москва: Наука, 1971, 224 с.
 178. Шишкина С.А. Концептуализация эмоции интереса в русском языке//Вестник Тюменского государственного университета, 2006, № 8, с. 22-25

179. Шмелев Д.Н. Очерки по семасиологии русского языка. Москва: Высшая школа, 1964, 145 с.
180. Щур Г.С. Теория поля в лингвистике. Москва: Наука, 1974, 255 с.
181. Эйтчисон Дж. Лингвистическое отражение любви, гнева, и страха: цепи, сети или контейнеры? // Язык и эмоции. Волгоград: Изд-во ВГПИ, 1995, с.76-89.
182. Экман П., Фризен У. Узнай лжеца по выражению лица. СПб: Питер, 2010, 272 с.
183. Экман П. Психология эмоций. Я знаю, что ты чувствуешь. СПб.: Питер, 2010, 376 с.

Başqa dillərdə

184. Branscombe N.R. Concious and Unconscious Processing of affective and cognitive information//Fiedler K., Forgas J. Affect, Cognition and Sosial Behavior. Toronto: 1988, p. 3-24
185. Mehrabian A. Silent Messages. Belmont, California: Wadsworth, 1971, 253 p.
186. Smith S., Shaffer D. Celerity and Cajolery. Personality and Social Psychlogy Bulletin. 1991. 17, p. 663-669
187. Ungerer F., Sjmид H.C. Introduction to cognitive linguistics. New York: Longman, 1996. p.13
188. Altmann G.T.M. Cognitive Models of Speech Processing: Psycholinguistic and Computational Perspectives. Cambridge: 1990, p.3-6
189. Averill J.R. Anger and aggression//An essay on emotion. New York: Springer-Verlag, 1982, p.12-36
190. Block J. Studies in the phenomenology of emotions. // Journal of Abnormal and Social Psychology. No. 54. 1957, p.358-363
191. Dahl H., Stengel B. A classification of emotion words: A modification and partial test of de Rivera's decision theory of emotions. // Psychoanalysis and Contemporary Thought. No.1. 1978, p.261-312
192. Fainsilber L., Ortony A. Metaphorical uses of language in the expression of emotions. // Metaphor and Symbolic Activity. No.2. 1987, p.239-250
193. Frijda N. The Emotions. New York: Cambridge University Press, 1987, 64 p.
194. Kovences Z. Emotion Concepts. N.Y., 1990, p. 3-74

195. Lakoff G. Women, Fire and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind. Chicago & London: 1987, p.15
196. Lyons W. Emotion. Cambridge: Cam.University Press, 1980,146 p.
197. Plutchik R. Emotion//Theory, Research, and Experience. Volume 1: Theories of emotion. New York: Academic Press, 1980, p.212-235
198. Rollenhagen C. & Dalkvist J. Cognitive contents in emotions: A content analysis of retrospective reports of emotional situations // Reports from the Department of Psychology. University of Stockholm, 1989, p.153-156
199. Tomkins S.S. Affect theory//Scherer K.R., Ekman P. Approaches to emotion. Hillsdale / S.S. Tomkins.NJ: Erlbaum, 1984, p.353-416

İnternet resursları

200. Федорова Л.Л. Понимание и общение //Понимание и коммуникации//http://www.sccc.msu. su/unipersona/site/conf_05/tesios
201. Вербальные и невербальные средства общения //psyera.ru/verbalnye-i-neverbalnye-sredstva-obshcheniya-804.htm
202. О вербальных и невербальных средствах выражения эмоции//snphilolsocom.crimea.edu/arhiv/2013/.../058_abb.pdf
203. Вербальные и невербальные средства выражения//ifl.vvsu.ru/.
204. Интонационные и кинетические средства передачи эмоциональности-//cheloveknauka.com/intonatsionnye-i-kineticheskie-sredstva-peredachi-emotsionalnoy-informatsii-i-ih-verbalnye-korrelyaty
205. Эмоционально-прагматический компонент коммуникативного поведения//[cheloveknauka.com/emotsionalno-pragmaticheskiy-komponent-kommunikativno go-povedeniya-v-situatsii-priznanie-v...](http://cheloveknauka.com/emotsionalno-pragmaticheskiy-komponent-kommunikativno-go-povedeniya-v-situatsii-priznanie-v...)
206. Языковая репрезентация эмоции радости //cyberleninka.ru /.../yazykovaya-reprezentatsiya-emotsii-radosti-s-pomoschyu-verbalnyh-i-neverbalnyh-sredstv-v-prozaicheskikh-proi...
207. Средства выражения эмотивно-эмпатийного //www.rfp. psu.ru /archive/
208. Вербальные и невербальные способы общения// mdou182 .edu. yar. ru /.../verbalnie_ i_ neverbalnie_ sposobi_ obshcheniya.pdf
209. Общая характеристика невербальных средств коммуникации //ti-polog.narod.ru /Statyi/neverbaln_priznak.html

210. Невербальные средства выражения эмоций в английском языке// [ling.okis.ru /file/ling/emotions_nonverbal.docx](http://ling.okis.ru/file/ling/emotions_nonverbal.docx)
211. Вербальные и невербальные средства и способы общения // [happyworkshop.org /... /verbalnyie-i-neverbalnyie/](http://happyworkshop.org/.../verbalnyie-i-neverbalnyie/)
212. Средства общения людей - невербальные и вербальные// [psihomed.com /sredstva -obshheniya/](http://psihomed.com/sredstva-obshheniya/)
213. Вербальные и невербальные средства речи// www.prometod.ru/-index.php

Mənbələr

214. Aqil Abbas. Dolu// http://www.ekitabxana_aqil_abbas
215. Aşıq Alı. Şərlər. Bakı: Azər nəşr, 1975, 62 s.
216. Elçin. Bir görüşün tarixçəsi. Bakı: Azər nəşr, 1977, 338 c.
217. Elçin. Pövestlər. Bakı: Gənclik, 1979. 200 s.
218. Əhmədov S. Toğana. Bakı: Yazıçı, 1982, 322s.
219. Əlabbas. Qaraqovaq çölləri. Bakı: Adiloğlu, 2010, -288s, s.
220. Bağırov B. Aynalı gölün payızı. Bakı: Yazıçı, 1985, 110 s.
221. İsmayıl M. İz. // “Azərbaycan” jurnalı. Bakı: 2013, №11, s. 30-97
222. İsmayıl M. Qoymayın dünyanı adiləşməyə. Bakı: Gənclik, 1978, 150 s.
223. Kəsəmənli N. Heyf o sevgiyə... (şərlər). Bakı: Gənclik, 2000, 368 s.
224. Qarayev I. Kölgə// http://www.ekitabxana_ismayil_qarayev
225. Məsud A. Izdiham. Bakı: Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi, 1994, 336 s.
226. Nağıoğlu A. Tox aclar// “Azərbaycan” jurn. Bakı: 2013, №11, s.119-123
227. Tair Abbasov. Soyuq payız günü. Bakı: Gənclik, 1978. 64 s.
228. Şıxlı I. Dəli Kür. Bakı: Yazıçı, 1982, 435 s.

Çapa imzalanmışdır: 30.03.2018
Formatı: 60x84 1/16, Həcmi: 10
Sifariş: 375, Tiraj 200

mətbəəsində çap olunmuşdur